

**Київський національний університет
імені Тараса Шевченка**

Факультет психології

ISSN 2520–6265 (print)

ISSN 2520–6273 (online)

УКРАЇНСЬКИЙ ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЖУРНАЛ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Виходить не менше 2 разів на рік

Заснований у 2016 році

№ 2 (12)

КИЇВ – 2019

УДК 159.9(477)(062.55)

ББК 88

У 45

ICV 2016: 46,25

ICV 2017: 70,91

ICV 2018: 83,46

GOOGLE SCHOLAR

ISSN 2520–6265 (print)

ISSN 2520–6273 (online)

*Засновник Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
факультет психології*

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
Серія: КВ № 22255–12155Р від 28.07.2016 р.

Журнал внесено до Переліку наукових фахових видань України з психології
(Наказ № 374 Міністерства освіти і науки України від 13 березня 2017 р.)

Журнал проіндексовано у міжнародних наукометричних базах:
INDEX COPERNICUS (IC) (з 2016 р.), GOOGLE SCHOLAR (з 2017 р.).

Вид видання: збірник

Статус видання: вітчизняне

Мова видання: українська

Сфера розповсюдження: загальнодержавна

*Рекомендовано до друку Вченою радою факультету психології
(протокол № 3 від 26 вересня 2019 року)*

Головний редактор – Данилюк І. В., д.психол.н., проф.;

Заступник головного редактора – Коваленко А. Б., д.психол.н., проф.;

Редакційна колегія: Васютинський В. О., д.психол.н., проф.;

Альфредас Лаурінавічус, д.філос., проф. (Вільнюс, Литва);

Москалець В. П., д.психол.н., проф.; Фурманов І. О., д.психол.н., проф.

(Мінськ, Білорусь); Швалб Ю. М., д.психол.н., проф.;

Ганс-Дітер Даммерінг, д.філос. (Магдебург, Німеччина);

Міхал Білевич, дійсний доктор психології (Варшава, Польща);

Траверсе Т. М., д.психол.н., доц.; Чуйко О. В., д.психол.н., доц.;

Дубровинський Г. Р., к.психол.н., доц.; Соснюк О. П., к.психол.н., доц.;

Козицька І. В., к.психол.н.; Рогаль Н. І., к.психол.н.;

Романова Ю. В., к.психол.н.

Редакція залишає за собою право вносити корективи щодо обсягу статей.

Відповідальність за достовірність фактів, цитат, імен та інших даних несуть автори публікацій.

У 45 **Український психологічний журнал: збірник наукових праць /**
головн. ред. І. В. Данилюк : КНУ імені Тараса Шевченка. –
К., 2019. – № 2 (12). – 196 с.

Наведено результати теоретичних, наукових, прикладних та науково-експериментальних досліджень з актуальних питань психології. Для науковців, викладачів, аспірантів, соціальних працівників, практичних психологів, студентів.

Issue deals with the results of theoretical, scientific, empirical and scientific-experimental researches of the actual problems of psychology. Scientists, teachers, graduate students, social workers, psychologists-practitioners and students will be interested in it.

УДК 159.9(477)(062.55)

ББК 88

ISSN 2520–6265 (print)

ISSN 2520–6273 (online)

© КНУ імені Тараса Шевченка, 2019

Збірник надруковано за підтримки БО «Міжнародний благодійний фонд «Розвиток наукової психології «ФРОНЕЗИС»

ЗМІСТ

Ананова І. В.

КІЛЬКІСНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПЕРЕЖИВАННЯ ПОЧУТТЯ
ПРОВИНИ7

Басенко О. М.

ПСИХОСОЦІАЛЬНІ ПЕРЕДУМОВИ РОЗВИТКУ
ЖИТТЕСТІЙКОСТІ У ПІДЛІТКІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО
КОНФЛІКТУ27

Васютинський В. О.

ПОКЛАДАННЯ УКРАЇНСЬКОЮ МОЛОДДЮ ПРОВИНИ
НА СУБ'ЄКТІВ ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ ПІД
ВПЛИВОМ ПОКОЛІННОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ49

Клименко І. В., Лохмачова А. І.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРЕЗЕНТАЦІЇ ТА
СПРИЙМАННЯ МАТЕРИНСЬКИХ ОБРАЗІВ У РЕКЛАМІ60

Kovalenko A. B., Gryshuk E. Yu., Rohal N. I.

PSYCHOLOGICAL MEANS FOR WOMEN'S SHYNESS
OVERCOMING72

Колишко О. М.

ОСВІТНЄ ЧИТАННЯ ЯК ДЖЕРЕЛО ФОРМУВАННЯ У
ПСИХОЛОГА КОМПЕТЕНЦІЙ РОЗУМІННЯ І ПРИЙНЯТТЯ
«ІНШОГО»84

Korolov D. K.

DEVELOPMENT OF THE GIFTED STUDENTS' PERSONAL VALUES
QUESTIONNAIRE98

Крещук К. Ю.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНИХ СТЕРЕОТИПІВ
ПОЖЕЖНИХ-РЯТУВАЛЬНИКІВ109

Озерова В. А.

ОСОБЛИВОСТІ СТАВЛЕННЯ ДО ПРАЦІ МОЛОДІ З РІЗНИМ
ЕКОНОМІЧНИМ СТАТУСОМ121

Пахоль Б. Є.

ІЄРАРХІЯ ЧИННИКІВ ПРОФЕСІЙНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ В
РІЗНИХ ПРОФЕСІЙНИХ ГРУПАХ131

Сердюк Л. З.

ФАКТОРИ САМОДЕТЕРМІНАЦІЇ ТА ПСИХОЛОГІЧНОГО
БЛАГОПОЛУЧЧЯ ОСОБИСТОСТІ147

Соснюк О. П., Остапенко І. В.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ АКТИВНОСТІ КОРИСТУВАЧІВ
СОЦІАЛЬНИХ МЕДІА160

Хачатурян Ю. Р.

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ
АДАПТАЦІЇ ДІТЕЙ-МІГРАНТІВ ТА МІСЦЕВИХ ДІТЕЙ182

CONTENTS

Ananova I. V.

QUANTITATIVE CHARACTERISTICS OF EXPERIENCING THE
FEELING OF GUILT7

Basenko O. M.

PSYCHOSOCIAL PRECONDITIONS FOR RESILIENCE BUILDING
IN ADOLESCENTS AFFECTED BY THE ARMED CONFLICT.....27

Vasiutynskyi V. O.

YOUNG UKRAINIANS' ACCUSATIONS TOWARD THE
PARTICIPANTS OF SOCIAL AND POLITICAL LIFE UNDER THE
INFLUENCE OF GENERATIONAL IDENTITY49

Klymenko I. V., Lokhmachova A. I.

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF PRESENTATION AND PERCEPTION
OF MOTHERS IMAGES IN ADVERTISING.....60

Kovalenko A. B., Gryshuk E. Yu., Rohal N. I.

PSYCHOLOGICAL MEANS FOR WOMEN'S SHYNESS
OVERCOMING.....72

Kolyshko A. M.

EDUCATIONAL READING AS A SOURCE FORMING
PSYCHOLOGISTS' COMPETENCES FOR UNDERSTANDING
AND ACCEPTANCE OF "THE OTHER"84

Korolov D. K.

DEVELOPMENT OF THE GIFTED STUDENTS' PERSONAL VALUES
QUESTIONNAIRE98

Khreshchuk K. Yu.

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF FIRE-FIGHTER'S
PROFESSIONAL STEREOTYPES.....109

Ozerova V. A.

PECULIARITIES OF THE ATTITUDE TO WORK OF YOUTH WITH
DIFFERENT ECONOMIC STATUSES121

Pakhol B. E.

THE HIERARCHY OF PROFESSIONAL WELL-BEING FACTORS IN
DIFFERENT PROFESSIONAL GROUPS131

Serdiuk L. Z.

THE FACTORS OF AN INDIVIDUAL'S SELF-DETERMINATION
AND PSYCHOLOGICAL WELL-BEING147

Sosniuk O. P., Ostapenko I. V.

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF SOCIAL MEDIA USERS'
ACTIVITY.160

Khachatryan Yu. R.

COMPARATIVE ANALYSIS OF SOCIAL-PSYCHOLOGICAL
ADAPTATION OF MIGRANT CHILDREN AND LOCAL
CHILDREN.182

УДК 159.942/.923

Ананова І. В.,

кандидат психологічних наук,
асистент кафедри загальної психології,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка
E-mail: ivananova19@gmail.com
ORCID: 0000-0001-7338-1658
Researcher ID: Q-4005-2019

КІЛЬКІСНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПЕРЕЖИВАННЯ ПОЧУТТЯ ПРОВИНИ

У статті запропоновано описувати почуття провини через кількісні характеристики переживання цієї емоції. Проаналізовано сучасні підходи до розуміння функціональної визначеності емоції провини та зазначено, що функціоналістський підхід є перспективним напрямом наукового пошуку. Проаналізовано розробленість проблеми дослідження кількісних характеристик почуття провини у сучасній психології та запропоновано розглядати їх як критерії оцінки функціональної трансформації почуття провини від соціально-адаптивної емоції до деструктивного переживання.

Для визначення кількісних характеристик переживання почуття провини в якості емпіричного інструментарію використано авторські методики, що дозволяють суб'єктивно оцінити переживання емоції провини: авторське інтерв'ю, модифікований варіант методики Дембо-Рубінштейн, а також авторський опитувальник «Переживання почуття провини» (ППВ).

Представлено результати емпіричного дослідження, які свідчать, що кількісні характеристики почуття провини, а саме, тривалість, інтенсивність, частота і легкість виникнення, значущість, суб'єктивна важкість, звичність – визначають характер переживання цієї емоції і пов'язані з таким аспектом як зацікавленість в інших. Встановлено, що кількісні характеристики переживання почуття провини диференціюють осіб за схильністю почуватись винними, а також виявлено критерії такої диференціації. За результатами аналізу інтерв'ю змістовно оцінено і охарактеризовано такі кількісні характеристики переживання почуття провини, як частота виникнення, тривалість і суб'єктивна важкість переживання. Показано, що кількісні характеристики мають значення для динаміки переживання почуття провини. Виявлено,

що тривалість переживання детермінована характером оцінювання провини, обставинами ситуації, орієнтацією на взаємодію з іншим і ситуацією такої взаємодії, діями подолання або самозаспокоєння, вибаченням, характером ставлення до себе, інтенсивністю і глибиною емоційного переживання, загальним емоційним станом. З'ясовано, що важкість переживання почуття провини спонукає до конструктивних дій або до захисних способів поведінки.

Ключові слова: емоції, почуття провини, переживання почуття провини, способи переживання почуття провини, схильність переживати почуття провини.

Постановка проблеми. У суспільній думці здатність переживати почуття провини є соціально бажаною рисою, свідчить про моральну сформованість, психологічну зрілість, відповідальність та емоційну чуйність людини. Проте, людина, яка почувається винною, оцінює своє емоційне переживання як негативне, важке, виснажливе, гнітюче, хворобливе, напружене і т. п. А особи, що схильні відчувати провину, частіше звертаються по допомогу до психолога.

Надання кваліфікованої психологічної допомоги передбачає не лише досконале знання і володіння психотерапевтичним інструментарієм, але й глибоке розуміння природи і механізмів тих психічних феноменів, з якими доводиться працювати. Потреба такого знання спонукає зосередження наукового пошуку на вивченні цієї психічної реальності, зокрема, й на дослідженні проблематики переживання почуття провини, яке значуще впливає на життя та психічне здоров'я особистості.

Важливим завданням психолога при роботі з почуттям провини є об'єктивація його ознак, визначення тих об'єктивних критеріїв, за якими можна було б класифікувати особливості та спосіб переживання почуття провини. В якості таких критеріїв можуть виступати кількісні характеристики переживання почуття провини. А відтак, їх дослідження є важливим як з огляду на потреби практики надання психологічної допомоги, так і з точки зору його теоретичного осмислення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукове обговорення проблематики почуття провини має столітню історію, а емпіричне вивчення цього психічного феномену триває з 50-х рр. ХХ ст. За цей час у науковій психології склалось декілька підходів до розуміння сутності і природи цієї емоції. Більшість дослідників відносять почуття провини до соціальних емоцій (Р. Баумайстер, Г. Бреслав, С. Горнаєва, Р. Дженкінс, К. Муздибаєв, Т. Смотров, Дж. Тенгні, Т. Фергюсон, К. Фішер та ін.) і розуміють його як емоцію з вираженою просоціальною мотивацією,

яка виконує функцію соціального регулятора, емоцію зі складною структурою і складним генезом, що ґрунтується на інтеріоризації соціальних норм. У межах психотерапевтичного знання почуття провини прийнято розглядати як суб'єктивне деструктивне переживання, яке порушує соціальну адаптацію, негативно впливає на міжособистісне спілкування, спотворює взаємини з оточуючими, призводить до порушень психологічного функціонування (Дж. Вайсс, А. Елліс, Е. Кубані, Х. Льюїс, Р. Мей, М. Міселі, Ф. Перлз, П. Тілліх, О. Феніхель, З. Фрейд, К. Хорні, І. Ялом та ін.), що підтверджується сучасними емпіричними дослідженнями з цієї проблематики (А. Васка, 2002; А. Джонстон, 2000; С. Кім, 2011; З. Куїлес і Дж. Байбі, 1997; М. Лукас, 2004; Н. Лутвак, 1996; Л. О'Коннор, 1999; Т. Фучс, 2003 та ін.).

Останнім часом виокремився функціоналістський напрямок дослідження [12], який вивчає почуття провини не з точки зору визначеної функціональної позиції, а допускає існування обох – і адаптивної, і деструктивної: залежно від доцільності ситуації, тривалості, інтенсивності, способу переживання, спроб змінити ситуацію, особистісної зрілості, характеру міжособистісної взаємодії тощо; та прагне виявити межу – коли соціально-регулятивна функція трансформується у деструктивну (І. Ананова, 2016; І. Белік, 2006; Дж. Фонтейн, 2016; О. Короткова, 2002; Д. Цичетті, 1995 та ін.) [1; 3; 7; 11; 14]. Такий підхід, на нашу думку, є найбільш перспективним у вивченні почуття провини, зокрема дослідження цього феномену у загально-психологічному контексті.

Аналіз наукової літератури показав, що дотепер здійснено небагато досліджень спрямованих на вивчення природи почуття провини як складної емоції у загально-психологічному значенні (І. Ананова, 2016; І. Белік, 2006; К. Ізард, 1999; О. Малеева, 2007; Л. Софіна, 2009 та ін.), причому, більшість дослідників звертаються до аналізу особистісного виміру почуття провини.

Зазвичай увага дослідників зосереджена на характеристиці якісних аспектів переживання емоції провини. Більшість авторів, описуючи почуття провини відзначають негативний знак цієї емоції (негативно забарвлене «важке» переживання, «хворобливе внутрішнє напруження», «виснажливе гнітюче відчуття») та вказують на її спорідненість з такими емоціями як печаль, страх, образа, сором, тривога, гнів, емпатія та ін. Зокрема, й нами емпірично встановлено, що в емоційному спектрі переживання почуття провини домінують емоції депресивної і тривожної модальності та диз'юнктивні почуття [1].

Деякі автори досліджують й кількісні характеристики почуття провини, такі як «інтенсивність» (І. Еткесбарія, М. Х. Ортіз, С. Конехеро,

А. Паскуаль), «інтенсивність» і «тривалість» (Д. Барлоу, О. Манхаєва, Р. Міллер, Л. Софіна, Дж. Тенгні, Л. Флікер), «важкість» (Л. Софіна), «раптовість виникнення» (Д. Барлоу, Р. Міллер, Дж. Тенгні, Л. Флікер) [9; 10; 13; 15]. Аналізуючи вираженість емоції провини К. Ізард характеризує її як таку, що має високий ступінь «напруження» (параметр, що представляє нейрофізіологічну активацію, яка є посиленням емоції), помірну «імпульсивність» (параметр, що свідчить про відсутність антиципації, готовності до конкретної емоційної ситуації), дуже низьке «задоволення» (параметр, що відображає гедоністичне забарвлення переживання) [4, с. 371]. До кількісних можна віднести й формально-динамічні показники переживання почуття провини, визначені О. Л. Малеевою: «чутливість», «інтенсивність», «усталеність», «виразність», «ініціативність» та «рухливість» [8]. Однак, навіть серед авторів нечисельних досліджень, які торкаються тематики кількісних характеристик переживання почуття провини, немає єдності щодо визначення і переліку цих характеристик.

Виділення невирішених раніше частин проблеми. Постає питання, які ж ознаки і характеристики почуття провини можна вважати кількісними.

Більшість авторів, які займаються вивченням емоційної сфери, описуючи будь-яке емоційне реагування визначають такі його універсальні кількісні характеристики, як силу, інтенсивність, глибину, тривалість, реактивність (швидкість виникнення, вираженість і адекватність емоційного відгуку на зовнішні та внутрішні стимули), рухливість (швидкість зміни емоційних станів), ступінь довільного контролю переживання, ступінь усвідомлення емоцій [5; 6]. А при диференціації емоційних переживань за цими параметрами найчастіше використовують лінійний підхід: від низької до високої вираженості параметру.

Спираючись на аналіз наукової літератури, емпіричні дані інших авторів, власні теоретичні висновки та емпіричні результати, ми припустили, що почуття провини можна описати через такі кількісні характеристики:

– інтенсивність (сила) – виражає те, наскільки почуття провини захоплює людину в даний момент і наскільки воно яскраво виражається у суб'єктивному переживанні та зовнішніх проявах;

– суб'єктивна важкість переживання – виводиться з визначення емоції провини; виражає те, наскільки суб'єктивно складно переживається ця емоція; диференціюється від найлегшого, непомітного до найважчого, нездоланного;

– тривалість – характеризується часом існування переживання почуття провини; диференціюється від короткочасного, миттєвого

переживання до довготривалого, яке відображає настрій (триває години або дні);

- легкість виникнення – вказує на емоційну чутливість, пов'язану з часовими характеристиками переживання почуття провини: відображає швидкість виникнення емоції провини залежно від характеру причин; диференціюється від появи переживання лише з суттєвих причин до швидкого і легкого виникнення переживання з будь-якої причини;

- частота виникнення – відображає схильність до переживання почуття провини, визначає сталість емоційного реагування;

- звичність (повсякденність) переживання – відображає готовність до переживання емоції провини, сприймання цієї емоції як атрибуту власного життя; диференціюється від «є надзвичайною подією в житті людини, чимось неймовірним, незвичним» до «є звичним, постійним повсякденним атрибутом життя»;

- значущість, цінність переживання – виводиться з уявлення про соціальну значущість і бажаність емоції провини, з розуміння почуття провини як механізму, що забезпечує соціальну саморегуляцію поведінки; відображає ставлення до свого переживання, його оцінку; визначає суб'єктивне значення / важливість емоції провини; диференціюється від «переживання провини не є цінністю для людини» до «переживання провини є надзвичайною цінністю, надзвичайно важливе для людини і суб'єктивно найбільш значуще з усіх її переживань»;

- обґрунтованість переживання – відображає вагомість об'єктивних причин переживання почуття провини; диференціюється від безпідставного, необґрунтованого об'єктивними причинами переживання до такого, що має об'єктивні, вагомі, суттєві причини для виникнення емоції провини.

На нашу думку, перелічені кількісні характеристики переживання почуття провини дозволяють описати характер його переживання, об'єктивно оцінити спосіб такого переживання, можуть вказувати на більшу або меншу схильність особи до переживання цієї емоції. Кількісні характеристики відіграють важливу роль у розкритті механізму функціонального перетворення почуття провини – від емоції, що виконує функцію соціального регулятора, до емоції, що має деструктивний вплив на психічне функціонування особистості. Таким чином, кількісні характеристики можуть виступати критеріями диференціації способу переживання почуття провини та схильності почуватись винним, що має практичну цінність для потреб психодіагностики (диференційної діагностики) у практиці надання психологічної допомоги.

Мета статті. Виявити кількісні характеристики переживання почуття провини, які визначають характер переживання і дозволяють

диференціювати осіб за схильністю почуватись винними, визначити критерії диференціації схильності переживати провину.

Виклад основного матеріалу. Емпіричне дослідження кількісних характеристик переживання почуття провини потребувало адекватного дослідницького інструментарію, проте підбір останнього виявився проблематичним, оскільки аналіз наукової літератури не виявив специфічних методик для вимірювання кількісних характеристик переживання провини. Трудність полягала ще й у тому, що емоційне переживання почуття провини складно піддається об'єктивації, оскільки відбувається переважно у внутрішньому, суб'єктивному плані та недоступне для зовнішньої фіксації. Тому в якості дослідницького інструментарію використовувалися методики, що дозволяють суб'єктивно оцінити своє переживання почуття провини: 1) описовий самозвіт (авторське інтерв'ю), результати якого підлягали якісному аналізу шляхом категоризації відповідей для кожного питання окремо та обчислення їх відсоткового навантаження; 2) методика Дембо-Рубінштейн (авторський модифікований варіант), яка, будучи проєктивною, дозволяє об'єктивувати оцінку через числові шкали. Модифікований варіант методики Дембо-Рубінштейн, використаний для оцінки тривалості, інтенсивності, частоти виникнення, важкості, звичності, легкості виникнення, обґрунтованості та значущості звичного переживання почуття провини, дозволив не лише кількісно описати почуття провини, а й порівняти осіб з різною схильністю почуватись винними за вираженістю кількісних характеристик (метод порівняння груп: критерій *U*-Манна-Уїтні), а також встановити зв'язок кількісних характеристик почуття провини з окремими аспектами його переживання (кореляційний аналіз).

З метою визначення ступеня схильності почуватись винним та поділу на групи використано авторський опитувальник «Переживання почуття вини» (ППВ) [2]. Емпіричне дослідження проведене на вибірці 232 особи (130 жінок і 102 чоловіки), поділеній на три групи за ступенем схильності переживати почуття провини: 61 особа з низьким рівнем схильності переживати провину («низький ППВ»); 113 осіб, що мають середній ступінь схильності переживати провину («середній ППВ»), 58 осіб з високим рівнем вираженості схильності почуватись винними («високий ППВ»).

Результати суб'єктивної оцінки кількісних характеристик переживання почуття провини за методикою Дембо-Рубінштейн свідчать, що усі групи досліджуваних зазначили високу обґрунтованість свого переживання почуття провини (57,66–66,66); вище середнього оцінили його інтенсивність (56,95–66,41), значущість (57,25–61,84) і важкість

(50,64–51,01) особи з середнім і високим ППВ; як тривале (56,82) і легко виникаюче (55,21) – особи з високим ППВ. Натомість особи з низьким ППВ відзначили досить низьку частоту (22,15), звичність (22,92) і легкість виникнення (29,70) переживання почуття провини. В цілому спостерігається залежність між зростанням вираженості кількісних характеристик переживання почуття провини та рівнем схильності почуватись винним (рис. 1).

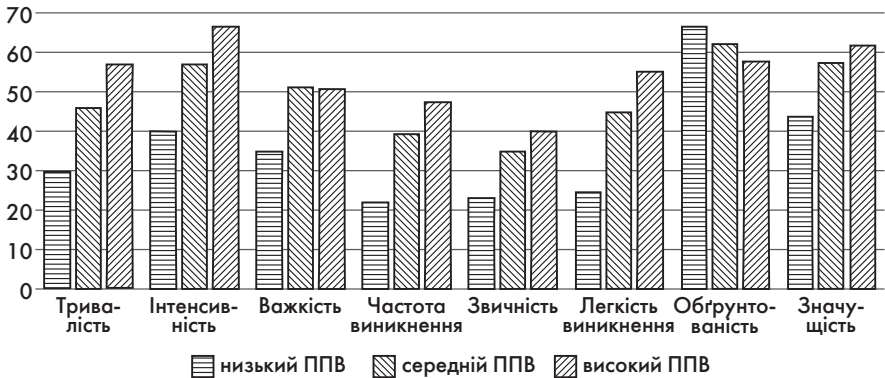

Рис. 1. Вираженість кількісних характеристик переживання почуття провини в осіб з різною схильністю почуватись винними

Порівняння груп за усіма кількісними показниками переживання почуття провини (відмінності визначались за критерієм *U*-Манна-Уїтні) показало, що особи з різним ступенем схильності почуватись винними суттєво відмінні ($p < 0,01$; $p < 0,05$) за інтенсивністю, тривалістю, легкістю і частотою виникнення почуття провини (усі три групи); а також за значущістю, суб'єктивною важкістю і звичністю переживання (не виявлено відмінностей в осіб з середнім і високим ППВ) (табл. 1). Так, особи з високим ППВ оцінюють своє почуття провини як виражено інтенсивне і тривале, значуще / цінне, але суб'єктивно важке, таке, що легко виникає, більш часте і звичне та менш обґрунтоване (57,66) (порівняно з особами з низьким ППВ (66,66) ($U = 1324,500$; $p < 0,05$)). Особи з середнім ППВ в цілому оцінюють своє переживання почуття провини як значуще, важке і доволі звичне. Особи з низьким ППВ схильні оцінювати власне почуття провини як обґрунтоване, досить значуще, середньо інтенсивне, але не важке, не часте, не звичне для себе, таке, що не легко виникає, і не тривале.

Результати кореляційного аналізу (ρ -Спірмена) методик ППВ і Дембо-Рубінштейн дозволили змістовно охарактеризувати окремі аспекти переживання почуття провини з боку оцінки його кількісних

Таблиця 1

Результати порівняння груп ППВ за кількісними характеристиками

Кількісні характеристики переживання почуття провини	Значення середніх та стандартного відхилення			Показники різниці
	низький ППВ	середній ППВ	високий ППВ	
Тривалість	29,59±20,87	45,87±23,78		U=2018,500; p<0,01
	29,59±20,87		56,82±22,85	U=642,000; p<0,01
		45,87±23,78	56,82±22,85	U=2347,500; p<0,01
Інтенсивність	39,87±23,41	56,95±24,10		U=2089,500; p<0,01
	39,87±23,41		66,41±22,02	U=718,000; p<0,01
		56,95±24,10	66,41±22,02	U=2474,000; p<0,05
Частота виникнення	22,15±20,01	39,39±24,61		U=1940,500; p<0,01
	22,15±20,01		47,41±24,85	U=708,000; p<0,01
		39,39±24,61	47,41±24,85	U=2529,000; p<0,05
Важкість	34,74±22,76	51,01±22,67		U=2000,000; p<0,01
	34,74±22,76		50,64±24,78	U=1025,000; p<0,01
		51,01±22,67	50,64±24,78	різниці не виявлено
Звичність	22,92±20,06	35,05±26,19		U=2516,500; p<0,01
	22,92±20,06		40,07±25,71	U=1023,500; p<0,01
		35,05±26,19	40,07±25,71	різниці не виявлено
Легкість виникнення	24,70±22,91	44,88±28,10		U=1963,500; p<0,01
	24,70±22,91		55,21±28,42	U=685,000; p<0,01
		44,88±28,10	55,21±28,42	U=2523,500; p<0,05
Обґрунтованість	66,66±26,78	62,15±24,38		різниці не виявлено
	66,66±26,78		57,66±25,38	U=1324,500; p<0,05
		62,15±24,38	57,66±25,38	різниці не виявлено
Значущість	43,79±25,75	57,25±25,69		U=2404,500; p<0,01
	43,79±25,75		61,84±24,40	U=1023,000; p<0,01
		57,25±25,69	61,84±24,40	різниці не виявлено

характеристик (до уваги брали лише коефіцієнти значущих кореляцій за абсолютною величиною вищі за 0,310). Особи схильні почуватись винними (загальний показник ППВ), які виражено зацікавлені в інших, вимогливі до себе і схильні чекати на покарання, оцінюють своє переживання почуття провини як виражено тривале (0,494; $p < 0,01$) та інтенсивне (0,448; $p < 0,01$), яке виникає доволі легко (0,420; $p < 0,01$) і часто (0,407; $p < 0,01$) (табл. 2). Значущість, цінність для себе переживання почуття провини відзначають особи виражено схильні почуватись винними (загальний показник ППВ) (0,335; $p < 0,01$), найбільшою мірою це властиво зацікавленим в інших (0,328; $p < 0,01$). Останні також відзначають істотну важкість свого переживання (0,343; $p < 0,01$). Вказують на звичність переживання почуття провини особи схильні очікувати покарання (0,314; $p < 0,01$).

Кореляційний аналіз (ρ -Спірмена) кількісних показників (модифікація методики Дембо-Рубінштейн) з певними аспектами переживання почуття провини (методика ППВ) у кожній з досліджуваних

Таблиця 2

Результати кореляційного аналізу кількісних показників почуття провини з шкалами ППВ

Кількісні характеристики переживання почуття провини	Очікування покарання	Зацікавленість в інших	Вимогливість	Орієнтація на нормативність	Жалкування	Загальний показник ППВ
Тривалість ППВ	0,352**	0,499**	0,388**	0,274**	0,189**	0,494**
Інтенсивність ППВ	0,313**	0,464**	0,365**	0,175**	0,224**	0,448**
Частота виникнення ППВ	0,345**	0,395**	0,337**	0,031	0,271**	0,407**
Важкість ППВ	0,185**	0,343**	0,209**	0,058	0,205**	0,287**
Звичність ППВ	0,314**	0,247**	0,267**	-0,044	0,135*	0,288**
Легкість виникнення ППВ	0,304**	0,453**	0,370**	0,090	0,193**	0,420**
Обґрунтованість ППВ	-0,092	-0,070	-0,106	0,074	-0,059	-0,083
Значущість (важливість) ППВ	0,286**	0,328**	0,230**	0,201**	0,093	0,335**

ρ - Спірмена ** – $p < 0,01$; * – $p < 0,05$.

груп окремо дозволив конкретизувати попередні дані та простежити кількісні трансформації переживання почуття провини зі зростанням схильності до цього переживання.

Виявлено, що ті, хто має вищу вираженість загального показника ППВ серед осіб з низьким ППВ, оцінюють своє переживання почуття провини як більш тривале (0,410; $p < 0,01$) та інтенсивне (0,380; $p < 0,01$); особливо це властиво зацікавленим в інших (інтенсивність (0,492; $p < 0,01$), тривалість (0,417; $p < 0,01$)) і вимогливим до себе (тривалість (0,414; $p < 0,01$), інтенсивність (0,326; $p < 0,05$)). Крім того, зацікавлені в інших особи з низьким ППВ оцінюють своє переживання почуття провини як більш важке (0,462; $p < 0,01$), значуще для себе (0,328; $p < 0,05$), яке легко (0,354; $p < 0,01$) і часто (0,321; $p < 0,05$) виникає.

Більш схильні почуватись винними (загальний показник ППВ) серед осіб з середнім ППВ оцінюють своє переживання почуття провини як частіше виникаюче (0,331; $p < 0,01$), звичне для себе (0,318; $p < 0,01$) і тривале (0,319; $p < 0,01$). Особливо відзначають тривалість свого переживання почуття провини (0,346; $p < 0,01$) особи з середнім ППВ, які мають високу зацікавленість в інших.

Особи з найвищим рівнем схильності почуватись винними у групі з високим ППВ відзначають виражену тривалість (0,343; $p < 0,05$) та інтенсивність (0,313; $p < 0,05$) свого переживання почуття провини. Причому, особи з високим ППВ, які: 1) виражено зацікавлені в інших оцінюють своє переживання провини як інтенсивне (0,424; $p < 0,01$) і легко виникаюче (0,352; $p < 0,01$); 2) орієнтовані на нормативність оцінюють своє переживання почуття провини як менш звичне для себе (-0,381; $p < 0,01$) і не часто виникаюче (-0,333; $p < 0,05$).

Таким чином, порівняння результатів кореляційного аналізу у трьох досліджуваних групах дозволило встановити, що: 1) тривалість та інтенсивність переживання почуття провини найбільш істотно визначають схильність почуватись винним, особливо у осіб виражено зацікавленим в інших (в усіх групах) та вимогливих до себе осіб з низьким ППВ; 2) зацікавленість в інших при переживанні почуття провини визначає зростання його кількісних характеристик: інтенсивності, тривалості, легкості виникнення, суб'єктивної важкості переживання, частоти, значущості.

Узагальнення результатів порівняння груп і кореляційного аналізу дозволило встановити, що кількісні характеристики переживання почуття провини диференціюють осіб за схильністю переживати цю емоцію, а також визначити критерії такої диференціації: 1) тривалість та інтенсивність (є визначальними), особливо у осіб, зацікавлених в інших, вимогливих до себе, схильних очікувати покарання; 2) легкість

виникнення (особливо у осіб, зацікавлених в інших) і частота переживання; 3) значущість / цінність переживання почуття провини й водночас його важкість (особливо у осіб, зацікавлених в інших); 4) звичність переживання – не лише визначає схильність почуватись винним, але й диференціює аспекти переживання почуття провини: властива для осіб, що чекають на покарання, і не властива для орієнтованих на нормативність.

За результатами аналізу інтерв'ю змістовно оцінено і охарактеризовано такі кількісні характеристики переживання почуття провини, як частота виникнення, тривалість і суб'єктивна важкість переживання.

Частоту виникнення почуття провини (відповідь на питання: *Як часто виникає у Вас почуття провини?*) досліджувані оцінюють або за суб'єктивною шкалою «часто – рідко», або в межах визначених часових періодів. Особи з високим ППВ частіше зазначають, що почуття провини виникає у них часто (17,24 %), доволі / досить часто (13,79 %), дуже часто (6,90 %); практично кожного дня, раз на день / на два дні. Особи з середнім ППВ відзначають, що почуття провини виникає у них не дуже часто (8,85 %), не так часто як раніше; приблизно через день, раз на тиждень. Більший відсоток досліджуваних з низьким і середнім ППВ зазначають, що відчуваються винними не часто (18,03 %; 17,70 %), доволі рідко (3,28 %; 4,42 %). Значно більша кількість осіб з низьким ППВ, ніж представників інших груп, відзначають, що: а) відчуваються винними рідко (18,03 %), дуже рідко (13,11 %), час від часу (4,92 %), 1–2 рази на тиждень/на місяць; б) почуття провини у них майже не виникає, або взагалі не мають такого почуття (що свідчить про «болісну» позицію цих досліджуваних і використання ними захисної стратегії заперечення). Отже, особи з вираженою схильністю до переживання провини оцінюють своє почуття як таке, що часто виникає, порівняно з тими, хто не схильний почуватись винним.

Тривалість переживання почуття провини (відповідь на питання: *Як довго зазвичай ви переживаєте почуття провини? Від чого це залежить?*) досліджувані оцінювали: 1) за допомогою суб'єктивної шкали «швидко–довго» (частіше з низьким ППВ: 54,10 %); 2) визначаючи чіткі часові межі тривалості свого почуття провини (частіше з високим ППВ: 27,59 %) (рис. 2). Найпоширенішими відповідями, що давали представники усіх трьох груп: «недовго» (частіше з низьким ППВ (34,43 %)), «кілька днів» (частіше з високим ППВ (13,79 %)), «не дуже довго» і «довго», частота яких істотно не відрізнялась у групах.

Деякі досліджувані (переважно особи з високим ППВ: 10,34 %) окремо згадували «сильне» або «важке» переживання, яке відрізняється за тривалістю від звичного (рис. 2), оскільки може продовжуватись:

Рис. 2. Оцінка тривалості переживання почуття провини

а) тижнями; б) місяцями; в) роками; г) все життя; д) «неприємний осад залишається надовго»; е) може пригадуватись через багато років. У 3,45 % осіб з високим ППВ почуття провини триває й після вибачень і залагодження ситуації з тим, перед ким вони завинили («Може тривати навіть тижнями, навіть у тому випадку, якщо я обговорила її / вибачилась»).

Частина досліджуваних, оцінюючи тривалість свого переживання почуття провини, орієнтувалась не лише на час, але й на певну умову, яка забезпечує припинення переживання (частіше з високим ППВ: 25,86 %) (рис. 2). За їхніми оцінками, тривалість переживання почуття провини залежить від: 1) обставин і характеристик ситуації; 2) загального емоційного стану на момент провини; 3) характеристик самого почуття провини: його сили / інтенсивності, глибини (орієнтація на власні переживання); 4) характеру оцінювання провини: оцінки проступку, оцінки своєї поведінки щодо іншого, орієнтації на власну оцінку, оцінки серйозності наслідків; 5) характеру самоусвідомлення і ставлення до себе (орієнтація на власні можливості, відчуття спроможності керувати ситуацією), вибачення самому собі (орієнтація на власну оцінку); 6) орієнтації на взаємодію з іншим; 7) ситуації взаємодії з іншим, пов'язаної з вибаченням; 8) дій, спрямованих на зменшення почуття провини шляхом самозаспокоєння (орієнтація на когнітивні копінги); 9) дій, спрямованих на подолання почуття провини (рис. 3).

Найчастіше досліджувані усіх трьох груп в якості умов, від яких залежить тривалість переживання провини, визначають обставини і характеристики ситуації, характер оцінювання, орієнтацію на взаємодію з іншими (рис. 3). Причому, значно частіше як умову тривалості почуття провини особи з високим ППВ визначають характер оцінювання провини (34,48 %), а також ситуації взаємодії з іншими,

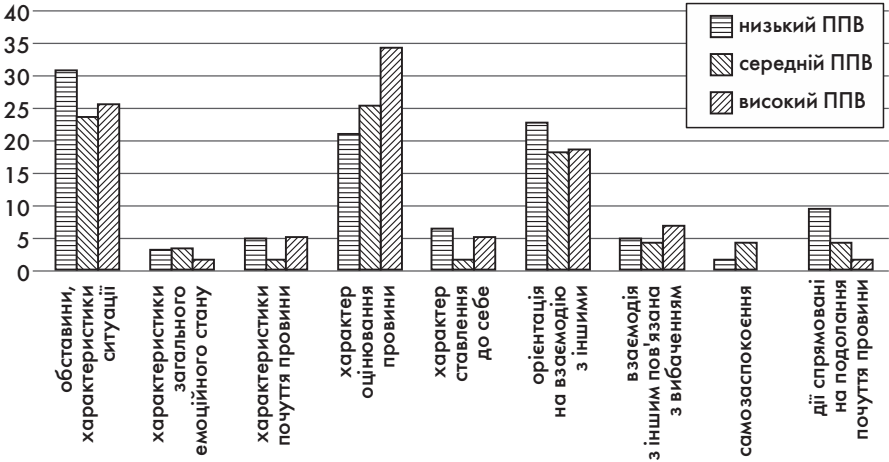

Рис. 3. Умови від яких залежить тривалість переживання почуття провини

пов'язані з вибаченням (6,90 %); а особи з низьким ППВ – обставини і характеристики ситуації (31,15 %), орієнтацію на взаємодію з іншими (22,95 %), а також, на дії, спрямовані на подолання почуття провини (9,84 %).

В цілому, тривалість переживання почуття провини у осіб: 1) з високим ППВ залежить від важкості проступку, величини / серйозності провини (25,86 %), значущості іншого, перед ким відчувають провину, особливостей взаємин з іншим, ставлення до нього (15,52 %); швидкості розв'язання ситуації, коли досліджуваний виступає спостерігачем (12,07 %), швидкості компенсації (але не виправлення) ситуації; від ситуації/обставин (10,34 %), ступеня критичності, складності ситуації (6,90 %); швидкості усвідомлення провини, глибини її переживання (5,17 %), характеру самоусвідомлення і самоставлення (5,17 %), реакції інших на ситуацію (3,45 %), сили і тривалості образи іншого, можливості поговорити з іншим і вибачитись, отримання пробачення; 2) з середнім ППВ обумовлена особою іншого, перед ким винний / кого образив (6,19 %), особою, яка «вважає мене винним, ображається на мене», «реакцією інших на ситуацію / на мою провину» (4,42 %); «наявністю загрози припинення контактів з людиною, яку я образив», можливістю вибачення та швидкістю налагодження взаємин з іншим; спробами самозаспокоєння (4,42 %); загальним емоційним станом на момент провини (3,54 %): важкістю дня, мірою і швидкістю опанування себе; 3) з низьким ППВ залежить від ступеня критичності та складності ситуації (14,75 %), обставин ситуації (13,11 %),

причини конфлікту, «наскільки ситуація була спричинена лише мною, моїми діями», впевненості у тому, що «це дійсно моя провина», власної суб'єктивної оцінки проступку (6,56 %), інтенсивності переживання провини (4,92 %), самопочуття (3,28 %), поінформованості іншого про мій проступок, ставлення іншого до мене (3,28 %), можливості виправити скоєне (4,92 %), можливості відновити гарні стосунки з іншим, бути пробаченим, рішення виправити ситуацію і швидкості пошуку такого вирішення (3,28 %).

Таким чином, показник тривалості дозволяє диференціювати осіб за схильністю переживати почуття провини. Критеріями такої диференціації є: 1) вираженість тривалості переживання: виражена (високий ППВ), не виражена (низький ППВ); 2) характер суб'єктивної оцінки тривалості: визначення чітких часових меж переживання (високий ППВ); орієнтація на суб'єктивну шкалу «швидко – довго» (низький ППВ); 3) оцінка тривалості через умову, яка забезпечує припинення переживання (високий ППВ); 4) зумовленість тривалості обставинами: характером оцінювання власної провини, значущістю іншого, можливістю отримати вибачення (високий ППВ); важливістю особи, перед ким завинив, використанням когнітивних копінгів: самозаспокоєння і виправдання себе (середній ППВ); характером ставлення до себе, можливістю виправити ситуацію, швидкістю розв'язання ситуації (низький ППВ).

Ступінь суб'єктивної важкості переживання почуття провини (відповідь на питання: *Наскільки важко зазвичай Ви переживаєте почуття провини?*) чітко визначили 78,69 % з низьким, 68,14 % з середнім та 65,52 % з високим ППВ. Важкість оцінювали переважно або за суб'єктивною шкалою «важке – не важке», або за самотійно запропонованою числовою шкалою. Особи, схильні почуватись винними (високий ППВ), оцінюють своє звичне переживання почуття провини як важке (15,52 %), досить важке (10,34 %), дуже важке (8,62 %), середнє (3,45 %), 70–80 % зі 100 (3,45 %); підкреслюють контрастність важкості та інтенсивності переживання: «гостро, але не важко» (3,45 %); зазначають, що важкість їхнього почуття провини буває різною і залежить від причини та ступеня провини, серйозності проступку, значущості іншого, перед ким завинив, а також, ситуації (15,52 %). Особи з середнім ППВ оцінюють своє почуття провини як не дуже важке (15,04 %), досить важке (14,15 %), дуже важке (7,96 %), 3–8 за 10-ти бальною шкалою. Особи з низьким ППВ – як не важке (13,11 %), не дуже важке (9,84 %), середнє (4,92 %), легке (3,28 %), 3–4 за 10-ти бальною шкалою (4,92 %); зазначають, що важкість переживання у них «незначна» або «майже не помітна» (3,28 %), буває різною

і залежить від ситуації, серйозності провини (16,39 %); акцентують увагу на тому, що не переживають почуття провини взагалі (6,56 %), причому 3,28 % підкреслюють свою «байдужість», емоційну непохитність у ситуаціях образи чи звинувачення з боку іншого, демонструють свою незацікавленість в іншому, що свідчить про захисну позицію, аніж про відсутність переживань. Легкість переживання почуття провини, властива особам з низьким ППВ (8,20 %), забезпечується здатністю швидко відволіктись, намаганням не думати про провину і переключенням думок; самонавіюванням.

Визначаючи важкість свого почуття провини, частина досліджуваних оцінювали його через характеристику тривалості або сили. Частіше до оцінки важкості через: а) тривалість вдаються особи з середнім (23,89 %) і низьким (22,95 %) ППВ, б) визначення конкретних часових меж – особи з високим (8,62 %) ППВ. Оцінюючи суб'єктивну важкість почуття провини, особи з низьким ППВ давали наступні характеристики: швидко минає / забуваю (16,39 %), недовго переживаю (6,56 %), не більше 5 хвилин (4,92 %); особи з середнім ППВ – переживаю недовго (7,07 %), досить швидко проходить / забуваю (7,08 %), переживаю довго (5,31 %), деякий період / певний час (2,65 %), кілька годин (2,65 %); особи з високим ППВ зазначають, що почуття провини мучить довго (8,62 %), довго не можу забути (3,45 %); кілька днів (5,17 %), згадується / триває роками (3,45 %).

Частина досліджуваних оцінювала важкість переживання почуття провини через якісний опис: 1) емоційного стану і соматичних реакцій: а) вживали слово «мучить» (12,07 %), зауважували, що переживають провину «дуже болісно» (5,17 %), посилались на свої нервово-соматичні реакції (8,62 %) – зазначали, що так сильно переживають, що не можуть спати, страждають на безсоння, що зникає апетит, інколи плачуть (високий ППВ); б) вживали слово «переживати» (високий і середній ППВ по 3,54 %), причому, зазначили що переживають, але «зазвичай мало і недовго», або «не переживають зовсім» (середній ППВ); що «дуже переживають» (високий ППВ); в) вживали слово «гризти» (низький (6,56 %) і середній (3,54 %) ППВ); г) вживали слово «увага», зазначаючи непомітність для себе цього переживання (3,28 % низький ППВ); 2) особливостей свого реагування, підкреслюючи ступінь важкості (властиво особам з високим ППВ): а) через особливості мисленнєвої активності (13,79 %), відзначаючи її підвищення, неспроможність позбутись думок і спогадів про ситуацію, що викликала ці переживання; б) через агресію, спрямовану на себе (5,17 %) – сильно докоряють собі, сварять себе; проте, дехто досягає такого ступеня

напруження, що переносить своє незадоволення і роздратування на інших (заміщення) (*«іноді на когось зриваюсь»*).

Частина досліджуваних вказує на спонукальний характер важкості переживання почуття провини (середній (16,81 %), низький (13,11 %), високий (8,62 %) ППВ). Важке почуття провини спонукає до виправлення ситуації (8,20 %), вибачення (3,28 %), пошуку способів виправдати себе (3,28 %) (низький ППВ); до переключення уваги на щось інше (3,45 %) (високий ППВ).

Таким чином, суб'єктивна важкість переживання почуття провини дозволяє диференціювати осіб за схильністю почуватись винними. Критеріями такої диференціації є: 1) ступінь важкості переживання: важке (високий (почуття?) ППВ), не важке або легке (низький ППВ); 2) тривалість, яку ототожнюють з важкістю переживання: довго мучить (високий ППВ), швидко минає (низький ППВ); 3) ототожнення важкості переживання із соматичними реакціями (високий ППВ); 4) оцінка важкості переживання через мисленнєву активність (високий ППВ); 5) спонукальний характер важкого переживання: до виправлення і вибачення (низький ППВ), до переключення уваги (високий ППВ).

Висновки. Таким чином, емпірично виявлено кількісні характеристики почуття провини, які визначають характер переживання цієї емоції та дозволяють диференціювати осіб за схильністю почуватись винними: тривалість, інтенсивність, частота і легкість виникнення, значущість переживання, суб'єктивна важкість, звичність переживання. Виявлено, що ці характеристики найбільшою мірою пов'язані з таким аспектом переживання почуття провини як зацікавленість в інших.

Критеріями диференціації схильності переживати почуття провини є: 1) вираженість тривалості, інтенсивності, частоти і легкості виникнення, суб'єктивної важкості і значущості переживання почуття провини; 2) змістовні характеристики оцінки тривалості: а) точність оцінки часових меж і характер суб'єктивної оцінки тривалості; б) зумовленість тривалості особливостями переживання і / або обставинами ситуації; 3) змістовні характеристики оцінки важкості: а) ототожнення важкості переживання з його тривалістю; із вираженістю соматичних реакцій; б) оцінка важкості переживання через мисленнєву активність; в) спонукальний характер важкого переживання.

Кількісні характеристики мають значення для динаміки процесу переживання почуття провини. Так, тривалість переживання детермінована: 1) характером оцінювання провини; 2) обставинами і характеристиками ситуації; 3) орієнтацією на взаємодію з іншим; 4) діями, спрямованими на подолання почуття провини; 5) ситуацією взаємодії з іншим, пов'язаною з вибаченням; 6) характером самоусвідомлення

і ставлення до себе; 7) діями, спрямованими на зменшення почуття провини шляхом самозаспокоєння; 8) характеристиками власного переживання почуття провини: його сили / інтенсивності, глибини; 9) загальним емоційним станом на момент провини. Важкість переживання почуття провини спонукає до: 1) конструктивних дій (виправлення ситуації, вибачення); 2) захисних способів поведінки (пошуку способів виправдати себе; переключення уваги на щось інше тощо).

Перспективи подальших досліджень ми вбачаємо у дослідженні даного феномену в імпресивному, рухливо-експресивному і соматофізіологічному вимірах, а також більш детальному вивченні структурних компонентів переживання почуття провини: афективного, когнітивного і поведінкового.

Список використаних джерел

1. Ананова І. В. Емоційний спектр переживання почуття провини / І. В. Ананова // Психологічна освіта в Україні: традиції, сучасність та перспективи, 21–22 квітня 2017 року: Матеріали Всеукраїнської наук. – практ. конф. з нагоди святкування 50-річчя від початку фахової підготовки психологів у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка та Дня психолога / За ред. І. В. Данилюка. – К.: Логос, 2017. – С. 13–15.
2. Ананова І. В. Методика діагностики неконструктивного переживання почуття провини / І. В. Ананова // Проблеми сучасної психології: зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка; Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / за ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2015. – Вип. 30. – С. 33–50.
3. Белик И. А. Чувство вины в связи с особенностями развития личности: автореф. дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.01 «общая психология, психология личности, история психологии» / И. А. Белик. – Санкт-Петербург, 2006. – 21 с.
4. Изард К. Э. Психология эмоций / К. Э. Изард. – СПб.: Питер, 1999. – 464 с.
5. Ильин Е. П. Эмоции и чувства / Е. П. Ильин. – СПб.: Питер, 2001. – 725 с.
6. Кириленко Т. С. Психология: емоційна сфера особистості: навч. посібник / Т. С. Кириленко. – К.: Либідь, 2007. – 256 с.
7. Короткова Е. В. Социально-психологический анализ вины и стыда как системы отношений личности к себе и другому: автореф. дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.05 «социальная психология» / Е. В. Короткова. – Ростов-на-Дону, 2002. – 26 с.
8. Малеева О. Л. Психологічні особливості схильності особистості до переживання почуття провини: автореф. дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.01 «загальна психологія, історія психології» / О. Л. Малеева. – Одеса, 2007. – 25 с.
9. Манхаева О. М. Переживание чувства вины у мужчин с различной социальной направленностью: автореф. дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.01 «общая психология, психология личности, история психологии» / О. М. Манхаева. – Хабаровск, 2012. – 22 с.

10. Софіна Л. В. Індивідуально-психологічні відмінності переживання почуття провини: автореф. дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.01 «загальна психологія, історія психології» / Л. В. Софіна. – Київ, 2009. – 21 с.

11. Cicchetti D. Emotions and emotion regulation in developmental psychopathology / D. Cicchetti, B. P. Ackerman, C. E. Izard // *Development and Psychopathology*. – 1995. – V. 7. – P. 1–10.

12. Dempsey H. L. A comparison of the social-adaptive perspective and functionalist perspective on guilt and shame / H. L. Dempsey // *Behavioral Sciences*. – 2017. – V. 7 (4). – P. 83.

13. Etxebarria I. Intensity of Habitual Guilt in Men and Women: Differences in Interpersonal Sensitivity and the Tendency towards Anxious-Aggressive Guilt / I. Etxebarria, M. J. Ortiz, S. Conejero, A. Pascual // *The Spanish Journal of Psychology*. – 2009. – Vol. 12. – № 2. – P. 540–554.

14. Fontaine J. R. J. Untying the gordian knot of guilt and shame / J. R. J. Fontaine., P. Luyten, P. de Boeck, J. Corveleyn, M. Fernandez, D. Herrera, A. Ittész, T. Tomcsányi // *Journal of Cross-Cultural Psychology*. – 2016. – V. 37. – P. 273–292.

15. Tangney J. P. Are Shame, Guilt, and Embarrassment Distinct Emotions? / J. P. Tangney, R. S. Miller, L. Flicker, D. H. Barlow // *Journal of Personality and Social Psychology*. – 1996. – Vol. 70. – № 6. – P. 1256–1269.

References transliterated

1. Ananova I. V. Emocijnnyj spektr perezhivannja pochuttja provyny / I. V. Ananova // *Psychologichna osvita v Ukraїni: tradycii, suchasnist' ta perspektyvy*, 21–22 kvitnja 2017 roku: Materialy Vseukrai'ns'koi' nauk. – prakt. konf. z nagody svjatkovannja 50-richchja vid pochatku fahovoi' pidgotovky psihologiv u Kyi'vs'komu nacional'nomu universyteti imeni Tarasa Shevchenka ta Dnja psihologa / Za red. I. V. Danyljuka. – K.: Logos, 2017. – S. 13–15.

2. Ananova I. V. Metodyka diagnostyky nekonstruktyvnogo perezhivannja pochuttja vyny / I. V. Ananova // *Problemy suchasnoi' psihologii'*: zb. nauk. prac' Kam'janec'-Podil's'kogo nacional'nogo universytetu imeni Ivana Ogijenka; Instytutu psihologii' imeni G. S. Kostjuka NAPN Ukraїny / za red. S. D. Maksymenka, L. A. Onufrijevoi'. – Kam'janec'-Podil's'kyj: Aksioma, 2015. – Vyp. 30. – S. 33–50.

3. Belik I. A. Chuvstvo viny v svjazi s osobnostjami razvitija lichnosti: avtoref. dis. ... kand. psihol. nauk: spec. 19.00.01 «obshhaja psihologija, psihologija lichnosti, istorija psihologi» / I. A. Belik. – Sankt-Peterburg, 2006. – 21 s.

4. Izard K. Je. Psihologija jemocij / K. Je. Izard. – SPb.: Piter, 1999. – 464 s.

5. Il'in E. P. Jemocii i chuvstva / E. P. Il'in. – SPb.: Piter, 2001. – 725 s.

6. Kyrylenko T. S. Psihologija: emocijna sfera osobystosti: navch. posibnyk / T. S. Kyrylenko. – K.: Lybid', 2007. – 256 s.

7. Korotkova E. V. Social'no-psihologicheskij analiz viny i styda kak sistemy otnoshenij lichnosti k sebe i drugomu: avtoref. dis. ... kand. psihol. nauk: spec. 19.00.05 «social'naja psihologija» / E. V. Korotkova. – Rostov-na-Donu, 2002. – 26 s.

8. Maljejeva O. L. Psihologichni osoblyvosti shylnosti osobystosti do perezhivannja pochuttja provyny: avtoref. dys. ... kand. psihol. nauk: spec. 19.00.01 «zagal'na psihologija, istorija psihologii» / O. L. Maljejeva. – Odesa, 2007. – 25 s.

9. Manhaeva O. M. Perezhivanie chuvstva viny u muzhchin s razlichnoj social'noj napravlenost'ju: avtoref. dis. ... kand. psihol. nauk: spec. 19.00.01 «obshhaja psihologija, psihologija lichnosti, istorija psihologii» / O. M. Manhaeva. – Habarovsk, 2012. – 22 s.

10. Sofina L. V. Indyvidual'no-psychologichni vidminnosti perezhyvannja pochuttja provyny: avtoref. dys. ... kand. psihol. nauk: spec. 19.00.01 «zagal'na psihologija, istorija psihologii» / L. V. Sofina. – Kyi'v, 2009. – 21 s.

11. Cicchetti D. Emotions and emotion regulation in developmental psychopathology / D. Cicchetti, B. P. Ackerman, C. E. Izard // *Development and Psychopathology*. – 1995. – V. 7. – P. 1–10.

12. Dempsey H. L. A comparison of the social-adaptive perspective and functionalist perspective on guilt and shame / H. L. Dempsey // *Behavioral Sciences*. – 2017. – V. 7 (4). – P. 83.

13. Etxebarria I. Intensity of Habitual Guilt in Men and Women: Differences in Interpersonal Sensitivity and the Tendency towards Anxious-Aggressive Guilt / I. Etxebarria, M. J. Ortiz, S. Conejero, A. Pascual // *The Spanish Journal of Psychology*. – 2009. – Vol. 12. – № 2. – P. 540–554.

14. Fontaine J. R. J. Untying the gordian knot of guilt and shame / J. R. J. Fontaine., P. Luyten, P. de Boeck, J. Corveleyn, M. Fernandez, D. Herrera, A. Ittzés, T. Tomcsányi // *Journal of Cross-Cultural Psychology*. – 2016. – V. 37. – P. 273–292.

15. Tangney J. P. Are Shame, Guilt, and Embarrassment Distinct Emotions? / J. P. Tangney, R. S. Miller, L. Flicker, D. H. Barlow // *Journal of Personality and Social Psychology*. – 1996. – Vol. 70. – № 6. – P. 1256–1269.

Abstract

Ananova I. V.,
PhD (Candidate of Psychological Sciences),
assistant lecturer
of the Department of General Psychology,
Taras Shevchenko National University of Kyiv
E-mail:ivananova19@gmail.com

QUANTITATIVE CHARACTERISTICS OF EXPERIENCING THE FEELING OF GUILT

The article proposes to describe feeling of guilt through the quantitative characteristics of experiencing this emotion. The modern approaches to understanding the functional certainty of emotion of guilt are analyzed and it is noted that the functionalist approach is a perspective direction of scientific search.

The elaboration of the problem of research of quantitative characteristics of the feeling of guilt in modern psychology is analyzed and it is offered to consider quantitative characteristics as criteria of evaluation of

functional transformation of the feeling of guilt from social-adaptive emotion to destructive experience.

To determine the quantitative characteristics of experiencing the feeling of guilt as an empirical toolkit, author's methods were used that allow to subjectively evaluate experiencing the emotion of guilt: author's interview, modified version of Dembo-Rubinstein's method and author's questionnaire "Experiencing the feeling of guilt" (EFG).

The results of empirical research are presented, which show that the quantitative characteristics of feeling of guilt, namely, duration, intensity, frequency and ease of occurrence, significance, subjective difficulty, habit of experiencing – determine the nature of experiencing this emotion and related to this aspect of experiencing the feeling of guilt as an interest in others. It is established that quantitative characteristics of experiencing the feeling of guilt differentiate persons by the tendency to feel guilty, and the criteria for such differentiation are revealed. According to the analysis of the interviews the quantitative characteristics of the feeling of guilt, such as the frequency of occurrence, duration and subjective difficulty of the experiencing are substantially evaluated and characterized. Quantitative characteristics have been shown to be relevant to the dynamics of experiencing the feeling of guilt. It is revealed that the duration of experiencing is determined by the nature of the evaluation of the guilt, the circumstances of the situation, the orientation on interaction with another and the situation of such interaction, the actions of overcoming or self-sedation, the apology, the nature of the attitude to oneself, the intensity and depth of the emotional experiencing, the general emotional state; and that the difficulty of experiencing the feeling of guilt induces constructive actions or protective ways of behaving.

Key words: *emotions, feeling of guilt, experiencing the feeling of guilt, ways of experiencing the feeling of guilt, the tendency to experience the feeling of guilt.*

Отримано – 17 березня 2019

Рецензовано – 23 березня 2019

Прийнято – 26 березня 2019

Received – March 17, 2019

Revision – March 23, 2019

Accepted – March 26, 2019

УДК 159.922.378

Басенко О. М.,

аспірантка Докторської школи ім. Юхименків
кафедра психології та педагогіки,
Національний університет
«Києво-Могилянська академія»
E-mail: o.basenko@ukma.edu.ua
ORCID: 0000-0002-5706-8749

ПСИХОСОЦІАЛЬНІ ПЕРЕДУМОВИ РОЗВИТКУ ЖИТТЕСТІЙКОСТІ У ПІДЛІТКІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО КОНФЛІКТУ

У статті розглянуто проблему розвитку життєстійкості у підлітків, які перебувають в умовах воєнного конфлікту; представлено та проаналізовано результати теоретичних та емпіричних досліджень щодо внутрішніх та зовнішніх ресурсів розвитку життєстійкості особистості в підлітковому віці, динаміки розвитку життєстійкості, особливостей переживання психологічних травм та коупінгу у підлітків в умовах збройних конфліктів; розглянуто концепцію розвитку життєстійкості особистості з позиції підходу резилієнс та моделі соціальної екології; підкреслено визначальну роль соціально-культурного контексту у формуванні життєстійкості особистості.

У підлітковому віці психіка зазнає істотних внутрішніх трансформацій та є особливо вразливою. В екстремальних умовах воєнного конфлікту цей процес внутрішніх особистісних перетворень ускладнюється і обтяжується низкою негативних психотравматичних чинників. На відміну від поширеного донедавна підходу, орієнтованого на травму та ураженість, сучасний підхід резилієнс наголошує на важливому значенні внутрішнього потенціалу особистості та зовнішніх ресурсів для розвитку її життєстійкості, а також індивідуальної здатності до активізації психічних ресурсів і психологічного відновлення в екстремальних умовах. Підхід резилієнс та модель соціальної екології дають можливість структурно розглянути процес розвитку життєстійкості у підлітків, що перебувають в умовах воєнного конфлікту, виокремивши її внутрішні та зовнішні ресурси: особистісні характеристики та контекстуальні чинники. Ці ресурси сприяють формуванню захисних чинників, що в умовах кризової ситуації можуть суттєво зменшити дію негативних чинників.

Індивідуальні характеристики, різні соціально-культурні контексти та специфіка конкретної ситуації воєнного конфлікту визначають умови

та особливості розвитку життєстійкості у підлітків. Зазначені варіативні чинники, а також застосування комплексного підходу відповідно до моделі соціальної екології мають бути визначальними для програм фахової психологічної підтримки підліткам в умовах воєнного конфлікту.

Ключові слова: життєстійкість, коупінг, підлітки, воєнний конфлікт, психологічна травма, підхід резилієнс, модель соціальної екології.

Постановка проблеми. Воєнний конфлікт на Сході України та затяжна соціально-політична криза в країні справляють деструктивний вплив на всі сфери життя населення. За офіційними даними, від початку конфлікту 2014 року загинуло понад 3000 цивільних осіб та 9000 поранено, близько 5,2 осіб уражені наслідками цієї тривалої кризи [18]. Війна позначилася на різних рівнях функціонування людини: фізичному, соціальному та психологічному. Вочевидь, діти й підлітки відчувають цей вплив чи не найбільше, адже саме у цьому віці психіка людини зазнає істотних внутрішніх трансформацій та є особливо вразливою. За умов надзвичайної ситуації, якою і є війна, критичний процес внутрішніх особистісних перетворень ускладнюється і обтяжується психологічним травмуванням, порушенням та втратою усталеної мережі соціальних зв'язків і підтримки.

У зв'язку з цим важливо розглянути проблематику психологічної адаптивності в екстремальних умовах воєнного конфлікту, зокрема особливості розвитку життєстійкості у підлітків, що мешкають у зоні проведення збройних дій або є вимушеними переселенцями, встановити якими є ресурси розвитку та посилення життєстійкості, позитивні та негативні чинники подолання наслідків психологічного травмування і відновлення в умовах перебування в надзвичайній ситуації воєнного конфлікту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми розвитку життєстійкості в умовах збройних конфліктів становить науковий інтерес низки вітчизняних та зарубіжних дослідників (В. Чернобровкін, В. Чернобровкіна, Т. Титаренко, С. Богданов, О. Залеська, В. Климчук, Т. Тарабрина, М. Маркова, Е. Anthony, Т. Betancourt, С. Koupernik, W. Tol, М. Wessells, J. Williamson). Загалом тема війни та її зв'язок з проблематикою психоемоційного розвитку особистості є досить новою для України. Наявні вітчизняні праці у цій сфері присвячено теоретичному огляду та емпіричному дослідженню окремих аспектів психологічного стану дітей, що перебувають у зоні бойових дій та Сході України, на тимчасово окупованих територіях, є внутрішньо переміщеними особами (Н. Бастун, О. Залеська, Н. Бочкор, Є. Дубровська, О. Панченко,

А. Кабанцева, М. Маркова, Н. Макаренко, Ю. Удовенко) та вивченню впливу окремих програм психологічної підтримки таким дітям (С. Богданов, В. Чернобровкін, В. Чернобровкіна, В. Панок, Н. Пророк, С. Гончаренко). У західних джерелах на сьогодні можна знайти значну кількість праць у сфері вивчення життєстійкості та психосоціальної допомоги дітям, постраждалим внаслідок воєнних конфліктів, однак все ще актуальною є потреба у дослідженні специфіки розвитку життєстійкості дітей та підлітків саме в умовах різних соціально-культурних контекстів воєнних конфліктів (Т. Betancourt, М. Euwema, М. Wessels, J. Cohen, D. Karadzhev).

Для дослідження зазначеної теми використовуються наступні теоретичні методи: аналіз, порівняння, класифікація, систематизація, узагальнення результатів наукових досліджень проблем розвитку життєстійкості особистості, психологічної травми внаслідок переживання подій воєнних конфліктів та психосоціальної адаптації після пережитих психотравматичних подій.

Мета статті – теоретично обґрунтувати та виокремити психосоціальні передумови розвитку життєстійкості підлітків в умовах воєнного конфлікту.

Виклад основного матеріалу. За визначенням Всесвітньої Організації охорони здоров'я, підлітковий вік є періодом бурхливого зростання, величезного потенціалу, та, з іншого боку, значних ризиків, коли потужний вплив справляють зовнішні чинники [20; 39]. Загалом для підлітка притаманна висока захисна активність. З одного боку, психіка людини в цей період є досить вразлива, з іншого – має величезні можливості розвитку та формування нових здібностей [9; 22; 32].

Важливе значення внутрішнього потенціалу особистості та зовнішніх ресурсів для розвитку життєстійкості особистості лежить в основі сучасного підходу резилієнс, на відміну від підходу, поширеного донедавна, орієнтованого на травму та ураженість [21]. Згідно з підходом резилієнс та відповідно до моделі соціальної екології, вперше запропонованої Ю. Бронфеннбреном, розвиток особистості та формування її життєстійкості відбувається у взаємодії внутрішніх та зовнішніх ресурсів, у взаємовпливі різних рівнів перебування – мікросистеми (внутрішні ресурси та індивідуальні особливості, соціальні ролі, міжособистісні стосунки в родині, школі), мезосистеми (взаємини на рівні родини, школи, однолітків), екзосистеми (широка родина, громада, громадські інститути, засоби масової інформації) та макросистеми (суспільні норми, традиції, системи підтримки та соціально-культурне середовище) [11; 21; 35; 37; 42; 50; 52]. Зазначений підхід, на нашу думку, значно розширює змістовне наповнення концепту життєстійкість,

використовуваного у наукових джерелах донині, з наголосом на внутрішній ресурсності особистості та її взаємозв'язку з зовнішніми чинниками і процесами. З позиції підходу резилієнс маємо можливість структурно поглянути на проблему розвитку життєстійкості у підлітків, що перебувають в екстремальних умовах воєнного конфлікту, виокремивши її внутрішні та зовнішні ресурси.

До внутрішніх ресурсів розвитку життєстійкості особистості вітчизняні та зарубіжні науковці традиційно відносять адекватну Я-концепцію, позитивну самооцінку, низький нейротизм, емпатійний потенціал, афіліативну тенденцію (здатність до міжособистісних зв'язків) тощо та когнітивні здібності: високий інтелект, креативність, розумову гнучкість [12; 19; 26; 36; 44; 50]. У цій низці також традиційно називають інтернальний локус контролю, як схильність особи атрибуувати відповідальність за події, що відбуваються з нею, власним можливостям. Однак, як зазначає Т. Селюкова, саме особи з проміжним локусом контролю демонструють найвищий рівень життєстійкості, тоді як виражені інтернальність або екстернальність негативно впливають на здатність індивіда адаптуватися до різних життєвих подій, що врешті послаблює його життєстійкість [25].

Особливого значення у формуванні життєстійкості надають, з-поміж іншого, мотивації, спрямовані не лише на задоволення власних потреб у подоланні стресового стану, а й на соціальне визнання і прийняття. За спостереженнями А. Реана, в осіб з високим рівнем життєстійкості переважає внутрішня мотивація, як-то мотиви до самореалізації, отримання задоволення від корисної діяльності тощо, над зовнішньою негативною мотивацією уникнення покарань та невдач, що, у такий спосіб, сприяє розвитку необхідних якостей продуктивного вирішення проблем. Підвищенню мотивації сприяють, у свою чергу, розвиток таких якостей, як самостійність, відповідальність та лідерство [24]. Дані дослідження Л. Сердюк та О. Купреєвої свідчать про наявний взаємозв'язок між життєстійкістю особистості та її мотиваційно-смісловими компонентами, виявляють важливість для розвитку життєстійкості таких особистісних якостей, як самоусвідомлення, почуття відповідальності, здатність самостійно визначати цілі на майбутнє та шлях власного розвитку [26].

У цьому зв'язку дані дослідження, проведеного С. Анохіною, підтверджують, що менш життєстійкими виявляються ті підлітки, у яких недостатньо розвинені емоційно-вольові якості, не сформувалися навички до формування мети та планування. Найнижчий рівень напруження, що говорить про адаптивну стратегію подолання, пов'язаний з усвідомленням підлітками своєї відповідальності. Менш стійкими до стресу є

особи з емоційною ригідністю, або ж неспроможністю легко й швидко регулювати свої емоції [2].

Життестійкість значною мірою залежить також від рівня загального психічного розвитку особи, її пізнавальних можливостей. Надмірне інтелектуальне навантаження на підлітка у навчальному закладі може викликати або стрес, або відмову опановувати нові знання. За спостереженнями М. Тишкової та М. Раттера, часто повторювані невдачі у школі послаблюють життестійкість та формують негативне ставлення до навчання, що призводить до зниження рівня інтелектуальної діяльності та навіть до блокування розвитку у цій сфері. У разі, якщо при цьому підліток зазнає зовнішнього тиску з боку вчителів, однокласників, батьків, приятелів та ін., неможливість подолати це відставання спричиняє значну стресову ситуацію та психічний зрив [23; 30]. Деякі дослідження простежують динаміку розвитку життестійкості у молодших та старших підлітків. За даними Т. Тихомирової, у віці 11 років рівень стійкості до стресу падає, у 12 років – зростає, у 13–14 років дещо знижується і залишається відносно постійним, у 15 років – знову падає. Низький рівень життестійкості (11 років) вірогідно пов'язаний з переходом від початкової школи до середньої і пов'язаних з цим напруженості і стресогенності, новими умовами навчання, міжособистісними стосунками, індивідуальними особливостями: низьким рівнем рефлексії, залежністю самооцінки від зовнішньої думки тощо. У старшокласників зниження рівня життестійкості можна пояснити фізіологічними змінами, недостатньо сформованими комунікативними навичками, зниженням навчальної мотивації [29].

Підлітки з низьким рівнем життестійкості часто виявляються схильними до накопичення негативного емоційного напруження: дезорганізована поведінка посилює стресовий стан, що, своєю чергою, ще більше дезорганізує поведінку і врешті спричиняє подальшу хвилю дезорганізації та стресу. Як наслідок, такі особи відчувають повну безпорадність як перед складною ситуацією, так і перед власною поведінкою в такій ситуації – формується, за викладом С. Peterson та М. Seligman, «синдром вивченої безпорадності» як крайній ступінь нездатності долати труднощі. Такий синдром виникає також при переживанні надсильних стресів, які підліток не може подолати [44]. Принагідно варто розглянути антиципаційну концепцію неврозогенезу В. Менделевича, згідно з якою стан стресу виникає як наслідок нездатності індивіда передбачити хід подій та власну поведінку у критичних ситуаціях. Така особа виключає зі своїх очікувань небажані події, а потрапляючи в непрогнозовану й витіснену нею життєву ситуацію, переживає дискомфортний

психологічний стан, виявляє нездатність використати власні коупінг-ресурси та подолати стресову ситуацію [14].

Порушення суб'єктивної картини світу у дітей і підлітків внаслідок психотравми, на відміну від дорослих, загрожує соціальною дезадаптацією особистості у майбутньому. Як зазначають, зокрема, дослідники Н. Бастун, О. Залеська, Н. Бочкор, стереотипи сприймання, сформовані у дитячому і підлітковому віці, залишаються незмінними і у більш дорослому віці виявляються у вигляді інфантильних, примітивних емоційних оцінок. Таке помилкове оцінювання призводить врешті до накопичення соціальної дезадаптації, послаблення особистісного ресурсу, зменшення здатності до опірності негативним впливам [3; 13; 27]. Цікаво також навести спостереження Н. Бастун, яка простежила певну динаміку у загальному прояві психотравм, емоційного відставання та поведінкових порушень у дітей і підлітків на території колишнього СРСР упродовж XX століття та виявила її безпосередній зв'язок з потужними воєнно-громадянськими конфліктами, масштабними потрясіннями політичного, економічного та соціального характеру [3].

Вибір підлітком стратегій подолання стресу також зумовлюється низкою індивідуальних особливостей та зовнішніх чинників. Бурхливий психофізіологічний розвиток і зміна соціальної практики у підлітковому віці позначається на виборі тієї чи іншої коупінг-стратегії. За твердженням С. Анохіної, при цьому саме суб'єктивні стресори, на відміну від зовнішніх, для підлітка мають потенційне значення і викликають реальне переживання стресу. Спосіб реагування на стресор залежить від певних суб'єктивних чинників: соціокультурних умов формування особистості, специфіки взаємодії із зовнішнім середовищем, особливостей індивідуальних психічних процесів. Тому стресовий чинник є не стільки об'єктивною сутністю, скільки суб'єктивним сприйманням і втіленням [2].

Дослідження, проведені С. Фроловою та Т. Сеніною, показали, що у молодшому підлітковому віці переважаються неадаптивні стратегії подолання стресових станів; у старшому підлітковому – ранньому юнацькому віці провідними стають частково адаптивні способи реагування. Частка адаптивних стратегій подолання кризових ситуацій серед підлітків складає 25,8 % [33]. У дослідженні коупінг-стратегій дітей-біженців в Ірландії було виявлено, зокрема, зовсім особливі, непередбачувані психологічні реакції і стратегії подолання стресу, а саме: збереження відчуття безперервності у мінливому контексті (maintaining continuity in a changed context), адаптація через навчання та зміни (adjusting by learning and changing), позитивне світосприймання (adopting a positive outlook), пригнічення емоцій та відволікання

(suppressing emotions and seeking distraction), самотійність (acting independently) та недовіра (distrusting) [45].

Результати інших досліджень демонструють також відмінності у застосуванні коупінг-стратегій підлітками з функціональними обмеженнями та без таких. За результатами дослідження К. Бейнарович, підлітки зі слабким зором, набагато рідше послуговуються адаптивними коупінг-стратегіями («пошук соціальної підтримки», «позитивна переоцінка»), натомість частіше залишаються наодинці зі своїми почуттями, приховують їх і виявляються більш схильними до таких стратегій подолання, як «унікання» та «самоконтроль», що врешті призводить до нервово-емоційного перенапруження та послаблення життестійкості [4]. Разом з тим, за твердженням І. Нікольської та Р. Грановської, вибір тієї чи іншої стратегії подолання безпосередньо залежить від особливостей кожного конкретного індивіда, сформованості його особистості. Відтак, було виявлено, що добре адаптовані підлітки з функціональним обмеженням виявляють подекуди навіть вищий рівень життестійкості та соціальної активності порівняно з дезадаптованими підлітками без таких обмежень [15]. Аналізуючи наведені дані, можна стверджувати про особливість прояву життестійкості та вибору способів подолання стресового стану підлітками залежно від унікальності контексту перебування та ступеню загального психоемоційного розвитку особистості. Загалом для підлітків, які перебувають в умовах війни, властиве специфічне переживання психологічної травми: їм ще бракує соціальної і психологічної зрілості та життєвого досвіду для усвідомлення того, що сталося. Інтенсивність власних переживань психотравматичних подій здебільшого є дуже високою – особа стає вкрай вразливою, істотно змінюється її поведінка. Спостерігається загострення психологічних проблем, наявних раніше. Окрім того, додатковий вплив на психоемоційний стан особи справляють близькі, які самі перебувають у стресовому стані. Підлітки в умовах воєнного конфлікту та вимушеної міграції можуть переживати несприйняття з боку нового соціального середовища, цькування у школі. Це посилює рівень напруження і, як наслідок, особа живе у стані постійної тривоги й страху, виснажуються її коупінг-ресурси [11; 13; 27; 28].

Разом з тим, в умовах воєнного конфлікту життестійкість дітей і підлітків може виявлятися у різний спосіб. Т. Betancourt і К. Khan наводять результати одного з досліджень, які засвідчують відсутність симптомів психологічної травматизації у підлітків, що зазнали збройного нападу в Колумбії. Дослідження виявило наявність наступних ресурсів життестійкості у цих дітей: відчуття власної значущості (sense of agency), соціальний інтелект, емпатія, емоційна регуляція, обмін досвідом (shared

experience), турботливість, віра у майбутнє, почуття надії, духовність, моральність. Також зазначається, що у багатьох культурах значну роль у ставленні до травми та психологічного відновлення після отриманої психотравми відіграє релігія. Різноманітні релігійні практики допомагають індивіду структурувати, збагнути та зрештою прийняти пережитий травматичний досвід [35]. Отже, як свідчать результати проведених досліджень, важливими передумовами розвитку життєстійкості підлітка, особливо в ситуаціях збройного конфлікту, поруч з внутрішніми чинниками є також наявні зовнішні ресурси, умови конкретного контексту перебування.

Сприятливе соціальне середовище допомагає впоратися із зовнішнім тиском і сформуватися психічним функціям, важливим життєвим навичкам у підлітка, посилити його життєстійкість. За висновками дослідників Т. Betancourt і К. Khan, В. Kalksma-Van Lith, W. A. Tol, M. Wessels, потенційно негативний ефект чинників ризику в умовах кризової ситуації може бути суттєво зменшено або пом'якшено дією захисних чинників. І якщо дія останніх дорівнює або переважає дію чинників ризику, особа виявляє достатній рівень життєстійкості навіть за надзвичайних умов. Такі діти спираються на свої сильні сторони, соціальні зв'язки та винахідливість, а також сприяють ефективній підтримці іншим [35; 40; 49; 53].

У підлітковому віці ще досить сильними і значущими для особи є родинні зв'язки. Позитивний фізичний та емоційний контакт з батьками створює відчуття захищеності, як передумови сприятливого психічного розвитку, зокрема, формування опірності до впливу стресових ситуацій. Як підтверджують дані досліджень вітчизняних та західних дослідників, емоційна прив'язаність є критичною у допомозі підліткам впоратися з важкими подіями і дозволяє уникнути згубного впливу психотравматичних подій на стан психічного здоров'я. Реакції дітей та підлітків на стресові події, інтерпретація їх значною мірою залежать від реакцій батьків та тих, хто перебуває поруч. У такому разі реакції значущих близьких можуть викликати як погіршення психологічного стану дитини, так і слугувати джерелом заспокоєння та адаптації до стресової ситуації. Класичні дослідження особливостей переживання дітьми подій Другої світової війни продемонстрували свого часу, що евакуація та подальша розлука родин призводила до значно більших психоемоційних проблем у дітей, аніж їх безпосереднє перебування під обстрілами [1; 3; 5; 10; 13; 26; 35; 52; 53].

С. Мадді, якому належить першість у введенні поняття «життєстійкість» (hardiness), зазначав критичну важливість характеру і змісту взаємин батьків і дитини для розвитку життєстійкості, що значною мірою

зкладається саме в дитячому і підлітковому віці. За проведеними ним спостереженнями, на формування індивідуальної життєстійкості позитивно впливають: відчуття життєвого призначення, виховання впевненості, дотримання високих життєвих стандартів [42]. Важливість підтримки на рівні родини підтверджується також фактом, що суспільства східних культур, до яких належить і Україна, є скоріше колективно-центровані, аніж его-центровані. Тому захист, який підліток відчуває з боку батьків, родичів, друзів та інших близьких людей, є необхідною умовою стабілізації його психологічного стану та подолання травматичного впливу перебування в умовах війни [41; 49; 53].

Аналіз 53-х досліджень розвитку життєстійкості у дітей та підлітків, постраждалих від наслідків збройних конфліктів, проведений W. A. Tol та ін., засвідчив, що сприятливий соціо-екологічний контекст є одним з важливих – якщо не найважливішим – чинників успішного формування життєстійкості в умовах воєнного конфлікту і має бути покладений в основу відповідних програм психосоціальної підтримки [49, Р. 456]. Суттєвим в умовах збройного конфлікту, за твердженням В. Kalksma-Van та М. Wessels, є надання підтримки не лише постраждалому підлітку, а й його батькам, іншим близьким, сприяння їх взаємопідтримці, оскільки стресові події війни, впливаючи на дітей, критично позначаються при цьому на батьках і навпаки. Саме тому у настановах ЮНІСЕФ та УВКБ ООН з надання психосоціальної допомоги дітям і підліткам у надзвичайних ситуаціях йдеться насамперед про підтримку соціального оточення: родини, громади – як важливої і першочергової умови ефективності такої допомоги [40; 53].

З огляду на зазначене, можна стверджувати, що умови контексту перебування підлітка можуть як утворювати зовнішній ресурс для розвитку життєстійкості, так і чинити деструктивний вплив. Саме тому для позитивного розвитку життєстійкості важливими є підтримка і втручання на всіх рівнях соціо-екологічної мережі індивіда. У цьому зв'язку слід згадати про значення для розвитку життєстійкості та загального соціально-психологічного розвитку підлітка такого зовнішнього чинника, як референтні групи. Адже саме в цей віковий період відбувається активна соціалізація особистості, пошук ідентичності, формується певний тип поведінки. Дослідження Ю. Ждановича про вплив референтної групи на адаптацію дітей вимушених переселенців із зони збройного конфлікту на Сході України показало, як розподілені на два протилежні ідеологічні табори референтні групи, до яких відносили себе підлітки, по-різному впливали на психосоціальний стан останніх. Для дітей з родин, що підтримували державу-агресора, були притаманні деякі соціальні та психологічні деформації, а саме: агресія,

тривожність, страх внаслідок пережитого стресу, ворожість, відчуття себе на чужій території – що свідчило про прояв психосоціальної дезадаптації. Переймаючи цінності й погляди своєї родини, такі підлітки були вороже настроєні до дорослих, однолітків, усіх, кого вважали представниками протилежного ідеологічного табору. Школа, приятелі, громада, як провідні інститути соціалізації, не мали для них референтної значущості; і лише поступове залучення таких підлітків до гуртків дозвілля, громадських активностей, груп соціально-психологічної корекції дало можливість сформуватися новим інтересам і впливу нової референтної групи, що сприяло, своєю чергою, появі кола соціальної підтримки та адаптації до нового соціального середовища [8].

Поруч з родиною, потужним зовнішнім ресурсом є також навчальний заклад, як місце, де підліток проводить тривалу частку свого життя, попри різні об'єктивні умови, зокрема й ситуацію воєнного конфлікту, де великою мірою формуються його соціальні навички й зв'язки. Навчальний заклад здатний відігравати вирішальну роль у відновленні стану психологічного благополуччя та розвитку життєстійкості у підлітків. Це підтверджують, зокрема, дані дослідження, проведеного у 2016 році Центром психічного здоров'я та психосоціального супроводу Національного університету «Києво-Могилянська академія» у школах п'яти східних областей України, наближених до зони воєнного конфлікту. Згідно з отриманими результатами, у тих загальноосвітніх навчальних закладах, де застосовувалася спеціальна навчальна програма для практичних психологів та педагогів з підвищення психосоціальної стійкості до стресу у дітей і створення сприятливого соціально-емоційного навчального середовища, учні виявили набагато кращі показники на поведінковому, емоційному та соціальному рівнях порівняно з попередніми даними та контрольною групою, що свідчить про посилення їхньої життєстійкості. Було доведено, що педагоги спроможні сприяти позитивній соціально-емоційній атмосфері у класах, а шкільні психологи та соціальні педагоги – впливати на рівень психотравматичного стресу у дітей і, у разі потреби, перенаправляти для отримання зовнішньої спеціалізованої психологічної та медичної допомоги [46; 47].

За даними іншого масштабного дослідження психосоціальної адаптивності підлітків у зоні конфлікту на території Донецької та Луганської областей, проведеного низкою міжнародних організацій під егідою ЮНІСЕФ у 2018 році, не стільки підтримка вчителів, скільки відчуття згуртованості підлітків у школі є чинником стійкості до впливу воєнного конфлікту, в умовах якого вони перебувають, та підвищення рівня психоемоційного благополуччя. Емоційна прив'язаність до школи та підтримка з боку однолітків сприяє попередженню інтерналізації

проблем та формуванню психологічної стійкості до впливу конфлікту [51]. Однак, на нашу думку, позитивний психологічний клімат у навчальному закладі, сприятливий для формування відчуття шкільної згуртованості, залежить також і від підтримки вчителів та шкільних психологів, безпосередньо залучених до навчально-виховного процесу, що підтверджено даними вищенаведеного дослідження.

Негативний прояв впливу зовнішнього середовища на життєстійкість підлітка може спостерігатися у кризових станах, девіантній поведінці, загальному погіршенні психосоціального стану. За несприятливих соціальних умов – родинних негараздах, проблемах у стосунках з однолітками, в навчальному закладі тощо – у підлітка може сформуватися життєва безпорадність, зневіра, байдужість, соціальний нігілізм, дезадаптація [1]. За даними Н. R. Graham, R. S. Minhas, G. Paxton, які узагальнили результати 34-х проведених досліджень щодо психосоціального стану дітей-вимушених переселенців внаслідок війни значні проблеми з навчанням пов'язані з несприятливим ставленням з боку батьків, вчителів, знущанням та дискримінацією, цькуванням у школі, і навпаки – активна родинна підтримка, допомога батьків, вчителів, загальна підтримка в навчальному закладі, розуміння з боку однолітків створюють потужні коупінг-ресурси [39].

Попри безумовну важливість соціальної підтримки для розвитку життєстійкості підлітка в умовах воєнного конфлікту, в деяких випадках можуть переважати індивідуальні чинники. Результати окремих досліджень дозволяють стверджувати, зокрема, про успадковану або набуту схильність підлітків до тривожності, депресії та трагічного переживання психотравматичних подій. Дані ізраїльських вчених С. С. Henrich та G. Shahaar, які вивчали психологічний стан підлітків у Секторі Газа, цілком несподівано виявили, що підлітки, які перебували у зоні меншого (порівняно з іншими) впливу ракетного обстрілу і, разом з тим, попередньо мали достатню соціальну підтримку, продемонстрували високі показники депресії, так само, як і ті підлітки, які зазнали потужного психотравматичного впливу під час обстрілу і не мали такої соціальної підтримки. Було виявлено, що саме підлітки, від природи більш схильні до депресії, потребували більшої соціальної підтримки навіть до того, як сталися трагічні події, на відміну від своїх більш життєстійких однолітків [37].

У цьому зв'язку цікаво також навести результати іншого дослідження, проведеного С. Laune та ін., що вивчали вплив спеціалізованої психотерапевтичної програми (Trauma and Grief Component Therapy) на постраждалих від війни у Боснії учнів 13–19 років в умовах навчального процесу. Отримані дані показали, що необхідними умовами

ефективної допомоги підліткам в умовах війни, які навіть попри отриману значну соціальну підтримку почуваються гірше, є цілеспрямована робота з травматичним досвідом. При цьому, фахова психотерапевтична допомога має надаватися з урахуванням індивідуальних особливостей особи, навичок саморегуляції та умов і специфіки конкретного соціально-культурного середовища [37].

Аналізуючи різні програми психотерапевтичних інтервенцій для дітей у країнах низького та середнього економічного розвитку, W. A. Tol та ін. вказали як на сприятливий, так і негативний ефект цих програм залежно від конкретних контекстуальних та індивідуальних чинників. Подекуди було виявлено, що у надзвичайних ситуаціях природній процес психологічного відновлення дітей, які перебували в умовах стресового впливу, погіршувався через застосування таких програм «підтримки» [49]. У зв'язку з цим можна стверджувати про важливість точного визначення проблеми, що передбачає оцінку впливу різних психотравматичних чинників, врахування соціально-культурних особливостей середовища, аналіз індивідуальних характеристик особи і позитивних конструктивних змін, попри безпосереднє переживання екстремальної ситуації, і, відповідно, подальшої ретельної розробки й застосування необхідних інтервенцій.

Результати дослідження ефективності програми психосоціальної допомоги учням загальноосвітніх навчальних закладів Донецької і Луганської областей, проведеного науковцями Центру психічного здоров'я та психосоціального супроводу НаУКМА, продемонстрували позитивний вплив програми психосоціальної підтримки дітей та підлітків, постраждалих у зоні воєнного конфлікту на Сході України, заснованої на комплексному підході. Комплексність програми полягала у поєднанні сфокусованої психосоціальної допомоги на рівні практичних психологів, створенні безпечного емоційного середовища на рівні класу за допомогою вчителів та спеціалізованої психотерапевтичної допомоги поза межами навчального закладу. Програма психосоціальної підтримки учнів позитивно вплинула на взаємини у класі, просоціальність та емоційний аспект стосунків, що підтверджено зменшенням показників за шкалами просоціальності, емоційних симптомів та проблем з поведінкою. Школярі стали більше шукати контактів з однолітками, що є одним з важливих аспектів посилення їхньої життєстійкості та здатності до психологічного відновлення після пережитого стресу [46; 47].

Відтак можемо стверджувати про важливість застосування комплексного цілісного підходу у системному наданні психосоціальної підтримки та сприяння розвитку життєстійкості підлітків в умовах

воєнного конфлікту, а саме: створення сприятливого зовнішнього середовища – соціальні зв'язки, підтримка родини, близьких, друзів – з одного боку, та доступність дієвих психотерапевтичних програм, адаптованих під особливості соціально-культурного контексту та специфічні індивідуальні потреби – з іншого.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, можна зробити висновок, що у підлітковому віці, як періоді наріжних психосоматичних змін, значних потенціалів та ризиків, життестійкість індивіда розвивається у взаємодії внутрішніх та зовнішніх ресурсів та різних соціо-екологічних рівнів перебування, позитивна, захисна дія яких набуває особливо критичного значення саме в умовах перебування у надзвичайній ситуації воєнного конфлікту. Висока інтенсивність переживання стресових подій в умовах війни, супутні стресові чинники, виснаження коупінг-ресурсів призводять до різкого послаблення життестійкості та погіршення психічного здоров'я особи. Підлітку ще бракує соціальної і психологічної зрілості та життєвого досвіду, необхідних для усвідомлення та опанування стресових подій, що відбуваються довкола. У зв'язку з цим великого значення набуває соціальна підтримка, сприятливий соціально-екологічний контекст, що його сучасні провідні дослідники вважають найважливішим чинником успішного розвитку індивідуальної життестійкості та психологічного відновлення після пережитого стресу та психотравми. Разом з тим, беззаперечним є також факт переважання у певних випадках впливу індивідуальних чинників попри наявність соціальної підтримки, а також далеко не завжди позитивного впливу надаваної спеціалізованої психосоціальної та психотерапевтичної допомоги. Саме тому визначальним для розробки програм фахової психологічної підтримки є врахування конкретних особливих контекстуальних умов та індивідуальних чинників, а також застосування комплексного підходу відповідно до моделі соціальної екології.

З огляду на зазначене вище, можна стверджувати про потребу у подальшому дослідженні впливу чинників розвитку життестійкості на психічне здоров'я підлітків в умовах воєнного конфлікту на Сході України, як особливого соціально-культурного контексту, з метою розробки відповідних ефективних, доказово обґрунтованих програм психологічної профілактики та корекції.

Список використаних джерел

1. Абдюкова Н. В. Психологічні особливості соціалізації сучасного підлітка: автореф. дис. канд. психол. наук / Н. В. Абдюкова. – К., 2000. – 16 с.

2. Анохина С. А. Особенности и тенденции развития стрессоустойчивости в подростковом возрасте / С. А. Анохина // Вестник Санкт-Петербургского университета. – 2008. – Вып. 1. – Сер. 12. – С. 215–221.

3. Бастун Н. А. Передумови духовного розвитку у дитячому віці: можливі перешкоди / Н. А. Бастун // Проблеми загальної і педагогічної психології: збірник наук праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України; [За ред. С. Д. Максименка]. – К.: Гнозис, 2010. – Т. XII. – Ч. 4. – С. 32–40.

4. Бейнарлович К. К. Копинг-стратегии у слабовидающих подростков / К. К. Бейнарлович // Психология стресса и совладающего поведения в современном российском обществе: материалы II междунар. науч.-практ. конф. / [Под ред. Т. Л. Крюковой, М. В. Сапоровской, С. А. Хазовой]. – Кострома: КГУ им. Н. А. Некрасова, 2010. – Т. 1. – С. 192–194.

5. Булах І. С. Вивчення специфіки прояву страхів особистості підліткового віку / І. С. Булах, Н. М. Сідало // Міжнародний науковий форум. – 2010. – Вип. 2. – С. 118–130.

6. Венгер А. Л. Психологическая помощь детям и подросткам в чрезвычайных ситуациях (на опыте работы с жертвами террористического акта в Беслане) / А. Л. Венгер, Е. И. Морозова, В. А. Морозов // Московский психотерапевтический журнал. – 2006. – № 1. – С. 131–159.

7. Вознюк О. М. Роль учителя в процесі психологічної допомоги дітям із травмою війни / О. М. Вознюк // Психосоціальна підтримка осіб з травмою війни: міжнародний досвід та українські реалії: збірник матеріалів, доповідей всеукраїнської науково-практичної конференції. – Маріуполь, 2018. – С. 93–95.

8. Жданович Ю. М. Вплив референтної групи на адаптацію дітей вимушених переселенців / Ю. М. Жданович // Альманах науки. – 2017. – № 8. – С. 32–35.

9. Кле М. Психология подростка (психосексуальное развитие) / М. Кле. – М.: Педагогика, 1991. – 176 с.

10. Корзун С. А. Копинг-ресурсы в подростковом возрасте: специфика проявления / С. А. Корзун // Психология стресса и совладающего поведения в современном российском обществе: материалы II междунар. науч.-практ. конф., 23–25 сентября 2010 г. / [Под ред. Т. Л. Крюковой, М. В. Сапоровской, С. А. Хазовой]. – Кострома: КГУ им. Н. А. Некрасова, 2010. – Т. 2. – С. 36–37.

11. Корекційно-розвиткова програма формування стійкості до стресу у дітей дошкільного віку та школярів «Безпечний простір»: навчально-методичний посібник / С. О. Богданов, Т. Б. Гніда, О. В. Залеська, Н. В. Лунченко, В. Г. Панок та ін.; [за заг. ред. С. О. Богданов, В. Г. Панок]. – Київ: НаУКМА, ГЛІФ Медіа, 2017. – 208 с.

12. Корольчук В. М. Психологія стресостійкості особистості: автореферат автореф. дис. канд. психол. наук / В. М. Корольчук. – Київ, 2009. – 32 с.

13. Маркова М. В. Вплив вимушеного переміщення на психоемоційну сферу дитини / М. В. Маркова, О. В. Піонтковська, А. Г. Соловійова // Український вісник психоневрології. – 2017. – Т. 25. – Вип. 4 (93). – С. 41–48.

14. Менделевич В. Д. О некоторых психологических механизмах невротогенеза / В. Д. Менделевич // Психологический журнал. – 1990. – № 6. – С. 113–117.

15. Никольская И. М. Психологическая защита у детей / И. М. Никольская, Р. М. Грановская. – СПб., 2010. – 352 с.

16. Панченко О. А. Нові організаційні підходи до медикопсихологічної допомоги дітям в умовах антитерористичної операції / О. А. Панченко, А. В. Кабанцева, О. Б. Сімоненко // Вісник ХНПУ імені Г. С. Сковороди. Психологія. – 2018. – Вип. 55. – С. 192–202.

17. Підготовка вчителів до розвитку життєстійкості / стресостійкості у дітей в освітніх навчальних закладах: навчально-методичний посібник / С. О. Богданов, А. М. Гірник, О. В. Залеська та ін.; [за заг. ред. В. М. Чернобровкін, В. Г. Панок] – Київ: Унів. вид-во Пульсари, 2017. – 208 с.

18. План гуманітарного реагування. Україна. Січень-грудень 2019 [Електронний ресурс]. – URL: https://www.humanitarianresponse.info/sites/www.humanitarianresponse.info/files/documents/files/ukraine_2019_humanitarian_response_plan_ua.pdf.

19. Полякова О. Н. Стресс: причины, последствия, преодоление / О. Н. Полякова. – СПб.: Речь, 2008. – 144 с.

20. Психическое здоровье в чрезвычайных ситуациях [Электронный ресурс] / Департамент психического здоровья и зависимости от психоактивных веществ. – Женева: ВОЗ, 2005. – 8 с. – URL: https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/67866/WHO_MSD_MER_03.01_rus.pdf;jsessionid=AE6613B1818AEEDD685DBA3E350B83EB?sequence=17.

21. Психосоціальна підтримка в умовах надзвичайних ситуацій: підхід резилієнс: навчально-методичний посібник / Н. Є. Гусак, В. А. Чернобровкіна, В. М. Чернобровкін та ін.; [за заг. ред. Н. Є. Гусак]. – Київ: НаУКМА, 2017. – 92 с.

22. Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста / Ф. Райс. – СПб.: Питер, 2000. – 580 с.

23. Раттер М. Помощь трудным детям / М. Раттер; [Под общ. ред. А. С. Спиваковской]. – М., 1987. – 424 с.

24. Реан А. А. Психология адаптации личности / А. А. Реан, А. Р. Кудашев, А. А. Баранов. – СПб.: Прайм, 2008. – 479 с.

25. Селюкова Т. В. Особливості стресостійкості осіб з різною спрямованістю локусу контролю / Т. В. Селюкова // Сучасні методи організації медико-психологічної реабілітації учасників АТО в санаторно-курортних умовах (XX Платонівські читання): матеріали наук. – практ. конф., 19–20 травня 2017 р. – Харків, 2017. – С. 82–84.

26. Сердюк Л. З. Психологічні засади підвищення життєстійкості особистості / Л. З. Сердюк, О. І. Купреєва // Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України – Том XI: Психологія особистості. Психологічна допомога особистості. – Вип. 15. – Київ, 2017. – С. 481–491.

27. Соціально-педагогічна та психологічна робота з дітьми у конфліктний та постконфліктний період: методичні рекомендації / Н. П. Бочкор, Є. В. Дубровська, О. В. Залеська та ін.; [за заг. ред. В. Г. Панок, К. Б. Левченко] – К.: МЖПЦ «Ла-Страда Україна», 2014. – 84 с.

28. Тарабрина Н. В. Психологические последствия воздействия стрессоров высокой интенсивности: посттравматический стресс / Н. В. Тарабрина // Психологический журнал. – 2012. – Т. 33. – № 6. – С. 20–33.

29. Тихомирова Т. С. Формирование стрессоустойчивости школьников подросткового возраста в учебной деятельности: автореф. дис. канд. пед. наук / Т. С. Тихомирова. – М., 2004. – 24 с.

30. Тышкова М. Исследование устойчивости личности детей и подростков в трудной ситуации / М. Тышкова // Вопросы психологии. – 1987. – С. 28–34.

31. Удовенко Ю. М. Організація соціально-психологічної допомоги дітям, які пережили втрати внаслідок військових дій / Ю. М. Удовенко // Український психологічний журнал. – 2017. – № 1 (3). – С. 165–176.

32. Фрейд А. Психология «Я» и защитные механизмы / А. Фрейд. – М.: Педагогика-Пресс, 1993. – 160 с.

33. Фролова С. В. Стресс-совладающее поведение подростков в различных социальнопсихологических ситуациях [Электронный ресурс] / С. В. Фролова, Т. В. Сенина // Проблемы социальной психологии личности. – Саратов, 2008. – URL: http://psyjournals.ru/sgu_socialpsy/issue/30326_full.shtml.

34. Anthony E. J. Children at psychiatric risk / E. J. Anthony, C. Koupernik. – New York, 1974. – 135 p.

35. Betancourt T. The Mental Health of Children Affected by Armed Conflict: Protective Processes and Pathways to Resilience / T. Betancourt, K. Khan // International Review of Psychiatry. – 2008. – Vol. 20 (3). – P. 317–328.

36. Bronfenbrenner U. The Ecology of Human Development: Experiments by Nature and Design / U. Bronfenbrenner. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1979. – 321 p.

37. Cohen J. A. Helping Adolescents Affected by War, Trauma and Displacement [Electronic resource] / J. A. Cohen // Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry. – 2008. – Vol. 47 (9). – P. 981–982. – URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2666389/>.

38. Facilitator guide MHPSS in Complex Emergencies Training Course. Setting Up Community-Based Supports: Training materials. – 2016. – 17 p.

39. Graham H. R. Learning Problems in Children of Refugee Background: A Systematic Review [Electronic resource] / H. R. Graham, R. S. Minhas, G. Paxton // Pediatrics. – 2016. – Vol. 1 (37). – P. 1–17. – URL: <http://pediatrics.aappublications.org/content/pediatrics/early/2016/05/17/peds.2015-3994.full.pdf>.

40. Kalksma-Van Lith B. Psychosocial Interventions for Children in War-Affected Areas: the State of the Art [Electronic resource] / B. Kalksma-Van Lith // Intervention. – 2007. – Vol. 5 (1). – P. 3–17. – URL: https://www1.essex.ac.uk/armedcon/story_id/thestateofart.pdf.

41. Karadzhev D. Assessing Resilience in War-Affected Children and Adolescents: A Critical Review [Electronic resource] / D. Karadzhev // Journal of European Psychology Students. – 2015. – Vol. 6 (3). – P. 1–13. – URL: <https://jeps.efpsa.org/articles/10.5334/jeps.dc/>

42. Maddi S. Hardiness: The courage to grow from stress / S. Maddi // The Journal of Positive Psychology. – 2006. – № 1 (3). – P. 160–168.

43. Ormel J. Personality as modifier of the life event – distress relationship: a longitudinal structure equation model / J. Ormel, R. Sanderman, R. Stewart // Personality and Individual Differences. – 1988. – V. 9. – № 6. – P. 973–982.

44. Peterson C. Learned Helplessness: a theory for the age of personal control [Electronic resource] / C. Peterson, S. F. Maier, M. E. P. Seligman. – N. Y., 1984. – 243 p.

45. Raghallaigh M. Active survival in the lives of unaccompanied minors: coping strategies, resilience, and the relevance of religion / M. Raghallaigh, R. Gilligan // *Child and Family Social Work*. – 2010. – Vol. 15 (2). – P. 226–237.

46. Research summary: UNICEF psychosocial support programs for school children in Donetsk and Luhansk oblasts [Electronic resource] / S. Bogdanov, J. Kovalevskaya, A. Girnyk, V. Chernobrovkin, V. Chernobrovkina, V. Panok, N. Lunchenko, O. Basenko and others. – Kyiv, 2017. – URL: http://www.ukma.edu.ua/eng/images/docs/CMHPSS/UNICEF_KMA_Research%20summary_en_2017.pdf.

47. Talbot C. Life Skills Education and Psychosocial Support for Conflict-Affected Children and Adolescents [Electronic resource] / C. Talbot, M. Wessels // *An International Network for Education in Emergencies*. – 2017. – URL: <https://inee.org/en/resources/life-skills-education-and-psychosocial-support-for-conflict-affected-childr>.

48. Tol W. A. Ecological resilience: Working with Child Related Psychosocial Resources in War-Affected Communities / W. A. Tol, M. J. D. Jordans, R. Reis // *Treating Traumatized Children: Risk, Resilience, and Recovery*. – London: Routledge, 2009. – 286 p.

49. Tol W. A. Annual Research Review: Resilience and Mental Health in Children and Adolescents living in Areas of Armed Conflict – a Systematic Review of Findings in Low- and Middle-Income Countries [Electronic resource] / W. A. Tol, S. Song, M. J. D. Jordans // *Journal of Child Psychology and Psychiatry*. – 2013. – Vol. 54 (4). – P. 445–460. – URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1111/jcpp.12053>.

50. Ungar M. A Measure of Resilience with Contextual Sensitivity – The CYRM-28: Exploring the Tension Between Homogeneity and Heterogeneity in Resilience Theory and Research / M. Ungar, L. Liebenberg // *Resilience in Children, Adolescents, and Adults: Translating Research into Practice*. – New York, NY: Springer, 2013. – P. 245–255.

51. UNICEF Report: An evidence-based analysis of the psychosocial adaptability of conflict exposed adolescents and the role of education system as a protective environment [Electronic resource], February 2019. – URL: <http://un.org.ua/images/documents/4638/School%20Connectedness%20ENG.pdf>.

52. Wessells M. Children and Armed Conflict: Introduction and Overview / M. Wessells // *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*. – 2016. – Vol. 22 (3). – P. 198–207.

53. Wessells M. Strengths-based community action as a source of resilience for children affected by armed conflict / M. Wessells // *Global Mental Health*. – 2016. – Vol. 3. – P. 1–5.

References transliterated

1. Abdjukova N. V. Psihologichni osoblyvosti socializacii' suchasnogo pidlitka: avtoref. dys. kand. psihol. nauk / N. V. Abdjukova. – K., 2000. – 16 s.

2. Anokhina S. A. Osobennosti i tendentsii razvitiia stressoustoichivosti v podrostkovom vozraste / S. A. Anokhina // *Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta*. – 2008. – Vyp. 1. – Ser. 12. – S. 215–221.

3. Bastun N. A. Peredumovi dukhovnogo rozvitku u ditiachomu vitsi: mozhlyvi pereshkodi / N. A. Bastun // *Problemi zagalnoi i pedagogichnoi psikhologii*:

zbornik nauk prats Institutu psikhologii im. G. S. Kostiuka NAPN Ukraini; [Za red. S. D. Maksimenka]. – K.: Gnozis, 2010. – T. II. – Ch. 4. – S. 32–40.

4. Beinarovich K. K. Koping-strategii u slabovidiashchikh podrostkov / K. K. Beinarovich // Psikhologiya stressa i sovladaiushchego povedeniia v sovremennom rossiiskom obschestve: materialy II mezhdunar. nauch.-prakt. konf. / [Pod red. T. L. Kriukovoi, M. V. Saporovskoi, S. A. Khazovoi]. – Kostroma: KGU im. N. A. Nekrasova, 2010. – T. 1. – S. 192–194.

5. Bulah I. S. Vyvchennja specyfiky projavu strahiv osobystosti pidlitkovogo viku / I. S. Bulah, N. M. Sidalo // Mizhnarodnyj naukovyj forum. – 2010. – Vyp. 2. – S. 118–130.

6. Venger A. L. Psikhologicheskaia pomoshch detiam i podrostkam v chrezvychnykh situatsiakh (na opyte raboty s zhertvami terroristicheskogo akta v Beslane) / A. L. Venger, E. I. Morozova, V. A. Morozov // Moskovskii psikhoterapevticheskii zhurnal. – 2006. – № 1. – S. 131–159.

7. Voznjuk O. M. Rol' uchytelja v procesi psihologichnoi' dopomogy ditjam iz travmoju vijny / O. M. Voznjuk // Psyhosocial'na pidtrymka osib z travmoju vijny: mizhnarodnyj dosvid ta ukrai'ns'ki realii': zbirnyk materialiv, dopovidej vseukrai'ns'koi' naukovo-praktychnoi' konferencii'. – Mariupol', 2018. – S. 93–95.

8. Zhdanovych Ju. M. Vplyv referentnoi' grupy na adaptaciju ditej vymushenyh pereselenciv / Ju. M. Zhdanovych // Al'manah nauky. – 2017. – № 8. – S. 32–35.

9. Kle M. Psikhologiya podrostka (psikhoseksualnoe razvitie) / M. Kle. – M.: Pedagogika, 1991. – 176 s.

10. Korzun S. A. Koping-resursy v podrostkovom vozraste: spetsifika proiavlennia / S. A. Korzun // Psikhologiya stressa i sovladaiushchego povedeniia v sovremennom rossiiskom obschestve: materialy II mezhdunar. nauch.-prakt. konf., 23–25 sentiabria 2010 g. / [Pod red. T. L. Kriukovoi, M. V. Saporovskoi, S. A. Khazovoi]. – Kostroma: KGU im. N. A. Nekrasova, 2010. – T. 2. – S. 36–37.

11. Korekcijno-rozvytkova programa formuvannja stijkosti do stresu u ditej doshkil'nogo viku ta shkoljariv «Bezpechnyj prostir»: navchal'no-metodychnyj posibnyk / S. O. Bogdanov, T. B. Gnida, O. V. Zales'ka, N. V. Lunchenko, V. G. Panok ta in.; [za zag. red. S. O. Bogdanov, V. G. Panok]. – Kyi'v: NaUKMA, GLIF Media, 2017. – 208 s.

12. Korol'chuk V. M. Psikhologija stresostijkosti osobystosti: avtoreferat avtoref. dys. kand. psihol. nauk / V. M. Korol'chuk. – Kyi'v, 2009. – 32 s.

13. Markova M. V. Vplyv vymushenogo peremishhennja na psyhoemocijnu sferu dytyny / M. V. Markova, O. V. Piontkovs'ka, A. G. Solovjova // Ukrai'ns'kyj visnyk psyhonevrologii'. – 2017. – T. 25. – Vyp. 4 (93). – S. 41–48.

14. Mendelevich V. D. O nekotorykh psikhologicheskikh mekhanizmach nevrozogeneza / V. D. Mendelevich // Psikhologicheskii zhurnal. – 1990. – № 6. – S. 113–117.

15. Nikolskaia I. M. Psikhologicheskaia zashchita u detei / I. M. Nikolskaia, R. M. Granovskaia. – SPb., 2010. – 352 s.

16. Panchenko O. A. Novi organizacijni pidhody do medytopsikhologichnoi' dopomogy ditjam v umovah antyterorystychnoi' operacii' / O. A. Panchenko, A. V. Kabanceva, O. B. Simonenko // Visnyk HNPU imeni G. S. Skovorody. Psikhologija. – 2018. – Vyp. 55. – S. 192–202.

17. Pidgotovka vchyteliv do rozvytku zhyttjestijkosti / stresostijkosti u ditej v osvritnih navchal'nyh zakladah: navchal'no-metodychnyj posibnyk / S. O. Bogdanov,

A. M. Girnyk, O. V. Zales'ka ta in.; [za zag. red. V. M. Chernobrovkin, V. G. Panok] – Kyi'v: Univ. vyd-vo Pul'sary, 2017. – 208 s.

18. Plan gumanitarnogo reaguvannya. Ukraï'na. Sichën'-gruden' 2019 [Elektronnyi resurs]. – URL: https://www.humanitarianresponse.info/sites/www.humanitarianresponse.info/files/documents/files/ukraine_2019_humanitarian_response_plan_ua.pdf.

19. Poliakova O. N. Stress: prichyny, posledstviia, preodolenie / O. N. Poliakova. – SPb.: Rech, 2008. – 144 s.

20. Psikhicheskoe zdorove v chrezvychaynykh situatsiiakh [Elektronnyi resurs] / Departament psikhicheskogo zdorovia i zavisimosti ot psikhoaktivnykh veshchestv. – Zheneva: VOZ, 2005. – 8 s. – URL: https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/67866/WHO_%20MSD_MER_03.01_rus.pdf;jsessionid=AE6613B1818AEEDD685DBA3E350B83EB?sequence=17.

21. Psyhosocial'na pidtrymka v umovah nadzvyčajnyh sytuacij: pidhid rezyljens: navchal'no-metodychnyj posibnyk / N. Je. Gusak, V. A. Chernobrovkina, V. M. Chernobrovkin ta in.; [za zag. red. N. Je. Gusak]. – Kyi'v: NaUKMA, 2017. – 92 s.

22. Rais F. Psikhologiiia podrostkovogo i iunosheskogo vozrasta / F. Rais. – SPb.: Piter, 2000. – 580 s.

23. Ratter M. Pomoshch trudnym detiam / M. Ratter; [Pod obshch. red. A. S. Spivakovskoi]. – M., 1987. – 424 s.

24. Rean A. A. Psikhologiiia adaptatsii lichnosti / A. A. Rean, A. R. Kudashev, A. A. Baranov. – SPb.: Praim, 2008. – 479 s.

25. Seljukova T. V. Osoblyvosti stresostijkosti osib z riznoju sprjamovanistju lokusu kontrolju / T. V. Seljukova // Suchasni metody organizacii' medyko-psychologichnoi' rehabilitacii' uchasnykiv ATO v sanatorno-kurortnyh umovah (HH Platoniv's'ki chytannja): materialy nauk. – prakt. konf., 19–20 travnja 2017 r. – Harkiv, 2017. – S. 82–84.

26. Serdjuk L. Z. Psychologichni zasady pidvyshhennja zhyttjestijkosti osobystosti / L. Z. Serdjuk, O. I. Kuprjejeva // Aktual'ni problemy psychologii': zbirnyk naukovyh prac' Instytutu psychologii' imeni G. S. Kostjuka NAPN Ukraï'ny – Tom XI: Psychologija osobystosti. Psychologichna dopomoga osobystosti. – Vyp. 15. – Kyi'v, 2017. – S. 481–491.

27. Social'no-pedagogichna ta psychologichna robota z dit'my u konfliktnyj ta postkonfliktnyj period: metodychni rekomendacii' / N. P. Bochkor, Je. V. Dubrov's'ka, O. V. Zales'ka ta in.; [za zag. red. V. G. Panok, K. B. Levchenko] – K.: MZhPC «La-Strada Ukraï'na», 2014. – 84 s.

28. Tarabrina N. V. Psikhologicheskie posledstviia vozdeistviia stressorov vysokoi intensivnosti: posttravmaticheskii stress / N. V. Tarabrina // Psikhologicheskii zhurnal. – 2012. – T. 33. – № 6. – S. 20–33.

29. Tikhomirova T. S. Formirovanie stressoustoichivosti shkolnikov podrostkovogo vozrasta v uchebnoi deiatelnosti: avtoref. dis. kand. ped. nauk / T. S. Tikhomirova. – M., 2004. – 24 s.

30. Tyshkova M. Issledovanie ustoichivosti lichnosti detei i podrostkov v trudnoi situatsii / M. Tyshkova // Voprosy psikhologii. – 1987. – S. 28–34.

31. Udoenko Ju. M. Organizacija social'no-psychologichnoi' dopomogy ditjam, jaki perezhlyli vtraty vnaslidok vijs'kovykh dij / Ju. M. Udoenko // Ukraï'ns'kyj psychologichnyj zhurnal. – 2017. – № 1 (3). – S. 165–176.

32. Freid A. Psikhologiiia «Ia» i zashchitnye mekhanizmy / A. Freid. – M.: Pedagogika-Press, 1993. – 160 s.

33. Frolova S. V. Ctress-sovladaiushchee povedenie podrostkov v razlichnykh sotsialnopsikhologicheskikh situatsiakh [Elektronnyi resurs] / S. V. Frolova, T. V. Senina // Problemy sotsialnoi psikhologii lichnosti. – Saratov, 2008. – URL: http://psyjournals.ru/sgu_socialpsy/issue/30326_full.shtml.

34. Anthony E. J. Children at psychiatric risk / E. J. Anthony, C. Koupernik. – New York, 1974. – 135 p.

35. Betancourt T. The Mental Health of Children Affected by Armed Conflict: Protective Processes and Pathways to Resilience / T. Betancourt, K. Khan // International Review of Psychiatry. – 2008. – Vol. 20 (3). – P. 317–328.

36. Bronfenbrenner U. The Ecology of Human Development: Experiments by Nature and Design / U. Bronfenbrenner. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1979. – 321 p.

37. Cohen J. A. Helping Adolescents Affected by War, Trauma and Displacement [Electronic resource] / J. A. Cohen // Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry. – 2008. – Vol. 47 (9). – P. 981–982. – URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2666389/>

38. Facilitator guide MHPSS in Complex Emergencies Training Course. Setting Up Community-Based Supports: Training materials. – 2016. – 17 p.

39. Graham H. R. Learning Problems in Children of Refugee Background: A Systematic Review [Electronic resource] / H. R. Graham, R. S. Minhas, G. Paxton // Pediatrics. – 2016. – Vol. 1 (37). – P. 1–17. – URL: <http://pediatrics.aappublications.org/content/pediatrics/early/2016/05/17/peds.2015-3994.full.pdf>.

40. Kalksma-Van Lith B. Psychosocial Interventions for Children in War-Affected Areas: the State of the Art [Electronic resource] / B. Kalksma-Van Lith // Intervention. – 2007. – Vol. 5 (1). – P. 3–17. – URL: https://www1.essex.ac.uk/armedcon/story_id/thestateofart.pdf.

41. Karadzhev D. Assessing Resilience in War-Affected Children and Adolescents: A Critical Review [Electronic resource] / D. Karadzhev // Journal of European Psychology Students. – 2015. – Vol. 6 (3). – P. 1–13. – URL: <https://jeps.efpsa.org/articles/10.5334/jeps.dc/>

42. Maddi S. Hardiness: The courage to grow from stress / S. Maddi // The Journal of Positive Psychology. – 2006. – № 1 (3). – P. 160–168.

43. Ormel J. Personality as modifier of the life event – distress relationship: a longitudinal structure equation model / J. Ormel, R. Sanderman, R. Stewart // Personality and Individual Differences. – 1988. – V. 9. – № 6. – P. 973–982.

44. Peterson C. Learned Helplessness: a theory for the age of personal control [Electronic resource] / C. Peterson, S. F. Maier, M. E. P. Seligman. – N. Y., 1984. – 243 p.

45. Raghallaigh M. Active survival in the lives of unaccompanied minors: coping strategies, resilience, and the relevance of religion / M. Raghallaigh, R. Gilligan // Child and Family Social Work. – 2010. – Vol. 15 (2). – P. 226–237.

46. Research summary: UNICEF psychosocial support programs for school children in Donetsk and Luhanska oblasts [Electronic resource] / S. Bogdanov, J. Kovalevskaya, A. Girnyk, V. Chernobrovkin, V. Chernobrovkina, V. Panok, N. Lunchenko, O. Basenko and others. – Kyiv, 2017. – URL: http://www.ukma.edu.ua/eng/images/docs/CMHPSS/UNICEF_KMA_Research%20summary_en_2017.pdf.

47. Talbot C. Life Skills Education and Psychosocial Support for Conflict-Affected Children and Adolescents [Electronic resource] / C. Talbot, M. Wessels // An International Network for Education in Emergencies. – 2017. – URL: <https://inee.org/en/resources/life-skills-education-and-psychosocial-support-for-conflict-affected-childr>.

48. Tol W. A. Ecological resilience: Working with Child Related Psychosocial Resources in War-Affected Communities / W. A. Tol, M. J. D. Jordans, R. Reis // *Treating Traumatized Children: Risk, Resilience, and Recovery*. – London: Routledge, 2009. – 286 p.

49. Tol W. A. Annual Research Review: Resilience and Mental Health in Children and Adolescents living in Areas of Armed Conflict – a Systematic Review of Findings in Low- and Middle-Income Countries [Electronic resource] / W. A. Tol, S. Song, M. J. D. Jordans // *Journal of Child Psychology and Psychiatry*. – 2013. – Vol. 54 (4). – P. 445–460. – URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1111/jcpp.12053>.

50. Ungar M. A Measure of Resilience with Contextual Sensitivity – The CYRM-28: Exploring the Tension Between Homogeneity and Heterogeneity in Resilience Theory and Research / M. Ungar, L. Liebenberg // *Resilience in Children, Adolescents, and Adults: Translating Research into Practice*. – New York, NY: Springer, 2013. – P. 245–255.

51. UNICEF Report: An evidence-based analysis of the psychosocial adaptability of conflict exposed adolescents and the role of education system as a protective environment [Electronic resource], February 2019. – URL: <http://un.org.ua/images/documents/4638/School%20Connectedness%20ENG.pdf>.

52. Wessells M. Children and Armed Conflict: Introduction and Overview / M. Wessells // *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*. – 2016. – Vol. 22 (3). – P. 198–207.

53. Wessells M. Strengths-based community action as a source of resilience for children affected by armed conflict / M. Wessells // *Global Mental Health*. – 2016. – Vol. 3. – P. 1–5.

A b s t r a c t

Basenko O. M.,

PhD Student,

Department of Psychology and Pedagogics,
National University of Kyiv-Mohyla Academy

E-mail: o.basenko@ukma.edu.ua

PSYCHOSOCIAL PRECONDITIONS FOR RESILIENCE BUILDING IN ADOLESCENTS AFFECTED BY THE ARMED CONFLICT

The article examines the problem of resilience building in adolescents affected by the armed conflict; presents and analyzes theoretical and empirical studies on internal and external resources for the individual resilience

building in adolescents, resilience development dynamics, experiencing of psychological trauma and choice of coping strategies by adolescents in a context of armed conflicts; examines the concept of resilience building through the approach of resilience as a process and the social ecology model; focuses on crucial role of social and cultural context for the individual resilience development.

In a period of adolescence an individual psyche is being transformed and proved to be especially vulnerable. This process of transformation becomes complicated and burdened with psychological trauma experienced in a situation of armed conflict. The resilience approach, in contrast to the traditional trauma-oriented paradigm, focuses on importance of inner potentials and external protective factors for resilience building, on individual capability to activate psychic resources and recover in extreme situation of armed conflict. The resilience approach and social ecology model allow to present structurally the problem of resilience building in conflict-affected adolescents with considering the interaction of inner and external resources: personal characteristics and contextual factors. Negative effect of risk factors in war conditions appear to be decreased or mitigated by activation of protective factors.

Individual characteristics, different social and cultural contexts, as well as specifics of an armed conflict situation, shape difference in resilience building and coping processes. All of those should be thoroughly examined and taken into consideration while developing and implementing effective comprehensive intervention programs for resilience building and strengthening.

Key words: *resilience, coping, adolescents, armed conflict, psychological trauma, resilience approach, social ecology model.*

Отримано – 8 квітня 2019

Рецензовано – 12 квітня 2019

Прийнято – 18 квітня 2019

Received – April 8, 2019

Revision – April 12, 2019

Accepted – April 18, 2019

УДК 316.65

Васютинський В. О.,

доктор психологічних наук,
професор, головний науковий співробітник,
Інститут соціальної та політичної
психології НАПН України
E-mail: vadymvas55@gmail.com
ORCID: 0000 0002 9808 4550

ПОКЛАДАННЯ УКРАЇНСЬКОЮ МОЛОДДЮ ПРОВИНИ НА СУБ'ЄКТІВ ГРОМАДСЬКО- ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ ПІД ВПЛИВОМ ПОКОЛІННОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

На перебіг політичних процесів у сучасному українському суспільстві істотний вплив справляє переживання та оцінка історичних і актуальних провин різними групами населення. Відповідні проблеми впливають на стан і розвиток масової свідомості, зокрема в молодіжному середовищі. Метою проведеного дослідження було виявити особливості приписування українськими студентами провин за проблеми українського суспільства залежно від рівня суб'єктивної ідентифікації їх із різними поколіннями співгромадян.

За результатами опитування 120 київських студентів з'ясовано, що вони досить активно звинувачують українську владу, олігархів і мафію, Росію як агресора, проросійські сили в Україні, комуністів, старше покоління. Психологічна структура звинувачень містить увагу до українсько-російського протистояння, внутрішньоукраїнських політичних незгод, відмінностей між пересічними та елітарними прошарками населення, діяльності владних інстанцій.

Згідно з оцінками, які респонденти давали «від імені» різних поколінь, самим собі вони приписують слабше звинувачення Росії, російської влади та росіян порівняно з ровесниками та старшими поколіннями. Звинувачення в бік радянської ідеології, на їхню думку, слабнуть із віком. Те саме можна сказати про оцінку провин президента Порошенка.

Зафіксовано відмінності залежно від ступеня ідентифікації респондентів із ровесниками або поколінням батьків. Перші «від імені» ровесників відносно вище оцінили провини старшого покоління та нижче – провини комуністів. В оцінці «від імені» батьків вони сильніше

звинувачують правоохоронні органи, а «від імені» дідів – попередню владу на чолі з Януковичем і мешканців Криму та Донбасу.

Ключові слова: поколінна ідентичність, відповідальність, колективна провина, покладання провини, суб'єкти громадсько-політичного життя.

Постановка проблеми. Труднощі актуальних процесів національно-політичного самовизначення українців великою мірою зумовлено переживанням розриву між високими, часто завищеними очікуваннями і не завжди райдужними реаліями повсякденного та загальносуспільного життя. Однією з найбільш уразливих соціальних груп є молодь, яка потребує переконливих зразків колективних досягнень та загострено реагує на суспільні невдачі й несправедливості. (Виразним проявом такої позиції стала несподівано висока активність молоді на президентських виборах 2019 р.). У такому контексті набуває актуальності питання про відповідальність головних або найпомітніших суб'єктів громадсько-політичного життя, на яких молоді громадяни покладають провину за негативні явища.

Покладання політичних провин стає результатом впливу багатьох соціально-психологічних чинників, серед яких виразно недооціненою залишається поколінна ідентичність молоді – орієнтація на референтно-комунікативні та ціннісно-сміслові характеристики різних вікових середовищ – ровесників, батьків і дідів. Міжпоколінна ідентифікація лежить в основі дискурсивного простору, що об'єднує різні покоління в цілісний і нерозривно-поступальний суспільний утвір, у якому утворюються й функціонують спільні для його представників ціннісно-семантичні одиниці, подібні уявлення про минуле, теперішнє і майбутнє. Така ідентифікація має різні психологічні джерела – від базальних, що йдуть із глибин емоційного спілкування немовляти з матір'ю, до широких інформаційних, які діють на різних рівнях масових комунікацій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Як зазначають В. Чигрин і М. Максименюк, поколінна ідентифікація базується на спільності системи ціннісно-нормативних орієнтацій, властивих тому чи іншому поколінню. Важливо, що показники цього типу ідентичності корелюють з індексом національної ідентичності [4]. О. Вовчик-Блакитна наполягає на потребі активізувати не задіяний нині потенціал міжпоколінних взаємин, які є джерелом поставання якісної поколінної ідентичності. Передавання досвіду від старших членів родини до молодших (водночас із прийманням старшими елементів досвіду молодших) забезпечує

створення розвивального середовища, що містить ресурси соціального та особистісного розвитку [3].

О. Безрукова трактує відповідальність як чинник, що поєднує людей у групу, соціум, а наявність спільного об'єкта відповідальності формує спільноту і її соціальний капітал. Вона вважає, що сучасний український соціум не відповідає вимогам трансформації відповідальності, що можна говорити про кризу відповідальності та моральних відносин. Водночас криза стимулює людей до більш відповідального ставлення до своїх обов'язків [1].

Вивчаючи зв'язки між представниками різних поколінь, дослідники звертають увагу на шляхи передавання її змісту від старшого покоління до молодшого. Р. Фівуш та ін. розглядають міжпоколінні наративи – розповіді представників старших поколінь молодшим – як винятково важливий засіб зв'язку часів. Автори говорять про два основні способи встановлення того, як саме вони впливають на формування пам'яті молоді: по-перше, шляхом спостереження за тим, як старше покоління розповідає свої історії молодшому, по-друге, через аналіз змісту того, як молоде покоління переповідає ці історії. На їхньому прикладі молодь конструює свої власні наративи, за допомогою яких усвідомлює цінність близьких стосунків та навчається вибудовувати взаємини з іншими людьми [6].

Особливо дражливими в міжпоколінній взаємодії стають питання про провини і винуватців в умовах актуальних конфліктів і протистоянь, зокрема з огляду на потребу порозуміння – чи вже тепер, чи в майбутньому. Відповідний досвід українського суспільства є надто свіжим і складним для рефлексій та інтерпретацій. Допомогти може аналіз драматичних подій попередніх десятиріч у низці інших країн.

Так, у контексті північноірландського етнополітичного конфлікту М. Леонард та ін. досліджували взаємозв'язки між інгруповою ідентифікацією, міжгруповим прощенням і колективною провиною шляхом порівняння католицьких і протестантських підлітків і дорослих. Результати виявили значущий вплив віку на міжгрупове прощення: дорослі показали вищий рівень такої готовності, ніж підлітки [8]. Почуття колективної провини є важливим чинником прощення міжгрупових кривд, і молодь є більш проблемною групою порівняно з іншими віковими категоріями.

Сербсько-боснійські дослідники Є. Нішкановіч і Н. Петровіч вивчали взаємозв'язок між прийняттям і приписуванням колективної провини та готовністю до примирення членів етнічної групи сербів у Боснії та Герцеговині. Вони розглядали відмінності між молодим поколінням сербів, яке народилося й виросло в розділених етнічних

спільнотах, і старшим поколінням, яке більшу частину життя провело в етнічно неоднорідних громадах. Їхні результати показали наявність в обох поколінь респондентів негативного зв'язку між колективним приписуванням провини і готовністю до примирення та позитивного – між прийняттям колективної провини і готовністю до примирення [9].

Українське суспільство має свої психологічні проблеми, що йдуть із минулого та в той чи той спосіб впливають на теперішній стан масової свідомості, зокрема в молодіжному середовищі. **Мета** проведеного дослідження полягає у виявленні особливостей приписування українськими студентами провин за актуальні проблеми українського суспільства залежно від рівня суб'єктивної ідентифікації їх із різними поколіннями співгромадян.

Виклад основного матеріалу дослідження. У листопаді-грудні 2018 р. було опитано 120 студентів Київського національного економічного університету віком від 18 до 21 року, особи жіночої статі склали 64,2 %.

Запропонована студентам анкета складалася із семи частин, що загалом містили 121 пункт. У першій частині респонденти мали оцінити, хто, на їхню думку, більше винен у проблемах на шляху розвитку українського суспільства. Перелік імовірних винуватців (усього 26 суб'єктів) було взято з даних попередніх опитувань та подано у вигляді 15 5-бальних шкал семантичного диференціала (попарно зіставлено суб'єктів, яких найчастіше протиставляли у громадсько-політичному контексті): теперішня (на той час – В. В.) влада на чолі з Порошенком і попередня влада на чолі з Януковичем; Верховна Рада і президент Порошенко; українська влада періоду незалежності і колишня радянська влада; колишня українська влада на чолі з Кравчуком, Кучмою, Ющенком і теперішня влада на чолі з Порошенком; українська влада і російська влада; проросійські сили в Україні і антиросійські сили в Україні; молодь і старше покоління; український народ і Росія, росіяни; комуністи і націоналісти; прості незаможні люди і олігархи, мафія; українська влада і український народ; активісти, які збурюють громадську думку, і правоохоронні органи; український народ і мешканці Криму та Донбасу; російськомовні громадяни України і україномовні громадяни України; Європа, Америка і Росія.

Такий самий вигляд мали ще три частини, але до них було подано інакші інструкції. В одному випадку потрібно було подумки вибрати особу приблизно того самого віку, що й респондент, яку він добре знає (брата, сестру, друга, подругу тощо) і чию думку найбільше поважає, та оцінити «від його/її імені» тих, хто більше винен у проблемах на шляху розвитку суспільства. У другому випадку оцінку належало

виконати «від імені» особи з покоління батьків респондента (батько, мати, хтось із родичів, сусідів, учителів тощо), а в третьому – із покоління дідів (дідусь, бабуся, хтось із родичів, сусідів, учителів тощо). У такий спосіб ми намагалися актуалізувати ситуацію оцінювання ймовірних винуватців під впливом ідентифікації з представниками певного покоління – ровесників, батьків або дідів.

Між описаними частинами анкети було розміщено ще три методики, які було використано, по-перше, для інших дослідних цілей, по-друге, для часткової нейтралізації ефекту послідовності – впливу виконання попередніх частин на наступні. (Це питальник «Психологічне тяжіння до бідності» [2], шкала колективного нарцисизму [7] та шкала людської ідентичності [5]).

Одномірний розподіл власних оцінок винуватців респондентами показав, що студенти відносно активніше звинувачують: олігархів і мафію порівняно з простими незаможними людьми (4,3 бала за 5-бальною шкалою семантичного диференціала); Росію порівняно з Європою й Америкою (4); українську владу порівняно з українським народом (4 бали – тут і в інших подібних випадках шкалу обернуто задля зручності сприймання); проросійські сили в Україні порівняно з антиросійськими (3,7); комуністів порівняно з націоналістами (3,6); старше покоління порівняно з молоддю (3,5).

У просторі оцінок винуватців, що їх респонденти дали від свого власного імені, проведено факторний аналіз. Виділилися чотири фактори із загальною дисперсією 56,1 %.

Перший фактор (вклад у дисперсію 27,5 %) об'єднав переважні звинувачення російської влади порівняно з українською (.83), Росії та росіян порівняно з українським народом (.77), комуністів порівняно з націоналістами (-.67), мешканців Криму та Донбасу порівняно з українським народом (.47), а також однакового рівня звинувачення на адресу української влади періоду незалежності і колишньої радянської влади (.57). Узагальнення цих показників дає підстави окреслити зміст фактору як «загальнополітичне українсько-російське протистояння».

У другому факторі (12,4 %) проявилися відносно вищі оцінки провини проросійських сил в Україні проти антиросійських (-.68), попередньої влади на чолі з Януковичем проти теперішньої на чолі з Порошенком (.67), теперішньої влади на чолі з Порошенком проти колишньої – на чолі з Кравчуком, Кучмою, Ющенком (-.65), старшого покоління проти молоді (.64), а також Росії проти Європи й Америки (.5). Основні складові фактору відображають «внутрішньоукраїнські політичні незгоди».

До третього фактору (9 %) увійшов вищий рівень звинувачень на адресу української влади на протипагу українському народові (-.75), олігархів і мафії – на протипагу простим незаможним людям (.62) та російськомовних громадян України на протипагу україномовним (-.58). Така змістова структура, імовірно, увиразнює «відмінності між пересічними та елітарними прошарками населення».

Зміст четвертого фактору (7,2 %) утворило протиставлення більшої провини правоохоронних органів відносно меншій провині активістів, які збудують громадську думку (-.71), та, відповідно, провин Верховної Ради і президента Порошенка (.69). Тут, напевно, можна говорити про «оцінку уповноважених інстанцій».

Порівняння описаної факторної структури власних оцінок респондентів з аналогічними показниками оцінок, що їх вони дали від імені референтних для них представників трьох поколінь, показало досить високий рівень подібності. Найповніше відтворився перший фактор, дещо менш переконливо – другий і третій, які, до того ж, в оцінках від імені середнього і старшого поколінь помінялися місцями, а найменш стійким виявився четвертий.

Наступною статистичною процедурою стало порівняння середніх оцінок за кожною із застосованих 5-бальних шкал між самими респондентами і даними ними оцінками від імені різних поколінь. Виявлено три особливості.

Перша стосується до оцінки російських провин. Самі опитані студенти лиш незначно більше звинувачують російську сторону порівняно з українською, натомість приписують значуще сильніше звинувачення російській владі, Росії та росіян і своїм ровесникам, і поколінню батьків, і старшому поколінню. За шкалою «українська влада – російська влада» середні бали склали, відповідно, 3,1, 3,7, 3,7, 3,6 ($p = .004$ – тут і далі рівень відмінностей між власною оцінкою респондента і оцінкою від імені покоління дідів вираховано за критерієм знакових рангів Вілкоксона), за шкалою «український народ – Росія, росіяни» – 3, 3,7, 3,8, 3,7 ($p \leq .000$).

Другу групу відмінностей міжпоколінного сприймання провини можна окреслити як оцінку впливу радянської ідеології. Найзагальніша тенденція полягає в ототожненні власних оцінок з гаданими оцінками ровесників, а далі – у послабленні звинувачувального ставлення в оцінках від імені середнього та, ще більше, старшого покоління. Отже, розподіл балів за шкалами набув такого вигляду: «українська влада періоду незалежності – колишня радянська влада» – 3, 3,3, 2,7, 2,1 ($p \leq .000$); «молодь – старше покоління» – 3,5, 3,6, 3,1, 2,7 ($p \leq .000$); «українська

влада – український народ» – 2, 2, 1,9, 1,6 ($p = .001$); «Європа, Америка – Росія» – 4, 4, 4, 3,7 ($p = .004$).

Третій набір характеристик полягав у різній оцінці провин президента Порошенка. Самі респонденти приписували йому відносно нижчий рівень провини, а далі цей показник зростав у міру віддалення об'єкта ідентифікації за віком: «теперішня влада на чолі з Порошенком – попередня влада на чолі з Януковичем» – 3,3, 3,2, 3,1 2,9 (вищий бал тут означає виразніше покладання провини на колишню владу; $p = .001$); «Верховна Рада – президент Порошенко» – 2,7, 3, 3,1, 3,5 ($p \leq .000$); «колишня українська влада на чолі з Кравчуком, Кучмою, Ющенком – теперішня влада на чолі з Порошенком» – 3,3, 3,4, 3,5, 4 ($p \leq .000$).

Далі було визначено ступінь ідентифікації респондентів з представниками трьох поколінь, «від імені» яких вони оцінювали провини різних суб'єктів. За відповідний показник правила сума різниць (за модулем) між власними оцінками респондента і оцінками представника того чи того покоління: що більшою є така сума, то меншим є ступінь ідентифікації. У результаті отримано такий розподіл: у 34 осіб (28,3 %) зафіксовано переважання ідентифікації з ровесниками; у 17 осіб (14,2 %) – із поколінням батьків; у 5 осіб (4,2 %) – із поколінням дідів; у 64 осіб (53,3 %) не виявлено істотного переважання якої-небудь поколінної ідентичності.

Порівняння показників перших двох із перелічених груп (третьої групи ми не враховували через надто малу кількість осіб, що ввійшли до неї) за критерієм Мана–Вітні показало брак значущих відмінностей у власних оцінках студентів. В оцінках «від імені» представників різних поколінь простежено наявність трьох ознак, за якими є статистично значущі відмінності, та двох – із відмінностями на рівні тенденції.

Отже, респонденти, які виразніше ідентифікуються зі своїми ровесниками, відносно вище за тих, хто ідентифікується з поколінням батьків, оцінили «від імені» ровесників провини старшого покоління порівняно з молоддю (відповідно 4,2 і 3,4, де 5 балів означають максимальну провину старшого покоління; $p = .008$) та відносно нижче – провини комуністів порівняно з націоналістами (3,7 і 4,2, де 5 балів – максимальна провина комуністів; $p = .083$). В оцінці «від імені» батьків представники першої групи респондентів більше звинувачують правоохоронні органи, ніж активістів, які збуджують громадську думку (3,4 і 2,4, де 5 балів – максимальна провина правоохоронних органів; $p = .02$). «Від імені» дідів ті, хто сильніше ідентифікується з ровесниками, вагомішу провину приписують попередній владі на чолі з Януковичем порівняно з теперішньою владою на чолі з Порошенком (3,5 і 2, де 5 балів – максимальна провина влади Януковича; $p = .006$), а також – мешканцям Криму

і Донбасу порівняно з усім українським народом (3,6 і 3, де 5 балів – максимальна провина мешканців Криму і Донбасу; $p = .1$).

Ще одна значуща відмінність виникла за даними питальника «Психологічне тяжіння до бідності»: за 3-бальною шкалою в обох групах відповідний показник виявився нижчим від середнього, тобто опитані студенти назагал не схильні бути бідними, але відносно менш схильними є ті, хто сильніше ідентифікується з поколінням батьків (1,4) порівняно з тими, хто виразніше ідентифікується з ровесниками (1,8, $p = .016$).

Висновки. Отримані дані дають підстави вважати, що опитаним представникам молоді в їхніх власних суб'єктивних оцінках притаманним є високий рівень поколінної ідентичності. Оцінки студентів за змістом в основному збігаються з поширеним у сучасному українському суспільстві осудом української влади, олігархату, Росії як агресора та проросійських сил в Україні. При цьому оцінки респондентами Росії та президента Порошенка є менш категоричними порівняно з їхніми уявленнями про те, як цих суб'єктів оцінюють інші категорії співвітчизників.

Ідентифікація з поколінням ровесників корелює із сильнішими звинуваченнями на адресу радянського минулого та старшого покоління, а також із відносно меншою готовністю позбутися психологічного тяжіння до бідності. Натомість ідентифікація з поколінням батьків спонукає виразніше засуджувати дії сучасних комуністів та правоохоронних органів.

Список використаних джерел

1. Безрукова О. А. Соціальна відповідальність в сучасному українському суспільстві: соціологічна концептуалізація та досвід емпіричного дослідження: автореф. дис ... д-ра соціол. наук / О. А. Безрукова. – Запоріжжя, 2015. – 20 с.
2. Васютинський В. О. Питальник «Психологічне тяжіння до бідності»: методологічне обґрунтування, процедура розробки, зміст / В. О. Васютинський // Наукові студії із соціальної та політичної психології: зб. статей. – 2013. – Вип. 32 (35). – С. 54–62.
3. Вовчик-Блакітна О. О. Сім'я як соціоекологічна система в просторі мегаполісу / О. О. Вовчик-Блакітна // Особистісні детермінанти еколого-орієнтованої життєдіяльності. – 2018. – С. 201–223.
4. Чигрин В. О. Механізми впливу етнопонаціональної та регіональної ідентичності на політичний вибір громадян України / В. О. Чигрин, М. Ю. Максименюк // Соціальне прогнозування та проектування майбутнього України: Матер. III Міжнар. наук. конф. – Запоріжжя, 2013. – С. 202–208.
5. Der-Karabetian A. Affective Bicultural and Global-Human Identity Scales for Mexican-American adolescents / A. Der-Karabetian, Y. Ruiz // Psychological Reports. – 1997. – № 80 (3 Pt 1). – P. 1027–1039.

6. Fivush R. Developing Social Functions of Autobiographical Memory within Family Storytelling / Robyn Fivush, Widaad Zaman, and Natalie Merrill // Collaborative Remembering: Theories, Research, and Applications; [Ed. by Michelle L. Meade, Celia B. Harris, Penny Van Bergen, John Sutton, Amanda J. Barnier]. – Oxford University Press, 2017. – P. 38–54.

7. Golec de Zavala A. Collective Narcissism and Its Social Consequences / A. Golec de Zavala, A. Cichocka, R. Eidelson, N. Jayawickreme // Journal of Personality and Social Psychology. – 2009. – № 97 (6). – P. 1074–1096.

8. Leonard M. A. Predicting intergroup forgiveness from in-group identification and collective guilt in adolescent and adult affiliates of a Northern Irish cross-community organization / M. A. Leonard, S. M. Yung, E. Cairns // Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology. – 2015. – № 21 (2). – P. 155–167.

9. Niškanović J. Kolektivna krivica i spremnost na pomirenje: međugeneracijske razlike / J. Niškanović, N. Petrović // Primenjena Psihologija. – 2016. – № 9 (2). – P. 163–175.

References transliterated

1. Bezrukova O. A. Social'na vidpovidal'nist' v suchasnomu ukrai'ns'komu suspil'stvi: sociologichna konceptualizacija ta dosvid empirychnogo doslidzhennja: avtoref. dys ... d-ra sociol. nauk / O. A. Bezrukova. – Zaporizhzhja, 2015. – 20 s.

2. Vasjutyns'kyj V. O. Pytal'nyk «Psyhologichne tjazhinja do bidnosti»: metodologichne obg'runtuvannja, procedura rozrobky, zmist / V. O. Vasjutyns'kyj // Naukovi studii' iz social'noi' ta politychnoi' psihologii': zb. statej. – 2013. – Vyp. 32 (35). – S. 54–62.

3. Vovchyk-Blakytina O. O. Sim'ja jak socioekologichna systema v prostori megapolisu / O. O. Vovchyk-Blakytina // Osobystisni determinanty ekologo-orijentovanoi' zhyttjedijal'nosti. – 2018. – S. 201–223.

4. Chygryn V. O. Mehanizmy vplyvu etnonacional'noi' ta regional'noi' identychnosti na politychnyj vybir gromadjan Ukrai'ny / V. O. Chygryn, M. Ju. Maksymenjuk // Social'ne prognozuvannja ta proektuvannja majbutn'ogo Ukrai'ny: Mater. III Mizhnar. nauk. konf. – Zaporizhzhja, 2013. – S. 202–208.

5. Der-Karabetian A. Affective Bicultural and Global-Human Identity Scales for Mexican-American adolescents / A. Der-Karabetian, Y. Ruiz // Psychological Reports. – 1997. – № 80 (3 Pt 1). – P. 1027–1039.

6. Fivush R. Developing Social Functions of Autobiographical Memory within Family Storytelling / Robyn Fivush, Widaad Zaman, and Natalie Merrill // Collaborative Remembering: Theories, Research, and Applications; [Ed. by Michelle L. Meade, Celia B. Harris, Penny Van Bergen, John Sutton, Amanda J. Barnier]. – Oxford University Press, 2017. – P. 38–54.

7. Golec de Zavala A. Collective Narcissism and Its Social Consequences / A. Golec de Zavala, A. Cichocka, R. Eidelson, N. Jayawickreme // Journal of Personality and Social Psychology. – 2009. – № 97 (6). – P. 1074–1096.

8. Leonard M. A. Predicting intergroup forgiveness from in-group identification and collective guilt in adolescent and adult affiliates of a Northern Irish cross-community

organization / M. A. Leonard, S. M. Yung, E. Cairns // *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*. – 2015. – № 21 (2). – P. 155–167.

9. Niškanović J. Kolektivna krivica i spremnost na pomirenje: međugeneracijske razlike / J. Niškanović, N. Petrović // *Primenjena Psihologija*. – 2016. – № 9 (2). – P. 163–175.

A b s t r a c t

Vasiutynskyi V. O.,

Doctor of Psychological Science,

Professor, Chief Researcher,

Institute for Social and Political Psychology
of NAES of Ukraine

E-mail: vadymvas55@gmail.com

YOUNG UKRAINIANS' ACCUSATIONS TOWARD THE PARTICIPANTS OF SOCIAL AND POLITICAL LIFE UNDER THE INFLUENCE OF GENERATIONAL IDENTITY

The course of political processes in contemporary Ukrainian society is strongly influenced by experiencing and evaluation of historical and actual guilt by different groups of the population. The corresponding problems affect the state and development of the public consciousness, in particular the consciousness of the youth. The purpose of this article is to identify the features of accusation for the problems in Ukrainian society made by Ukrainian students, depending on their subjective identification with different generations of fellow citizens.

According to the survey of 120 Kyiv students, they are quite active in accusing the Ukrainian authorities, the oligarchs and the mafia, Russia as an aggressor, pro-Russian forces in Ukraine, communists, and older generations. The psychological structure of accusations includes attention to the Ukrainian-Russian confrontation, intra-Ukrainian political disagreements, the differences between ordinary and elite groups of the population, and work of the authorities.

According to estimates, which respondents gave “on behalf” of different generations, they themselves accuse Russia, the Russian authorities and Russians in a less extent that their peers and older generations. In their opinion, the accusations toward the Soviet ideology weaken with age. The same can be said about the assessment of the President Poroshenko’s faults.

There are differences recorded depending on the respondents' identification with peers or the generation of their parents. "On behalf" of peers, the respondents estimated relatively higher in the guilt of the older generation and lower the faults of the Communists. "On behalf" of their parents, the respondents accused more strongly the law enforcement agencies; and "on behalf of" their grandfathers, they accused the previous government led by Yanukovych and the residents of Crimea and Donbas.

Key words: *generational identity, responsibility, group guilt, blaming, participants of public and political life.*

Отримано – 12 травня 2019

Рецензовано – 21 травня 2019

Прийнято – 28 травня 2019

Received – May 12, 2019

Revision – May 21, 2019

Accepted – May 28, 2019

УДК 316.663:659.11

Клименко І. В.,

кандидат психологічних наук,
доцент кафедри соціальної психології,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка
E-mail: ivklimenko251@gmail.com
ORSID: 0000-0003-4539-1087

Лохмачова А. І.,

студентка магістратури факультету психології,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка
E-mail: alisiafox0897@gmail.com
ORSID: 0000-0002-9521-6634

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРЕЗЕНТАЦІЇ ТА СПРИЙМАННЯ МАТЕРИНСЬКИХ ОБРАЗІВ У РЕКЛАМІ

Стаття присвячена узагальненню відомостей про образ «ідеальної» або «хорошої» матері та його втіленню у рекламній практиці. Проаналізовано еволюцію цього образу в медійному просторі від традиціоналістського (жінка, яка реалізується виключно в родині та материнстві), до неотрадиціоналістського (мати, яка встигає все, в тому числі у професійній сфері та сфері самореалізації). Відмічено тенденцію зсуву у західній практиці до егалітарних моделей (партнерське розподілення ролей та функцій між чоловіком та дружиною) та реалістичних уявлень про «неідеальну» матір. Втім ця тенденція значно менше поширена у вітчизняному рекламному просторі.

Виявлено найбільш поширені образи матерів в українській рекламі: «Самовіддана», «Турботлива», «Урівноважена», «Життєлюбна», «Бунтівна» та «Контролююча». Проаналізовано особливості їх використання в рекламі, інтенсивність прояву, співвідношення з рекламованими групами товарів.

З'ясовано, що консервативні образи матерів в рекламі (орієнтовані передусім на родину, самовіддані, турботливі, здатні тримати усе під контролем) загалом позитивно сприймаються цільовою аудиторією. Образи віддалені від подібного традиціоналістського кліше

(інноваційної, орієнтованої також на власні інтереси, життєлюбної матері) оцінюються суттєво нижче. Виявлено зв'язок між індивідуальними характеристиками матерів та їх схильністю віддавати перевагу певному рекламному типажу матерів. Більш досвідчені, самодостатні, схильні спиратися на власний досвід та інтуїцію жінки віддають перевагу менш консервативним рекламним образам (зокрема, «Врівноваженої» та «Життєлюбної» матері). Менш досвідчені, орієнтовані на екстернальний досвід, сфокусовані виключно на дитині позитивно оцінюють традиціоналістські образи «Самовідданої» та «Контролюючої» матері.

Ключові слова: рекламний образ матері, уявлення про материнство, соціальна роль, ідеал матері, сприймання реклами

Постановка проблеми. Взаємообумовленість рекламних образів та існуючих у соціумі уявлень про певні соціальні ролі вже давно є предметом наукових досліджень. Рекламний образ допомагає підтримувати певний імідж товару, висвітлює його переваги, здатність вирішувати певні задачі цільової аудиторії. Втім стандартизовані образи реклами нав'язують аудиторії стереотипні уявлення про рольову поведінку, стандарти споживання, певні ціннісні орієнтири та норми. Вони просувають не так товари, як цілісні соціокультурні моделі та практики. При цьому рекламний образ пропонує ідеальну картину світу, яку так хочеться втілити у життя і зробити реальністю. Не виключенням є рекламний образ матері, що, з одного боку, має ефективно виконувати маркетингові функції, а з іншого – викликати довіру цільової аудиторії, бути привабливим та органічним. Саме образ «ідеальної» або «хорошої» матері, що домінує у суспільній свідомості, стає основою образу рекламного. А від того, чи ідентифікуватимуть матері себе із запропонованим образом, екранною роллю матері та її характеристиками, залежить успіх реклами. Постійний моніторинг динаміки уявлень про «хорошу» матір та робота над рекламною адаптацією цих уявлень відтак не втрачає актуальності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Здійснюючи аналіз наукової літератури, можна простежити виразну еволюцію як образу «ідеальної» або «хорошої» матері, так і його медійного, зокрема рекламного втілення.

Домінуючим до 80-х років ХХ століття був традиціоналістський образ матері-домогосподарки. Так у 20-х та 50-х роках образ матері найчастіше з'являвся в рекламі їжі – вона готувала та подавала страви. У цей період мати виступає головним експертом по догляду за дитиною, а материнська гордість пов'язується в рекламі з можливістю продемонструвати іншим здорову та доглянуту дитину. Мати

в рекламі 20-х виразно прагнула схвалення чоловіка та членів родини, а починаючи з 50-х також зовнішнього схвалення [5; 114–123].

Тільки у 80-х роках образ матері став більш самодостатнім, а чоловік став виступати партнером у домашніх справах. Матері в рекламі 80-х пишаються успіхами дітей, постають як їхній друг і партнер. Розширюється екранний простір реклами, мати з дітьми проводить час не тільки вдома, як до 80-х, але і має активне дозвілля з ними поза домом. І саме в цей час вперше в рекламі образ матері починає включати ознаку професійну (мати реалізується на роботі) [5; 114–123]. З цього періоду починає свій відлік неотрадиціоналістський образ «ідеальної» матері – «мама, яка встигає все», доглянута, щаслива у материнстві та шлюбі, успішна на роботі.

На початку 2000-х з'являється образ Yummy Mummies – це приваблива, впевнена у собі, доглянута жінка, якій у материнстві вдається зберегти стиль і самопочуття, якими вона володіла до зачаття, або «мати будь-якого віку, яка не отожднює традиційний образ материнства» [6]. Іконами Yummy Mummies стають голлівудські зірки та фотомоделі, чие материнство не затьмарює, а тільки вигідно обрамляє їхній глянцевиий образ. Ідеал матері, сформований на межі століть, стає практично недосяжним для звичайної матері.

Домінуючий у суспільстві образ «хорошої» матері тісно пов'язаний і з споживчою поведінкою. Дослідники The VOICE Group відмітили, що нав'язані медіа образи ідеальної матері працюють в унісон з рекламою, що вказує, якими продуктами та послугами «хороші» матері мають користуватися. Вивчаючи зусилля маркетологів продати соціально санкціонований образ материнства та пов'язані з ним продукти, дослідники задаються питанням: «чи жінки сприймають ці спроби як нормальну частину свого життя і щось, до чого вони звикли, чи вони відчують загрозу або навіть перевантаження цими образами... відчують вразливість, оскільки зосереджуються на своїх особистих недоліках, порівняно з ідеалами, представленими у ряді взаємопов'язаних дискурсів» [9].

Нав'язані рекламною рольові стандарти призводять до формування ірраціональних поведінкових, зокрема споживчих, моделей. Так, наприклад, дослідження французьких вчених продемонструвало, що роблячи дорогі покупки для своїх дітей до підліткового віку, матері керуються невідповідністю між своїм реальним та ідеалізованим образом, а також бажанням досягти рівня ідеальної мами та жінки [8].

Паралельно з дослідженнями образу «хорошої» матері, з'являється все більше доказів його негативного впливу на жіночу аудиторію: хронічна нестача часу, тривожність, почуття провини починають

супроводжувати матерів. Прагнення «дотягти до ідеалу» у матерів призводить до формування дисгармонії у стосунках з власними дітьми, що проявляються у високому рівні строгості, вимогливості, низькому рівні задоволеності стосунками, послідовності, авторитетності [1; 53]. Широка дискусія щодо негативного впливу недосяжного ідеалу проковує у багатьох країнах галузеве та правове регулювання проблеми: поруч з обмеженнями щодо сексизму у рекламі обмежують також використання гендерних стереотипів, зокрема й у зображенні ролі матері-господині [2].

В останні роки в медіа почав культивуватися новий образ – «Bad mom» або «неідеальної» матері. Цей образ, сформувався передусім завдяки материнським блогам, де жінки діляться своїми невдачами, викладають історії про нудьгу, розчарування, насолоджуючись підривним статусом «неслухняної» матусі, та вдаються до іронічної критики нормативного материнства [7].

Образ «ідеальної» матері в Україні все ще залишається затиснутим в парадигму неотрадиціоналізму («мама, яка встигає все»). Роботи Олени Стрельник, яка спеціалізується на дослідженні феномену материнства, виразно окреслюють цю тенденцію. Вона зазначає, що уявлення про материнство як головне призначення жінки в Україні поширеніші, ніж в інших країнах Європи. Наведена нею статистика свідчить, наприклад, що з твердженням «жінки мають менше працювати на оплачуваній роботі, щоби більше уваги приділяти сім'ї» загалом погоджуються 75 % українців (у Швеції та Норвегії таких лише 2 %); 64 % респонденток повністю погодилися з твердженням «для реалізації себе як особистості жінка має стати матір'ю та виховувати дітей». Якісна частина дослідження О. Стрельник засвідчила, що українські жінки вбачають «ідеальну» матір багатофункціональною (мати, яка піклується про дітей, забезпечує їх інтелектуальний розвиток, буде успішною кар'єру, створює сприятливу атмосферу в родині, приділяє час собі) [4; с. 155–159].

Консервативний образ матері продовжує домінувати і в українській рекламі. Саме через такі образи рекламується більшість товарів масового вжитку. Жінці-матері у рекламі здебільшого відводиться роль опікунки та годувальниці, вона дбає про правильний фізичний розвиток дитини, доглядає за нею під час хвороби, зайнята домашніми справами. Х. М. Стельмах відзначає, що діти більш пов'язані із зовнішнім світом, ніж сама жінка – приходять з прогулянки у забрудненому одязі, повертаються голодні зі школи, мати ж завжди перебуває вдома «із готовим обідом, з пляшечкою правильного засобу у руках». Турбота про інших членів родини продовжує бути основним сенсом життя жінки.

«У рекламі мама – це та, яка працює вдома для дітей та чоловіка, ніколи не скаржитися, а про чергову роботу думає з усмішкою» [2].

Дослідження, проведене О. Третьяковою (8500 мам на території Росії, Білорусі, України), дозволяє деталізувати портрет сучасних мам. На основі результатів дослідження було виокремлено вісім психографічних сегментів материнської аудиторії. Чинниками визначення типажів є: консерватизм чи інноваційність, орієнтація та себе чи інших; основні життєві цінності та мотивація. Частотне співвідношення виокремлених типів наступне: 18,3 % – контролюючі (консервативні, прагнуть контролю); 18,0 % – самовіддані (орієнтовані на інших, прагнуть захищеності); 15,7 % – впливові (орієнтовані на себе, прагнуть влади), 13,9 % – турботливі (орієнтовані на інших, прагнуть приналежності); 10,7 % – урівноважені (характерні гармонія і життєвий баланс); 9,5 % – життєлюбні (інноваційні, прагнуть задоволення); 7,3 % – амбітні (орієнтовані на себе, прагнуть визнання); 6,6 % – бунтівні (інноваційні, прагнуть реалізації життєвих сил) [4].

Деталізація уявлень про «ідеальну» матір та відомості про сьогоденний образ реального українського материнства дали нам можливість проаналізувати відповідність цієї картини рекламному простору.

Мета статті полягає в дослідженні представленості різних образів матерів в рекламі та порівнянні оцінки цільовою аудиторією рекламних повідомлень, що містять різні образи матерів, а також у виокремленні психологічних характеристик аудиторії, що можуть потенційно впливати на схильність до позитивного сприймання окремих материнських образів у рекламі.

Виклад основного матеріалу. Дослідження проводилося у декілька етапів. На першому етапі проводився контент-аналіз сучасної реклами для деталізації уявлень про представлені образи матері, їх поширеність, зв'язок із рекламуванням певних товарних груп. Нами було здійснено аналіз рекламних блоків, які транслювались на телебаченні в період з грудня 2018 по березень 2019 року. За цей час було проаналізовано більше 200 роликів, 50 з яких містили образ матері та підлягали детальнішому аналізу.

За критеріями класифікації О. Третьякової рекламні образи матерів у проаналізованих зразках реклами співставлялися з психографічними профілями сучасних матерів. До типажу «Контролюючі» відносили мам, які у рекламі проявляють надмірну турботу про дітей, прагнуть контролю, відчуття захищеності. Типаж «Самовіддані» – це мами, які опікуються дитиною в традиційний спосіб: годують, одягають, лікують; схвалення домочадців для них має ключове значення. Типаж «Турботливі» – це мами, які розчиняються в дітях, повністю

занурені в сім'ю, втім без надмірної тривожності та контролю. Типаж «Урівноважені» – найбільш гармонійний, таким мамам властиве прагнення балансу між особистими цілями та родиною, зважене ставлення до догляду та виховання. Типаж «Життєлюбні» – це мами, які прагнуть різноманіття та задоволень, ведуть активний спосіб життя. Типаж «Бунтівні» – це інноваційні, енергійні, творчі, що рвуть шаблони традиційної материнської ролі. Типажі «Впливові» (Я-орієнтовані, прагнуть влади, домінування) та «Амбітні» мами (прагнуть визнання, схильні до самоствердження за рахунок дитини) у проаналізованій рекламі не зустрічаються.

Серед усіх товарів образ матері найчастіше використовують при просуванні ліків – 36 % проаналізованої реклами (частіше це типажі «Контролюючої» або «Самовідданої» матері); такою є реклама препаратів «Афлубін», «Віброцил», «Лізак», «Фармадол». Наступними за частотою використання образу матері є продукти харчування для всієї родини (32 % реклами) або дитячого харчування (14 %). Для такої реклами використовують образи «Урівноваженої», «Турботливої» та «Життєлюбної» матері (реклама ТМ «Квочка», «Чумак», «Чудо», «М'ясняшки», «Актімель», «Kinder chocolate», Nestogen та «Тьома».

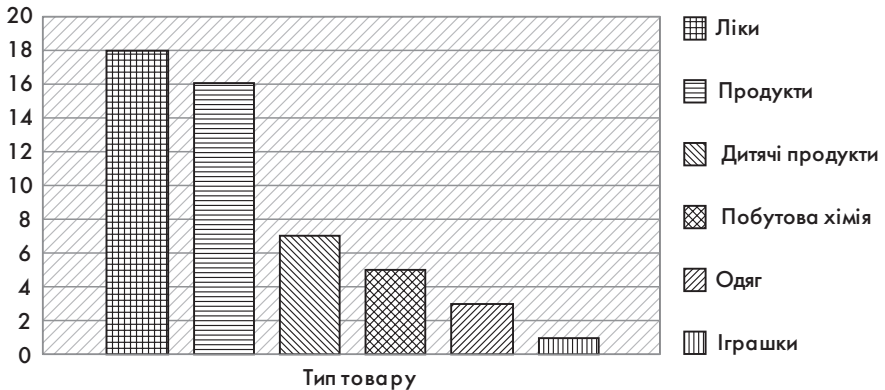

Рис. 1. Частота демонстрації образу матері залежно від типу товару

Найчастіше в рекламі зустрічаються образи «Самовідданої» та «Турботливої» матері (по 23 % від загальної кількості реклами), рідше – образи «Бунтівна» та «Життєлюбна» (по 10 % від загальної кількості реклами).

У подальшому ми провели опитування матерів, за допомогою семантичного диференціалу проаналізували їхнє ставлення до рекламних зразків з різними образами матері. Також проводився аналіз

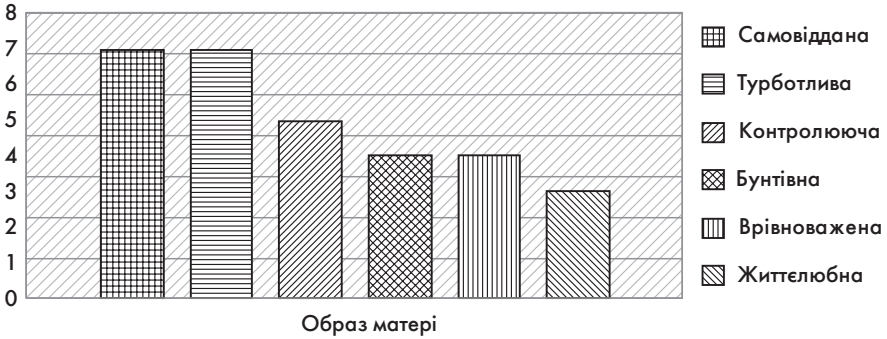

Рис. 2. Частота відтворення материнських образів у рекламі

психологічних особливостей досліджуваних за допомогою опитувальника «Вимірювання установок в сімейній парі» (Ю. Е. Альошина); теста-опитувальника задоволеності шлюбом В. В. Століна; методики «Уявлення про ідеальних батьків» Р. В. Овчарової; теста-опитувальника батьківського ставлення А. Я. Варга, В. В. Століна.

Вибірку дослідження склали 62 матері, віком 21–52 роки, які мають від 1 до 4 дітей. Вибірка була розподілена на дві групи: молоді та досвідчені матері (до 30 років та старші 30 років). Виявлено статистично значущі відмінності між характеристиками молодих та досвідчених мам, що можуть впливати на особливості сприймання ними образу матері в рекламі. Певні відмінності стосувалися рівня задоволеності шлюбом, романтизації стосунків з партнером, сімейних установок. Молоді матері надають перевагу романтичним стосункам, менш схильні до стереотипних ролей у сім'ї (показник статистичної значущості відмінностей при аналізі романтизації стосунків =0,007; $r = -,336$). Їхні показники задоволеності шлюбом вищі, ніж у старших матерів (коефіцієнт статистичної значущості =,016; $r = -,300$). Досвідчені матері більш схильні до патріархального устрою в сім'ї та більш критично оцінюють свій шлюб (показник статистичної значущості відмінностей при аналізі схильності до патріархальності/егалітарності в сімейних стосунках =0,000; $r = -,554$). Обидві групи матерів віддають перевагу емоційній складовій у взаємостосунках з дитиною. Проте існують відмінності в когнітивних та поведінкових уявленнях про ідеальних батьків (показник статистичної значущості відмінностей при аналізі когнітивного компоненту в уявленнях про ідеальних батьків =0,034; $r = 0,265$; при аналізі поведінкового компоненту – $r = 0,498$). Молоді матері менше довіряють власній інтуїції, а також вважають за необхідне

контролювати власну дитину. Досвідчені матері, навпаки, спираються на свій власний досвід та дають своїм дітям достатню кількість свободи.

Обидві групи в рекламі надають перевагу образу «Турботливої» матері (середнє значення оцінки за шкалами диференціалу 78 балів при максимально можливому 84), та «Самовідданої» матері (71 бал). Найменш позитивно сприймаються образи «Контролюючої» та «Бунтівної» матері (61 бал). Цікаво, що хоча оцінка образу «Врівноваженої» матері (73 бали) не була найвищою, саме з цим образом більша частина вибірки (майже 70 %) ототожнює себе.

Для аналізу і зменшення розмірності даних використовувався кластерний аналіз. Перший кластер об'єднав 28 жінок, які схильні віддавати перевагу консервативному образу матері в рекламі: діти – основна її цінність, усю роботу по дому вважає своїм обов'язком, прагне все контролювати, жертвує своїми інтересами заради сім'ї. Цей образ вбирає в себе ознаки типажів «Контролюючої», «Самовідданої» та «Турботливої» матері. Така мати прагне схвалення оточуючих, тому назвемо цей кластер «Екстернальним». Другий кластер об'єднав 36 жінок, які віддають перевагу більш гармонійному образу матері: вона орієнтована на сім'ю, втім вмє розподіляти час між власними інтересами та родиною, самодостатня. Цей образ поєднує риси «Врівноваженої», «Життєлюбної» та «Турботливої» матері. Основний вектор такої жінки – прагнення внутрішнього балансу, тому назвемо його «Інтернальним».

Збірний рекламний образ, характерний для «екстернального» кластеру, обирають передусім жінки з невисоким рівнем задоволеності шлюбом, втім вони характеризуються найвищими показниками ставлення до дитини. Для них характерне жертвне материнство. Їхні когнітивні уявлення про ідеальне батьківство свідчать, що вони не надто довіряють власному досвіду, а керуються порадами, досвідом інших досвідчених жінок або спеціалістів. Їхні поведінкові уявлення про батьківство свідчать, що такі матері вважають за необхідне проводити багато часу з дитиною, опікати її в усьому.

Збірний образ, характерний для «інтернального» кластеру, обирають передусім жінки, які задоволені шлюбом та прагнуть його зберегти. Когнітивні та поведінкові уявленнями про ідеальних батьків (материнство) свідчать, що вони більше прислухаються до своєї інтуїції та досвіду, аніж до зовнішніх порад. Вони дають свободу своїм дітям, поважають їхні думки та почуття, не критикують свою дитину і не вважають за потрібне втручатись у її життя. Вони піклуються про дитину, проте без фанатизму, залишаючи час на себе.

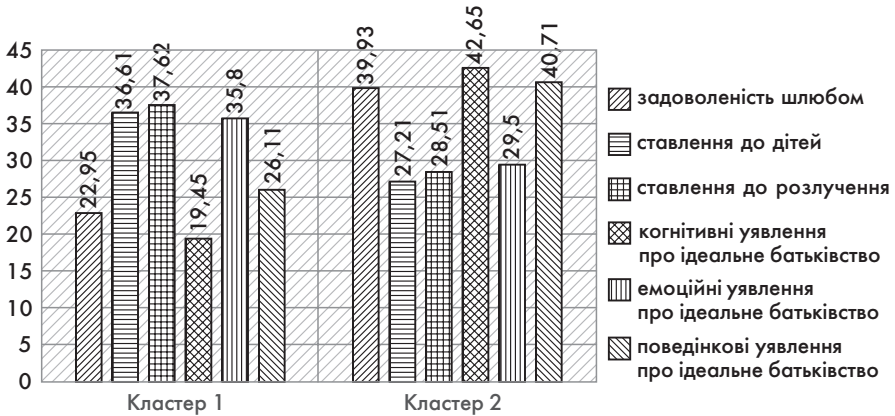

Рис. 3. Характеристики жінок, що тяжіють до екстернального та інтернального рекламного образу

Отримані дані дозволяють припустити, що екстернальний кластер об'єднав жінок, більше орієнтованих на стереотипізовані та ідеалізовані стандарти материнства, що спричиняє їхню невпевненість, тривожність, жертвовність та схильність до гіперопіки. Жінки, об'єднані в інтернальний кластер, більш самовпевнені та критичні до нав'язаних зовнішніх стандартів, тому і консервативні рекламні образи самовідданої взірцевої матері імпонують їм суттєво менше.

Висновки. Здійснений аналіз затвердив, що в українській ментальності продовжує домінувати консервативне уявлення про образ «ідеальної» матері. Їй відводиться роль «берегині», яка може реалізуватися тільки в родині та у материнстві. На мамі порядок в домі, піклування про домочадців та кухня, здоров'я, виховання та дозвілля дітей, обрамлене професійною та особистісною реалізацією. Рекламний образ матері, затиснутий між соціокультурними уявленнями та специфікою рекламованих товарів, є більш схематизованим: основні ролі матері – це доглядальниця та годувальниця (у більшості випадків мати в рекламі лікує та годує домочадців). Вона живе у просторі: будинок-магазин-дитячий майданчик. Демонструє безумовну орієнтованість на інших, самовідданість, турботливість, здатність тримати усе під контролем, часто спирається на зовнішній досвід та оцінку. Втім такий образ позитивно оцінюється цільовою аудиторією. Образи, віддалені від традиціоналістського кліше («Життєлюбної», «Бунтівної» матері), оцінюються нижче. Існує певний зв'язок між індивідуальними характеристиками матерів та їхньою схильністю віддавати перевагу певному рекламному типу. Чим вищий рівень самодостатності, досвідченості, впевненості

аудиторії та чим нижчий рівень орієнтації жінок на нав'язані ззовні ідеали материнства, тим позитивніше вони оцінюють образи, віддалені від нормативних. Брак досвіду та залежність від точки зору оточуючих провокує орієнтацію на ідеалізовані образи.

Список використаних джерел

1. Коваленко А. Б. Психологічні умови гармонізації стосунків підлітків з батьками / А. Б. Коваленко, Н. І. Рогаль // Український психологічний журнал. – 2016. – № 2. – С. 52–61.
2. Стельмах Х. М. Гендерні стереотипи в телевізійній рекламі [Електронний ресурс] / Х. М. Стельмах // Наука в інформаційному просторі: матеріали XVIII науково-практичної конференції. – 2012. – URL: www.confcontact.com/2012_10_04/soc3_stelmah.htm.
3. Стрельник О. О. Турбота як робота: материнство у фокусі соціології / О. О. Стрельник. – К.: Критика, 2017. – 288 с.
4. Третьякова О. Тенденции современного материнства. Baby Index [Электронный ресурс] / О. Третьякова // Ipsos 2016. – URL: <https://www.ipsos.com/ru-ru/ponimanie-potrebiteliei-na-detskom-rynke-tendencii-sovremennogo-materinstva>.
5. Commuri S. Historical Review of Advertising Targeting Mothers: Content Analysis Under Sociological Imagination of Ads in 1920S, 1950S, and 1980S / S. Commuri & others // *Advances in consumer research*. Association for Consumer Research (U. S.). – 2002. – Volume 29. – P. 114–123.
6. O'Donohoe St. Yummy Mummies: The Clamor of Glamour in Advertising to Mothers / St. O'Donohoe // *Advertising & Society Review*. – 2006. – 7 (3). – DOI: <http://10.1353/asr.2007.0006>.
7. Lehto Mari. Bad is the new good: negotiating bad motherhood in Finnish mommy blogs/ Mari Lehto // *Feminist Media Studies*. – 2019. – DOI: <https://doi.org/10.1080/14680777.2019.1642224>.
8. Silhouette-Dercourt V. Shopping for kids' luxury brands: young mothers' identity quest in retail spaces / Silhouette-Dercourt Virginie, Ch. Lassus // *International Journal of Retail & Distribution Management*. – 2016. – Vol. 44. – No. 11. – pp. 1084–1099. – DOI: <https://doi.org/10.1108/IJRDM-08-2015-0133>.
9. The VOICE Group. Motherhood, Marketization and Consumer Vulnerability // *Journal of Macromarketing*. – 2010. – 30 (4). – pp. 384–397. – DOI: <https://doi.org/10.1177/0276146710378170>.

References transliterated

1. Kovalenko A. B. Psyhologichni umovy harmonizacii' stosunkiv pidlitkiv z bat'kamy / A. B. Kovalenko, N. I. Rogal' // *Ukrai'ns'kyj psyhologichnyj zhurnal*. – 2016. – № 2. – S. 52–61.
2. Stel'mah H. M. Genderni stereotypy v televiziynij reklami [Elektronnyj resurs] / H. M. Stel'mah // *Nauka v informacijnomu prostori: materialy HVIII naukovo-praktychnoi' konferencii'*. – 2012. – URL: www.confcontact.com/2012_10_04/soc3_stelmah.htm.

3. Strel'nyk O. O. Turbota jak robota: materynstvo u fokusi sociologii' / O. O. Strel'nyk. – K.: Krytyka, 2017. – 288 s.

4. Tret'jakova O. Tendencii sovremennogo materinstva. Baby Index [Jelektronnyj resurs] / O. Tret'jakova // Ipsos 2016. – URL: <https://www.ipsos.com/ru-ru/poimanie-potrebiteli-na-detskom-rynke-tendencii-sovremennogo-materinstva>.

5. Commuri S. Historical Review of Advertising Targeting Mothers: Content Analysis Under Sociological Imagination of Ads in 1920S, 1950S, and 1980S / S. Commuri & others // Advances in consumer research. Association for Consumer Research (U. S.). – 2002. – Volume 29. – P. 114–123.

6. O'Donohoe St. Yummy Mummies: The Clamor of Glamour in Advertising to Mothers / St. O'Donohoe // Advertising & Society Review. – 2006. – 7 (3). – DOI: <http://10.1353/asr.2007.0006>.

7. Lehto Mari. Bad is the new good: negotiating bad motherhood in Finnish mommy blogs/ Mari Lehto // Feminist Media Studies. – 2019. – DOI: <https://doi.org/10.1080/14680777.2019.1642224>.

8. Silhouette-Dercourt V. Shopping for kids' luxury brands: young mothers' identity quest in retail spaces / Silhouette-Dercourt Virginie, Ch. Lassus // International Journal of Retail & Distribution Management. – 2016. – Vol. 44. – No. 11. – pp. 1084–1099. – DOI: <https://doi.org/10.1108/IJRDM-08-2015-0133>.

9. The VOICE Group. Motherhood, Marketization and Consumer Vulnerability // Journal of Macromarketing. – 2010. – 30 (4). – pp. 384–397. – DOI: <https://doi.org/10.1177/0276146710378170>.

A b s t r a c t

Klymenko I. V.,

PhD (Candidate of Psychology Science),

Associate Professor

of the Department of Social Psychology,

Taras Shevchenko National University of Kyiv,

E-mail: ivklymenko251@gmail.com

Lokhmachova A. I.,

Master Degree student, Faculty of Psychology,

Taras Shevchenko National University of Kyiv

E-mail: alisiafox0897@gmail.com

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF PRESENTATION AND PERCEPTION OF MOTHERS IMAGES IN ADVERTISING

The article is devoted to the generalization of information about the image of the “ideal” or “good” mother and its implementation in

advertising practice. The authors analyzed the evolution of this image in the media space from the concept of traditionalism (woman who is realized exclusively in the family and motherhood) to the concept of neo-traditionalism (mother, who has time for everything, including the professional sphere and the sphere of self-fulfillment). There is an increase in value of egalitarian models (partnership distribution of roles and functions between husband and wife) and the presentation of realistic ideas about a “non-ideal” mother in foreign practice. However, this trend is much less common in the Ukrainian advertising space.

The authors found the most common images of mothers in Ukrainian advertising: “Selfless”, “Caring”, “Balanced”, “Hedonic”, “Rebellious” and “Supervisory” and analyzed the peculiarities of their use, the intensity of presentation, the relationship with the advertised product. The authors found that conservative images of mothers (family oriented, selfless, caring, able to keep everything under control) are generally positively perceived by the target audience. Images that are distant from such traditionalist cliché (innovative, self-centered, hedonic) are rated worse. The authors demonstrated the relationship between mothers’ individual characteristics and their tendency to favor a particular character in advertising. Women, who are more experienced, self-sufficient, tend to rely on their own experience prefer less conservative advertising images (“Balanced”, and “Hedonic”). Less experienced women, who are guided by externalities experience, are focused exclusively on child, perceive positively traditionalist images “Selfless” and “Supervisory” mother.

Key words: *advertising image of mother, conception of motherhood, social role, ideal of mother, perception of advertising.*

Отримано – 8 червня 2019

Рецензовано – 13 червня 2019

Прийнято – 19 червня 2019

Received – June 8, 2018

Revision – June 13, 2019

Accepted – June 19, 2019

УДК 159.922

Kovalenko A. B.,

Doctor in Psychological Sciences, Professor,
Head of the Department of Social Psychology,
Taras Shevchenko National University of Kyiv
E-mail: abk2015@ukr.net
ORSID: 0000-0001-6458-5325
Researcher ID: O-7330-2019

Gryshuk E. Yu.,

PhD (Candidate of Psychological Sciences),
Associate Professor (docent),
Social Psychology Department,
Taras Shevchenko National University of Kyiv
E-mail: eliso_m@ukr.net
ORCID: 0000-0002-4890-0994
Researcher ID: P-7932-2019

Rohal N. I.,

PhD (Candidate of Psychological Sciences),
assistant lecturer
of the Department of Social Psychology,
Taras Shevchenko National University of Kyiv
E-mail: RogalNina@ukr.net
ORCID: 0000-0002-6937-7485

PSYCHOLOGICAL MEANS FOR WOMEN'S SHYNESS OVERCOMING

Стаття присвячена аналізу психологічних чинників сором'язливості у жінок та засобів її подолання. Дослідження сором'язливості жінок 18–22 років дозволило встановити її причини, серед яких найбільш значущими є недостатня впевненість в собі та побоювання негативних оцінок. Виявлено, що жінки з високим рівнем сором'язливості схильні до усамітнення, мають проблеми на етапі ідентифікації в сім'ї, гостро оцінюють, відчують і переживають власну недосконалість, орієнтовані на думку оточуючих людей та соціальне схвалення, мають високий рівень очікувань критики і негативних оцінок від інших осіб тощо.

Для подолання сором'язливості у жінок розроблено програму тренінгу, яка містила такі змістові аспекти: ознайомлення із поняттям

сором'язливості та причинами її виникнення; з особливостями впливу сором'язливості на життя жінки, з методами зниження рівня сором'язливості, негативними чинниками, які впливають на рівень сором'язливості. Тренінг складався із чотирьох блоків: перший блок спрямований на знайомство учасників із поняттям сором'язливості, її чинниками і можливими шляхами подолання; другий передбачав збір очікувань учасників від роботи та пропрацювання теми психологічних особливостей сором'язливості в житті жінки; третій – спрямований на формування знань та навичок регуляції сором'язливості у поведінці, четвертий – проведення підсумкового опитування, отримання зворотного зв'язку та завершення роботи.

У результаті апробації тренінгової програми у жінок відбулися значущі зміни в низці власних оцінок: сором'язливості, інтроверсії/екстраверсії, ставлення до бажаності сором'язливості. Жінки вище оцінювали можливість подолати сором'язливість і проявляти більшу готовність працювати над собою та докладати максимум зусиль задля змін.

Відбулися зміни в бік підвищення рівня відкритості, незалежності та сміливості, автономності, соціальної активності і соціальної адаптованості жінок, для них стали більш важливими такі інститути соціалізації як школа, неформальні організації та Інтернет.

Ключові слова: сором'язливість, тренінг, групова робота, жінки, чинники сором'язливості.

Challenge problem. Today, the problem of women's shyness is important in its theoretical and practical aspects as well as in the aspect of searches for effective means to overcome it. This is due to the fact that the modern life pace dictates certain requirements for agents of different activities. Our society is characterized by particular attention to formation of personal insistence and the ability to defend own positions and attitudes, as well as formation of communication skills, competitiveness in the labour market, both among women and at inter-gender professional competition, etc. Shyness harms an individual's capability to reveal fully his/herself, it can impede his/her effective adaptation in society and interpersonal contacts, and it promote dependence on others, passivity in general and in professional life, in particular.

Analysis of recent research and publications.

Shyness is a complicated concept. On the one hand, it is a state having different manifestations; on the other hand, it is a personal trait that can lead to an experience of mild discomfort, anxiety, fear and even neurosis, etc. [1, p. 63].

A. Alekseeva, D. Baldwin, L. Galiguzova, E. Gasparova, D. Daniels, F. Zimbardo, A. Kovalenko, Ya. Kopchak, L. Krasnova, V. Kunitsina,

Yu. M. Orlov, E. Popkova, T. Shishova and others studied shyness as a psychological problem. [2, 3, 4].

The works of A. Belousova, I. Vachkov, F. Vasilyuk, M. Eremina, I. Zimina, A. Tikhomirova, I. Utkin, K. Chechulina and others are devoted to shyness correction and overcoming [1, 5, 6]. They focus on psychological means of shyness overcoming, including trainings, as trainings are considered to be one of the most effective and widespread forms of interactions and involves active work with the deep structures of the human psyche, changes and formation of new skills precisely at this level (A. Ya. Antsupov, J. Barton, H. Godefroy, K. Milyutin, etc.).

The article **purpose** is to develop and validate a program for women's shyness management.

Main material. The study of women's shyness, which was attended by 70 female students of the age between 18 and 22 from Taras Shevchenko National University of Kyiv, has identified the causes of their shyness, the most common of which are: lack of self-confidence and the fear of negative evaluations. The analysis revealed that women with high shyness are prone to loneliness; have problems at the stage of identification in their families; they acutely evaluate, feel and experience their own imperfection; oriented towards the opinion of others and social approval, expect usually critics and negative attitudes from others.

That is why, a training program aimed at women's shyness overcoming was developed based on the summative and formative assessments of our research project [4]. This program covers the following substantive topics: an introduction to general concepts of shyness; causes of shyness; peculiarities of shyness impacts on a woman's life; the methods reducing shyness and the negative factors affecting shyness.

The training program is aimed at formation of the ability to listen to one's inner self, to understand oneself; to reveal the program participants' unique qualities; to get out of their comfort zone; to analyze properly situations where shyness is appropriate / inappropriate. The training program lasts for one day.

The training structure consists of four stages (Table 1).

The first stage has an informative function as its aim is to familiarize the group participants with the concept of shyness, its factors and possible ways of its overcoming.

The second stage is devoted to gathering of participants' expectations concerning the training and discussion of shyness features in a woman's life. At this stage, we determined women's knowledge about shyness, their desire to solve the problems, appeared because of shyness, and the prospects to use the acquired knowledge and skills by women. During the entrance

Table 1

The structure of the training «Psychological conditions of shyness correction»

Stage	Content
1	Training presentation. Short lecture «How to get rid of shyness?»
2	Expectations. Features of shyness in a woman's life
3	Methods and techniques for shyness reducing
4	Final survey. Completion of the training

survey the women were asked questions: As for you, women's shyness is increasing or decreasing in Ukraine and in other countries? At what age does shyness begin to manifest itself? Why? Do you think that shyness is a negative personality trait? Why? As for you, what kinds of women are more liked by men? Why? Is there anything you can do to reduce your shyness now? What exactly? If not, why not? In what situations is your shyness manifested? What feelings and thoughts arise when you fell shy? How is shyness perceived by others? How does shyness complicate life? What will happen if this problem disappears?

After discussing the described questions, the group moved on to the third training stage, aimed at development of knowledge and skills to regulate shyness in behaviour ("Get rid of shyness" exercises).

The fourth stage includes a final survey, feedback, and conclusions. This stage purpose is to determine women's awareness on the issues addressed during the training, to create positive motivation for a constructive exit from the training and to outline the prospects of fruitful regulation for shyness (the exercises "What do I know about my friends now", "Farewell")

The third-year students of Taras Shevchenko National University of Kyiv (70 girls) participated in the training program testing. The respondent age was 20–22 years. Initially, women's shyness was determined. The high level of shyness were found at 20 women, the average one were at 22 respondents and 18 women showed low shyness.

The educational experiment involved 20 people with high shyness (the experimental group). The control group included 40 respondents (medium and low shyness).

To determine the developed program effectiveness, women's shyness and their other personal traits were studied with the following methods: "Stanford Shyness Scale", Cattell's 16PF questionnaire, "Studying of student's socialization" (developed M. I. Rozhkov), "Mechanisms and Institutions of Socialization" questionnaire of A. Luchinkina.

The performed re-testing showed the following results for the Stanford Shyness Scale (Table. 2).

Table 2

Manifestations of shyness before and after training according to the Stanford Shyness Scale

Indicators	Generalized results before the training	Generalized results after the training
Do you find yourself shy?	68 %	45 %
How often do you feel shy?	every day	often, almost every other day
How shy are you compared to people of your environment, your gender and age?	much more shy	more shy
How desirable is to be shy for you?	Indifferently	not desirable
Is shyness a personal problem for you?	Often	Sometimes
Do you consider yourself an introvert or an extrovert?	pronounced introvert	moderate introvert
Do you think that your shyness can be overcome?	44 %	98 %
Are you ready to work hard to get rid of shyness?	21 %	100 %

As Table 2 show, all indicators have changed positively. Although they are not very high, we can state the positive dynamics for the trained women.

Mathematical statistics were used to evaluate the effectiveness of the proposed psychological work on female shyness reduction. The Student's t-test was applied to calculate statistical significance of the differences determined for the test results before and after the training. The results of statistical significance calculation for the data obtained before and after the training with the Stanford Shyness Scale are given in Table. 3

Table 3 shows that after the training, there were significant changes in the respondents' assessment of their shyness, their attitudes towards the shyness desirability and their own introversion / extraversion; now, they higher assess their ability to overcome shyness and show greater willingness to refine themselves.

The repeated use of Cattell's 16FP questionnaire showed the following changes for the experimental group (Fig. 1.).

The obtained results that are presented in Fig. 1 indicate also minor personal changes, so we can talk about the positive trends caused by the training

Table 3

The statistical significance of the differences determined for the Stanford Shyness Scale

No	Question	Student's t-test	p
1	Do you find yourself shy?	-2,517	0,21
5	How often do you feel shy?	1,453	,163
6	How shy are you compared to people of your environment, your gender and age?	1,000	,330
7	How desirable is to be shy for you?	2,517	,021
8	Is shyness a personal problem for you?	1,371	,186
10	Do you consider yourself an introvert or an extrovert?	2,703	,014
43	Do you think that your shyness can be overcome?	2,517	,021
44	Are you ready to work hard to get rid of shyness?	7,550	,000

program. Personal changes are not large because the fact that the training lasts only for one day, which means that it is very difficult to achieve significant changes for shyness, since the main condition for successful correction of this trait is continuous and systematic efforts by the participants themselves.

The estimated statistical significance of the differences between Cattell's 16FP questionnaire indicators before and after the training are shown in Table 4

Table 4 shows that the data results differ significantly after training for the following indicators:

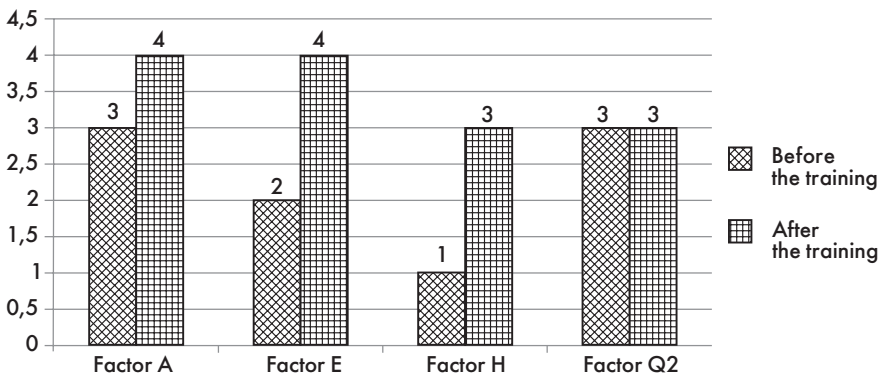

Fig. 1. Comparative analysis of the results obtained before and after training with Cattell's 16FP questionnaire (average values)

Table 4

The estimated statistical significance of the differences between Cattell's 16FP questionnaire indicators before and after the training

No	Scale	Student's t-test	P
1	A – Outgoing/ reserved	-3,290	,004
2	E – Dominance/ submissive	-5,715	,000
3	H – Bold/ shy	-9,131	,000
4	Q2 – Self-sufficient/ group-dependent	,000	1,000

- Outgoing/ reserved ($p = 0,004 < 0,05$);
- Dominance/ submissive ($p = 0,00 < 0,05$);
- Bold/ shy ($p = 0,00 < 0,05$).

Thus, it can be noted that the participants' openness to others, independence and courage increased after training, and their shyness reduced.

The following results were obtained with the method determining students' socialization (proposed by Prof. M. I. Rozhkov), used for repeated interviewing of students-girls (Fig. 2).

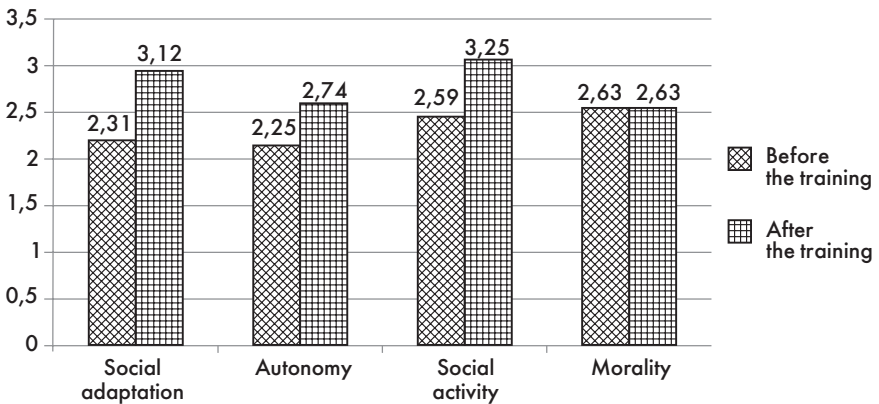

Fig. 2. Comparative analysis of the results before and after the training according to M. I. Rozhkov's method

The obtained results show significant changes in the indicators of social adaptability and social activity before and after the training. Before the training, these two indicators were within the average value, but after it they are high. The indicator of morality remains unchanged in both surveys. Minor changes can be noted for autonomy, it improved by 0.49.

The estimated statistical significance between the indicators obtained by M. I. Rozhkov's method before and after training is shown in Table 5.

Table 5

The estimated statistical significance between the indicators obtained by M. I. Rozhkov's method

No	Indicator	Student's t-test	p
1	Autonomy	-5,278	,000
2	Social Activity	-14,051	,000
3	Morality	-1,000	,330
4	Social adaptability	-7,449	,000

According to the table 5, the survey results show that there are significant changes after training for the following indicators:

- Autonomy ($p=0,00<0.05$);
- Social Activity ($p=0,00<0.05$);
- Social adaptability ($p=0,00<0.05$).

Therefore, it can be noted that after training, the levels of autonomy, social activity and social adaptability increased.

The repeated survey with the questionnaire “Mechanisms and Institutes of Socialization” of A. I. Luchinkina during the control examination showed the following data (Fig. 3).

The result analysis shows that there are slight changes in the indicators “School”, “NGO” and “Internet”.

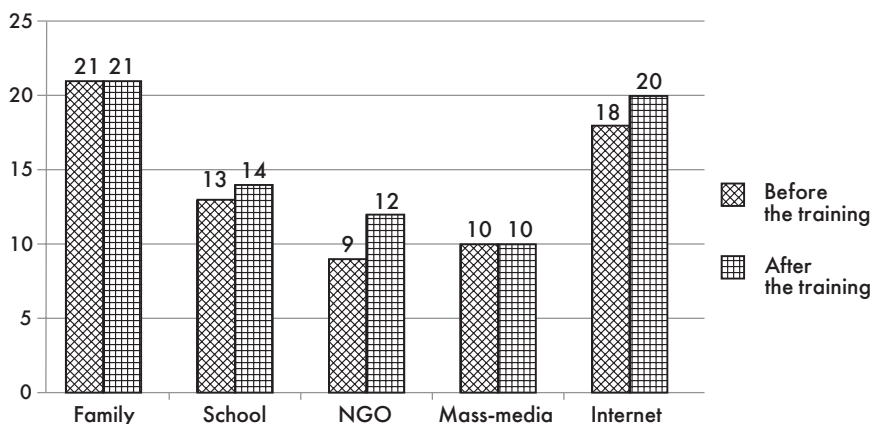

Fig. 3. The comparative analysis of the results before and after the training with the method «Mechanisms and institutions of socialization» of A.I. Luchinkina

The estimated statistical significance between the indicators obtained by the method “Mechanisms and institutions of socialization” of A.I. Luchinkina before and after training is shown in Table 6.

Table 6

The estimated statistical significance between the indicators obtained by the method «Mechanisms and institutions of socialization» of A.I. Luchinkina before and after training

No	Institutes for Socialization	Student's t-test	p
1	Family	-1,674	,110
2	School	-3,399	,003
3	NGO	-2,502	,022
4	Internet	-2,498	,022

The data in Table 6 indicate that after training, there are changes for the following institutes of socialization:

- school ($p=0,003<0.05$);
- NGO ($p=0,022<0.05$);
- Internet ($p=0,022<0.05$).

The positive dynamics of shyness showed by the experimental group participants indicates the effectiveness of the developed program of women's shyness correction, its practical significance and the possibility to use it by practical psychologists for shy female clients.

Conclusions.

The research of female students' shyness has revealed its reasons, the most important of them are: lack of self-confidence and fear of negative evaluations. Highly shy women are prone to loneliness, have problems at the stage of identification in their families, acutely evaluate, feel and experience their own imperfection, are oriented towards the opinion of others and social approval, expect criticism and negative attitudes from others.

To overcome women's shyness, we have developed the training program that covers the following topics: the concept of shyness and its causes; the peculiarities of shyness impact on a woman's life, the methods to reduce shyness, the negative factors influencing shyness appearance.

The training consists of four stages: 1) introducing participants into the concept of shyness, its factors and possible ways of its overcoming; 2) gathered expectations of the participants about the training and discussion about the psychological characteristics of shyness in a woman's life; 3) formation of knowledge and skills to regulate shyness, and 4) the summary survey and feedback.

As a result of the training program approbation, women-participants significantly improved indicators of shyness and introversion / extraversion, as well as their attitudes towards the desirability of shyness. The women assessed higher their ability to overcome shyness and became more willing to work on themselves and make efforts to self-change.

There were also such changes as increased women's openness to other people, independence and courage, autonomy, social activity and social adaptation, and the institutions of socialization such as schools, NGOs and the Internet became more important for them.

There were also slight personal changes as for the results obtained with Cattell's 16FP questionnaire, so we can talk about the positive trends due to participation in the training program. Personal changes were not deep because the training was short.

The performed study does not cover all aspects of the outlined topic. The **promising areas for further research** are: to develop a psychological diagnostic toolkit to identify the factors causing shyness and to take them into account during further development of the training program for women of different age groups.

Список використаних джерел

1. Байер О. О. Сором'язливість як предмет психологічного дослідження / О. О. Байер, К. В. Лебідь // Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Педагогіка і психологія». – 2011. – Вип. 17. – С. 62–69.
2. Дениелс Д. Индивидуальные различия и проявления детской застенчивости / Д. Дениелс, Р. Пломин. – СПб.: Питер, 2001. – 308 с.
3. Зимбардо Ф. Застенчивость: Что это такое и как с ней справиться: Исследования проведены в сотрудничестве с П. А. Пилконисом / Ф. Зимбардо. – СПб.: Питер: Питер-пресс, 1996. – 256 с.
4. Коваленко А. Б. Особливості соціалізації жінок з високим рівнем сором'язливості / А. Б. Коваленко, Е. Ю. Гришук, Н. І. Рогаль // Український психологічний журнал. – 2018. – № 4 (10). – С. 69–89.
5. Тихомиров А. В. Психология застенчивости: Методическое пособие / А. В. Тихомиров. – Екатеринбург: Изд-во дворец молодежи, 1998. – 68 с.
6. Чечулина К. С. Преодоление застенчивости учащихся старших классов в условиях специально организованного обучения: автореф. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / К. С. Чечулина. – Екатеринбург. – 2012. – 22 с.

References transliterated

1. Bajjer O. O. Sorom'jazlyvist' jak predmet psihologichnogo doslidzhennja / O. O. Bajjer, K. V. Lebid' // Visnyk Dnipropetrovs'kogo universytetu. Serija «Pedagogika i psihologija». – 2011. – Vyp. 17. – S. 62–69.
2. Deniels D. Individual'nye razlichija i projavlenija detskoj zastenчивosti / D. Deniels, R. Plomin. – SPb.: Piter, 2001. – 308 s.

3. Zimbardo F. Zastenчивost': Chto jeto takoe i kak s nej spravljat'sja: Issledovanija provedeny v sotrudnichestve s P. A. Pilkonisom / F. Zimbardo. – SPb.: Piter: Piterpress, 1996. – 256 s.

4. Kovalenko A. B. Osoblyvosti socializacii' zhinok z vysokym rivnem sorom'jazlyvosti / A. B. Kovalenko, E. Ju. Gryshhuk, N. I. Rogal' // Ukraїns'kyj psihologichnyj zhurnal. – 2018. – № 4 (10). – S. 69–89.

5. Tihomirov A. B. Psihologija zastenчивosti: Metodicheskoe posobie / A. B. Tihomirov. – Ekaterinburg: Izd-vo dvorec molodezhi, 1998. – 68 s.

6. Chechulina K. S. Preodolenie zastenчивosti uchashhihsja starshih klassov v uslovijah special'no organizovannogo obuchenija: avtoref. ... kand. psihol. nauk: 19.00.07 / K. S. Chechulina. – Ekaterinburg. – 2012. – 22 s.

A b s t r a c t

Kovalenko A. B.,

Doctor in Psychological Sciences, Professor,
Head of the Department of Social Psychology,
Taras Shevchenko National University of Kyiv
E-mail: abk2015@ukr.net

Gryshuk E. Yu.,

PhD (Candidate of Psychological Sciences),
Associate Professor (docent),
Social Psychology Department,
Taras Shevchenko National University of Kyiv
E-mail: eliso_m@ukr.net

Rohal N. I.,

PhD (Candidate of Psychological Sciences),
assistant lecturer
of the Department of Social Psychology,
Taras Shevchenko National University of Kyiv
E-mail: RogalNina@ukr.net

PSYCHOLOGICAL MEANS FOR WOMEN'S SHYNESS OVERCOMING

The article analyses psychological factors of women's shyness and ways to overcome it. The research on shyness of 18–22-year old women has help us determine its causes; the most significant of them are insufficient self-confidence and fears of negative assessments. Women with heavy shyness are prone to solitude, have problems with their identification in the family; they evaluate, feel and experience acutely their own imperfections and take

guidance from opinions of others and social acceptance; they expect usually criticism and negative assessments from other people, etc.

To overcome women's shyness, the training program was developed that covered the following aspects: the notion of shyness and the causes of its emergence, the peculiarities of shyness influence on women's life, the methods to reduce shyness, the negative factors affecting shyness.

The proposed training consisted of four units: the first block was aimed at familiarizing of its participants with the notion of shyness, its factors and possible ways of overcoming; the participants' expectations from the training and discussion of the psychological peculiarities of shyness in women's life were collected during the second block; the third one was aimed at development of knowledge and skills for shy behaviour regulation; the final survey, feedback and training conclusion were done during the fourth block.

After the training program approbation, the participating women changed significantly to the way of improvement a number of their own assessments: shyness, introversion / extraversion, attitude to shyness as a desirable trait. Women re-evaluated their ability to overcome shyness and became more willing to work on themselves and apply efforts for changes.

The following personal traits of women were also improved: openness, independence and courage, autonomy, social activity and social adaptability; such socializing institutions as school, informal organizations and the Internet have become more important for them.

Key words: *shyness, training, group work, women, factors of shyness.*

Отримано – 24 березня 2019

Рецензовано – 3 квітня 2019

Прийнято – 5 квітня 2019

Received – March 24, 2019

Revision – April 3, 2019

Accepted – April 5, 2019

УДК 159.9

Колишко О. М.,

кандидат психологічних наук,
завідувач кафедри
загальної і соціальної психології,
ЗО «Гродненський державний університет
імені Янки Купали», Республіка Білорусь
E-mail: amkol@grsu.by
ORCID: 0000-0003-2704-6044

ОСВІТНЄ ЧИТАННЯ ЯК ДЖЕРЕЛО ФОРМУВАННЯ У ПСИХОЛОГА КОМПЕТЕНЦІЙ РОЗУМІННЯ І ПРИЙНЯТТЯ «ІНШОГО»

Представлено результати експериментального дослідження освітнього читання студентів психологічних спеціальностей, проведеного з метою виявлення їхніх здібностей до відкритості, розуміння і прийняття психологічних уявлень, відмінних від їхніх власних. Описано зміни особистісно значущих уявлень студента в процесі його взаємодії з освітнім текстом. Виявлено, що для магістрантів психологічних спеціальностей характерне переважно буденне уявлення про психологічну реальність. Вони виявляють дві стратегії роботи з науковою інформацією: 1) орієнтацію на виділення в тексті якомога більшої кількості раніше невідомих слів і їх запам'ятовування; 2) орієнтацію на визначення декількох ключових понять і осмислення (розуміння) інформації через їх призму. Для магістрантів типовою є орієнтація на розуміння інформації, представленої в освітньому тексті. Студенти другого ступеня вищої освіти виявляють істотні утруднення при реконструкції психологічної реальності з позиції заданої психологічної теорії. Вони схильні приписувати авторові тексту власні стосунки, ігнорувати його унікальні уявлення, формально або фрагментарно використовувати його понятійний апарат.

Замість реконструкції події вони пропонують характеристики і оцінки або виставляють діагноз. Розуміння студентом авторської позиції («іншого») найчастіше приводить лише до незначних змін в його уявленнях про психологічну реальність. Такі зміни виявляють себе не стільки в якісній трансформації картини світу студента, скільки у збагаченні (розширенні) його уявленнями про нові змістові аспекти цієї картини. Відзначається, що при підготовці студентів психологічних спеціальностей потрібна спеціальна педагогічна діяльність з формування у них філологічних компетенцій при роботі з текстом.

Ключові слова: освітнє читання, стратегія читання, розуміння, прийняття, відкритість, реконструкція тексту.

Постановка проблеми. Попри те, що текст традиційно є одним з найважливіших атрибутів освіти [8], нині його використання у вищих навчальних закладах переживає повномасштабну кризу [7]. Сучасна наукова література рясніє критичними зауваженнями про те, що традиційно робота в навчальних закладах над освітніми текстами зводиться виключно до їх прочитання, запам'ятовування і переказу [5, с. 1]. Ігнорує роботу з текстом і сучасний студент. Негативне ставлення до існуючих в освіті практик читання знаходить своє відображення і в тих, що активно поширюються в гуманітарній науці з другої половини ХХ століття критичних поглядах на те, що знання «можна витягнути з написаних сторінок» [16, с. 144], на інформування як ефективну систему освіти [12]. У цьому зв'язку особливо актуальним є виявлення механізмів освітнього читання, розробка нових технологій роботи студента з текстом, здатних зробити цей феномен не лише більше продуктивним, але й привабливим.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. При вирішенні позначених завдань вищої школи одним з найбільш перспективних для сучасної психології є розуміння читання як комунікації. Звернення до комунікативної суті читання є не лише теоретично виправданим [3, с. 536; 20], але і на тлі комунікативного повороту суспільства особливо актуальним [9, с. 25]. Виявляючись комунікативною, «освіта втрачає орієнтацію на засвоєння розділених на окремі предметності знань і звертається у бік формування ... комунікативної особистості як особистості, здатної вступати у взаємодію ..., бути повноправним суб'єктом спілкування; особистості толерантної і відкритої усьому іншому і різному, особистості, що володіє словом і культурою ... спілкування» [11, с. 131].

Якщо освітнє читання протікає у формі комунікації, орієнтованої на вплив його учасників один на одного, то цей вплив здійснюється в контексті зустрічі читача з «іншим». Читання, як писав П. Рікер, – це «завжди зустріч двох світів – світу тексту і світу читача» [14]. «Інше», в даному випадку, – це не лише інше розуміння автора тексту, створеного ним унікального світу явищ, але й інший спосіб його презентації в тексті й інтерпретації його з боку інших людей (вчених, педагогів та ін.), інший спосіб конституалізації способу читання. У процесі читання як зустрічі з «іншим» важливим виступає не стільки складність розуміння, скільки складність прийняття. Текст, при цьому, прямо або побічно, завжди ставить під сумнів ідентичність читача. Книга

(текст), як стверджує В.П. Зінченко, є викликом [6] уявленням і відношенням, що склалися у читача про світ, читання і самого себе.

Одним з ключових феноменів, що характеризують студента як читача і що обумовлюють ефект освітньої комунікації, є стратегія читання. Проведений аналіз дає змогу говорити про існування трьох принципово різних стратегій освітнього читання.

1. Студент прагне знайти в тексті відоме, звести його до зрозумілого, очевидного для себе уявлення. Він знаходить у тексті підтвердження своїх власних поглядів, кінець кінцем – самого себе. З часом очевидне для читача стає єдиною можливістю. За основу розуміння ним беруться власні стереотипні схеми, через призму яких і відбувається розуміння тексту. Як пише А. Пузирей: «відбувається заміщення початкового тексту власним, зведення його до вже відомого і зрозумілого» [13, с. 149–163]. При більш поглибленому аналізі можна відмітити, що перша стратегія читання є антиосвітньою. Ігноруючи текст як джерело формування своєї професійної картини світу (ідентичності), студент ігнорує і себе в якості суб'єкта самоосвіти, турботи про себе. У. Ач зв'язує процес постійного «пізнання» читачем того, що він вже знає і що хоче дізнатися знову і знову (йдеться про передбачуваність, циклічність тексту) з його прагненням отримати відчуття відпочинку і психологічної розрядки. Учений навіть говорить про «спрагу надмірності» сучасного читача художнього тексту, пов'язуючи її з потребою людей в системі «передбачуваних комунікацій», які забезпечують плавний хід життя, без різких ривків і коливання ціннісних засад [19, с. 197–199].

2. В основі другої стратегії читання лежить тотальна чутливість студента до відмінностей. При такій взаємодії читач буквально поглинається конкретним текстом. Водночас, потрапляючи в іншу ситуацію читання, він поглинається нею. Все проходить повз його особистий досвід. Читач при цьому ніби «вислизає від себе». Для особистості таких читачів характерна амбівалентність і внутрішня суперечливість, відсутність цілісності «Я» і гостра потреба в особистісній стійкості [10, с. 86–88]. При такому читанні читач акцентує свою увагу на формальних сторонах тексту і ставиться до тексту як до зібрання інформації (знання), індиферентної його особистому буттю. Викладені в тексті погляди, позиція автора, якщо такі наявні, залишаються байдужими щодо професійної і особистої картини світу студента-читача. Услід за Р. Бартом можна сказати, що такий читач сприймає написане буквально, тим самим унеможливаючи його інтерпретацію, критичне ставлення до тексту [1, с. 415–416]. Наслідком такої стратегії читання є повна залежність читача від тексту.

3. При використанні третьої стратегії читання студент формує себе, свою професійну картину світу, ідентичність. Читач відмовляється

від звичного способу читання і розуміння, проблематизує самоочевидне [13, с. 149–163]. У цьому випадку текст адресується не реальному, а потенційному читачеві, що виникає в процесі читання. Таке читання здатне породити діалог, нові думки, новий досвід ставлення, новий досвід себе, сприяє утворенню професійної або особистої ідентичності студента. Сутнісною характеристикою такої стратегії читання є те, що в процесі її реалізації читач формує себе: свою професійну картину світу. Це читання «не спрямоване на підтвердження вже знайомих очікуваних істин, а припускає відкриття нового, невідомого» [2, с. 381]. Основу такої стратегії читання складає здатність студента до відкритості «іншому» погляду на світ, не ідентичному його власному. Саме на вивчення цієї відкритості студента у рамках освітнього читання і спрямований наш експеримент.

Мета статті і експерименту. Перед експериментом були поставлені такі завдання:

– вивчити здібність студентів до відкритості в процесі читання освітнього тексту уявленням про певну психологічну реальність, відмінну від їхньої власної;

– встановити, наскільки піддаються змінам особистісно значущі уявлення студентів в міру їх зіткнення з унікальною позицією ученого-психолога, відмінною від їхньої власної.

Виклад основного матеріалу. Експеримент проводився в 2019 році на базі ЗО «Гродненський державний університет імені Янки Купали». У ньому взяв участь 21 студент другого ступеня вищої освіти (магістранти) факультету психології. Серед магістрантів факультету були досліджувані з педагогічною, філологічною, психологічною і технічною першою вищою освітою. На першому етапі експерименту досліджуваним пропонувалося написати есе на тему «Що таке любов». Есе на цю тему досліджувани також писали після закінчення експерименту й через два тижні після нього. Есе № 1 на задану тему мало на меті з'ясувати уявлення досліджуваних про любов. Тоді як есе № 2 після експерименту спрямовувалося на виявлення змін цих уявлень за фактом роботи з освітнім текстом. Проведене ж за два тижні по тому есе № 3 мало б показати стійкість зміни уявлень досліджуваних про любов за фактом їхньої участі в експерименті. При цьому досліджуваним пропонувалася така інструкція: «Напишіть есе про любов сучасної людини до себе і до іншої людини». Для читання пропонувався фрагмент тексту з книги Е. Фромма «Мистецтво любові». Фрагмент складався з двох частин глави 3: вступна частина (перший абзац) про об'єкти любові [17, с. 86–88] і цілісний параграф про любов до себе [17, с. 107–117]. Вибраний фрагмент тексту презентував

досліджуваним ідеї Е. Фромма у відносно завершеному і короткому викладі. Крім того, запропоновані студентам ідеї американського дослідника про любов були звернені до любові до себе. Вибрана змістовна спрямованість тексту мала б активніше вплинути на особисті уявлення досліджуваних про любов з причини, закладеної в ньому (тексті) заклику до неявної їх орієнтації на зіставлення власних уявлень з ідеями Е. Фромма. Тоді як актуалізоване порівняння своїх і «чужих» уявлень про любов мало б викликати не лише їх глибше розуміння, але і прийняття (визнання права на їх існування).

При першому прочитанні освітнього тексту (виконанні завдання) досліджуваним рекомендувалося уважно поставитися до унікальної позиції автора (ученого-психолога), виявити його індивідуальні уявлення, які не подібні до ідей, уявлень інших учених і їхні (досліджуваних) власні. При цьому особливу увагу пропонувалося звернути на структуру тексту і особливості стилістики авторського письма. Читання запропонованого тексту досліджуваними здійснювалося в парах. У рамках другого прочитання тексту досліджуваним було запропоновано скласти словник понять, за допомогою яких Е. Фромм описує любов до себе і до іншого. Вимагалось не лише виписати поняття, але і визначити їхній зміст (яку реальність вони означають). В якості інструкції досліджуваним пропонувалося виокремити (підкреслити на роздрукованому тексті) спеціальні слова (поняття), за допомогою яких Е. Фромм описує любов до себе і до іншого і скласти словник понять ученого, за допомогою якого він описує любов. При цьому вимагається розшифрувати зміст вибраних Вами понять.

На наступному етапі експерименту досліджуваним була запропонована розповідь А. П. Чехова «Про любов» (сюжетно завершений текст на декількох сторінках) [18]. При цьому студентам потрібно було в процесі його прочитання відповісти на два запитання: 1) що автор розповіді вважає істотним для себе при описі любові головного героя оповідання (Альохіна); 2) що текст хоче нам сказати особливе про любов. Ця інструкція була орієнтована на виявлення чехівських, і з цієї причини, відмінних від читача, уявлень про любов.

Потім студентам пропонувалося, звернувшись до тексту Е. Фромма і складеному ними раніше словнику, викласти уявлення про любов А. П. Чехова «мовою» Е. Фромма.

Після написання есе № 2 організовувалося обговорення запропонованих форм роботи з текстом, успіхів і труднощів, що виникли при участі в експерименті на тих або інших його етапах. При цьому кожен учасник мав можливість висловитися або доповнити висловлювання інших. Обговорення записувалося на диктофон.

Експеримент, виключаючи есе № 3 (за два тижні потому), займав чотири академічні години.

Есе, спрямоване на опис власних унікальних уявлень про любов до себе і до іншого, інструкція при пред'явленні тексту Е. Фромма, завдання на створення унікального словника опису психологічної реальності американського ученого, виокремлення унікальних уявлень А. П. Чехова про любов, діяльність з конструювання за допомогою цього словника унікальної реальності, відмінної від уявлень читача, були спрямовані на створення педагогічних умов відкритості досліджуваних унікальним уявленням про любов, які не співпадають з їхнім власним ставленням. Водночас як написання есе і значуща проблематика освітнього тексту мали створити особистісну включеність читача в читання, підштовхнути його до порівняння уявлень про любов Е. Фромма зі своїми власними. Зрештою, у магістранта мали б сформуватися навички розуміння позиції автора і способу структуризації тексту як унікальних, неідентичних його власним. На нашу думку, саме ці дії з боку студента дозволяють йому зрештою сприйняти текст як унікальний конструкт, а ставлення автора тексту як відмінне від його власного, що і дозволяє вступити з ним у взаємно збагачувальний діалог і змінити (удосконалити) власне ставлення до любові.

У процесі аналізу есе № 1 було виявлено, що магістранти схильні описувати любов до себе і до іншого в їх взаємозв'язку, спираючись на буденні уявлення (здоровий глузд). Разом з характерними для обивателя словами: віддавати себе іншому, турбота, посмішка, радість, тепло, бути уважним і бажаним, у тексті досить часто зустрічалися психологічні поняття: емоції, переживання, відношення, повага до себе, прийняття внутрішнього світу іншого, безоцінне сприймання, еталон, відчуття, сенс, почуття, форма любові. В зв'язку з цим можна припустити, що ці поняття не є для студента частиною якихось наукових теорій, а будучи асимільованими буденною культурою, є частиною його буденного розуміння і ставлення до любові себе і іншої людини. Можливий, хоча і малоймовірний, варіант опису досліджуваними любові за допомогою фрагментарних, «повискубуваних понять» з різних теорій і сконструйованих в єдиний, досить безконфліктний за сенсом і завершений за метою написання, фрагмент оповідання. Останній спосіб уявлення і ставлення до любові в контексті регуляції досліджуваним своєї поведінки в житті має бути для нього руйнівним (дисфункціональним). З цієї причини можна припустити, що для досліджуваних в цілому домінуючим є змістовно безконфліктне буденне уявлення про психологічну реальність, збагачене (психологізоване) «словами» з різних галузей психологічної науки.

Аналіз складених досліджуваними словників понять, за допомогою яких Е. Фромм описує любов до самого себе й іншої людини, дозволив виокремити дві групи досліджуваних. Досліджувані першої групи (32 %) схильні виокремлювати в тексті більше десяти понять, за допомогою яких Е. Фромм, на їхню думку, описує любов. Особливістю складеного представниками цієї групи словника є практична відсутність в ньому розшифровки змісту виокремлених понять. Як приклад можна навести досліджуваного А, який склав словник з таких понять: ставлення, установка, симптом, егоїзм/альтруїзм, лібідо, об'єкт почуттів і установок, здатність, симбіотична прихильність, душевна сила, переконання, відповідальність, знання, турбота, любов до себе, плідний початок і плідна любов. Водночас як більшість досліджуваних (68 %) склали словник з 4–6 понять. До цього словника найчастіше включалися такі поняття: любов, установка, егоїзм, альтруїзм, симптоматична прихильність. В якості розшифровки понять можна навести записи досліджуваного Б. «Любов є діяльність, душевна сила», «Любов – це установка, що стосується всього, а не тільки однієї людини». «Любов до інших добродіє, а любов до себе – це гріх=егоїзм». «Невротичний альтруїзм – симптом неврозу у людей, які страждають від інших симптомів, пов'язаних з ними ...».

У зв'язку з цим можна виокремити дві стратегії пізнавальної активності досліджуваних у рамках освітнього читання (роботи з інформацією), при зустрічі з новим, відмінним від власного, уявленням про психологічну реальність: 1) інформаційна (запам'ятовування, через виділення якомога більшої кількості невідомих раніше слів); 2) смислова (розуміння, через виокремлення декількох ключових за сенсом, системотвірних слів з визначенням їх змісту. При цьому переважаючою для магістрантів є орієнтація на розуміння при читанні освітнього тексту.

Істотні утруднення для магістрантів при читанні викликала діяльність з конструювання тексту про любов з позиції заданої психологічної теорії (переписування тексту А. П. Чехова за допомогою понять Е. Фромма). Необхідно відмітити, що в сучасній світовій педагогіці вищої школи можна виявити аналоги навчання студентів мислити з позиції автора художнього твору [21]. Водночас і прикладна психологія декларує цінність здатності практичного психолога «думати як клієнт». У рамках експерименту діяльність, спрямована на «конструювання реальності за допомогою чужих уявлень», зустріла сильне відторгнення з боку досліджуваних. Їхній опір виражався в скаргах на складність завдання і втому. Разом з тим, жоден з учасників експерименту не сказав, що йому не зрозуміле завдання.

Текст про любов А. П. Чехова у викладі досліджуваних скорочувався, як правило, до одного десятка рядків (іноді й двох-трьох рядків). Більшість респондентів (79 %) при написанні тексту мовою Е. Фромма практично не використали або використали трохи і формально виділені ними раніше поняття. Фрагментарне використання полягало в застосуванні одного-двох понять зі словника з 5–17. Тип нарративу конструйованого досліджуваними тексту був близький до їхнього власного (есе № 1) і чехівського, тобто вони прагнули писати оповідання про любов. У більшості випадків магістранти, які брали участь в експерименті, лише виставляли діагнози героям оповідання А. П. Чехова або давали їм короткі характеристики. «... це була не істинна любов» (досліджуваний А); «З часом Альохін і Ганна Олексіївна стали проявляти нездорові симптоми ... Обоє страждали змішаними проявами егоїзму і альтруїзму» (досліджуваний В); «В Альохіна з часом з'явилася депресія» (досліджуваний Е); «Любов була нерозділеною» (досліджуваний Ж); «Альохін не любив Ганну насправді, оскільки він був зосереджений лише на ній... Тоді як любов – це установка, що стосується всього, а не окремої людини» (респондент З); «Альохін має високі альтруїстичні схильності, ... Ганна Олексіївна також мала розширені егоїстичні і альтруїстичні схильності. Висновок, незважаючи на свій альтруїзм, вона нещасна» (досліджуваний Л); «У головного героя був невротичний альтруїзм, у його коханої – симбіотична прихильність» (досліджуваний Н). Дивує різноманітність акцентів у характеристиці й оцінці досліджуваними героїв оповідання.

Таким чином, діяльність магістрантів з конструювання тексту на основі заданої психологічної позиції вказує на істотні труднощі щодо реалізації, застосування зрозумілої позиції «іншого». На ці труднощі вказує і обговорення в групі після виконання завдання. Досліджувані не можуть повноцінно виконати цю діяльність. Замість цього вони прагнуть передати короткий сенс оповідання, виставити «діагноз» героям і приписати їм ті або інші характеристики. Вони мінімізують текст, згортаючи його до визначення його сенсу або виставлення діагнозу. Значна частина досліджуваних ігнорує або практично не використовує складений ними словник понять Е. Фромма. Поняття, що виокремлюються ними, найчастіше використовуються фрагментарно, не у взаємозв'язку один з одним. Водночас, досліджувані при виконанні завдання схильні зберігати стиль написання тексту А. П. Чехова і свого есе № 1 (опис, оповідання). Можна припустити, що індивідуальний тип нарративу, що зберігається студентами, дозволяє їм зберегти власну ідентичність. Цей механізм описаний у дослідженні Д. В. Токарева [15].

Найефективніше виконують реконструкцію психологічної реальності з позиції автора наукового тексту студенти-філологи, що спираються на формальні знання про текст: структура тексту, сюжет і жанр тексту, авторська позиція тощо (зі змісту групового обговорення). При цьому викликає деяке здивування, що психологічна базова освіта не є підставою і перевагою для ефективнішого відтворення реальності з позиції представника тієї або іншої психологічної школи.

Аналіз есе 2 дозволяє стверджувати, що за фактом виконання педагогічного завдання зміст використовуваних досліджуваними понять (картина світу) практично не змінюється. Виокремлені поняття Е. Фромма практично не потрапляють в опис любові досліджуваними як після експерименту, так і за два тижні потому. Водночас, виявлено істотний приріст в описі досліджуваними проблем (тем) щодо любові до себе й іншого. У повторному описі любові до тексту досліджуваних додаються теми, викладені як у тексті Е. Фромма, так і в оповіданні А. П. Чехова: нещасна любов, нерозділене або неподілене кохання, егоїстична любов, зв'язок любові до себе і до іншого. Як показує дослідження, ці зміни є стійкими в часі. Виявлені новоутворення в есе № 2 виявляють себе тією чи іншою мірою за два тижні потому в есе № 3.

Висновки. Проведений експеримент дозволяє зробити такі висновки:

1. Для студентів другого ступеня вищої освіти, що навчаються за психологічними спеціальностями характерне буденне уявлення про любов як психологічну реальність.

2. У рамках освітнього читання магістранти виявляють дві стратегії роботи з освітньою інформацією (при зустрічі читача з новим, відмінним від власного, уявленням про психологічну реальність). Досліджувані з першою стратегією орієнтовані на виокремлення в тексті якомога більшої кількості раніше невідомих слів. Досліджувані з другою стратегією орієнтовані на розуміння сенсу тексту через виокремлення в ньому ключових за сенсом понять. При цьому переважаючою для магістрантів є орієнтація в освітньому читанні на розуміння авторського задуму. В цілому можна говорити про виражену здатність досліджуваних до відкритості щодо розуміння уявлень про любов, відмінних від їхніх власних.

3. Істотні утруднення для досліджуваних викликає діяльність з конструювання і реконструювання реальності з позиції іншої людини (автора тексту). Ці утруднення виникають навіть незважаючи на попередню підготовку магістрантів до цієї діяльності через визначення ними унікального понятійного апарату автора тексту, який той використовує при конструюванні любові як психологічної реальності. Магістранти схильні приписувати власні уявлення про любов авторові

тексту, ігнорують його унікальне розуміння психологічної реальності, формально і фрагментарно використовують його понятійний апарат. Замість реконструкції події вони пропонують характеристики і оцінки її учасників.

4. Відкритість тексту на рівні його досить адекватного розуміння авторської позиції приводить до незначних змін студента як суб'єкта читання освітнього тексту. Виявляють себе не стільки якісні зміни в картині світу досліджуваного, скільки її кількісні зміни: збагачення новими темами, аспектами. При цьому ці зміни є стійкими в часі.

Перспективи подальшого дослідження. Результати експерименту дозволяють висловити супутні висновки і позначити перспективи подальших досліджень. Загалом можна говорити про те, що набуте студентами другого ступеня вищої освіти розуміння унікальності авторської позиції наукового тексту не є основою для набуття здатності взаємодії з цією позицією. Студент здатний лише її пізнати, охарактеризувати, оцінити (виставити діагноз). Такий висновок близький ідеї Л. С. Виготського про вплив способу і контексту запам'ятовування інформації на його подальше використання. Вчений пише, що «головний гріх нашої старої школи полягав не в тому, що в ній мало запам'ятовували, а в тому, що запам'ятовування робилося в непотрібному і безплідному напрямі, тобто його метою завжди була відповідь учителів на іспиті, усе запам'ятовування пристосовувалося тільки до цього і виявлялося непридатним для іншої мети» [4, с. 177]. Запропоновані в експерименті педагогічні форми навчання магістрантів освітньому читанню є перспективними в контексті формування компетенцій не лише розуміння унікальності іншої людини, але і взаємодії з цією унікальністю. При підготовці студентів психологічних спеціальностей потрібна окрема освітня діяльність з набуття ними філологічних знань про текст як суб'єкта читання. Водночас, означені аспекти освітнього читання вимагають свого додаткового дослідження.

Список використаних джерел

1. Барт Р. От произведения к тексту / Р. Барт // Избранные работы: Семиотика. Поэтика. – М.: Прогресс, Универс, 1994. – С. 413–423.
2. Виттман Р. Революция чтения в конце XVIII в. / Р. Виттман // История чтения в западном мире от Античности до наших дней; [ред. – сост. Г. Кавалло, Р. Шартье]. – М.: ФАИР, 2008. – С. 359–398.
3. Волошинов В. Н. Конструкция высказывания / В. Н. Волошинов // Фрейдизм. Формальный метод в литературоведении. Марксизм и философия языка: статьи. – М.: Лабиринт, 2000. – С. 535–556.
4. Виготский Л. С. Педагогическая психология / Л. С. Виготский. – М.: Педагогика, 1991. – 480 с.

5. Грушевский С. С. Модель учебника нового поколения (технологического) как методическая основа создания электронных обучающих систем и интернет-поддержки обучения педагогов / С. С. Грушевский, А. И. Архипова // Научный журнал КубГАУ, – 2012. – № 83 (09). – С. 1–22.

6. Зинченко В. П. Психологические основы построения системы развивающего обучения Д. Б. Эльконина – В. В. Давыдова / В. П. Зинченко. – М.: Гардарики, 2002. – 432 с.

7. Кольшко А. М. Кризис образовательного чтения / А. М. Кольшко // Психология и жизнь: актуальные проблемы психологии образования: материалы III Международной научно-практической конференции (14–15 ноября 2018 г., г. Минск) / редкол.: С. И. Коптева, Л. А. Пергаменщик (отв. ред.) [и др.]. – Минск: БГПУ, 2018. – С. 43–47.

8. Кольшко А. М. Практика письма и чтения Междуречья: опыт историко-психологической реконструкции [Электронный ресурс] / А. М. Кольшко. – Минск: БГПУ, 2019. – URL: https://bspu.by/moodle3/pluginfile.php/144273/mod_resource/content/1/Кольшко_public.pdf.

9. «Коммуникативный поворот» современного образования: сб. науч. ст. / ред. колл.: В. А. Герасимова [и др.]. – Минск: Прописки, 2004. – 304 с.

10. Мелосик З. Культура, идентичность и образование: мерцание значений / З. Мелосик, Т. Шкудлярк. – Томск: Изд-во Том. ун-та, 2015. – 170 с.

11. Миронова М. П. Содержание музыкально-коммуникативного образования учителя музыки в ВУЗе / М. П. Миронова // Человек и образование. – 2011. – № 1 (26). – С. 129–132.

12. Михайлов Ф. Т. Избранное / Ф. Т. Михайлов // Об образовании. – М.: Индрек, 2001. – С. 401–552.

13. Пузырей А. А. Манипулирование и майевтика: две парадигмы психотехники / А. А. Пузырей // Вопросы методологии. – 1997. – № 3/4. – С. 148–164.

14. Рикер П. Конфликт интерпретаций. Очерки о герменевтике / П. Рикер. – М.: КАНОН-пресс-Ц, 2002. – 624 с.

15. Токарев Д. В. Дескриптивный и нарративный аспекты экфрасиса («Мертвый Христос» Гольбейна-Достоевского и «Сикстинская мадонна» Рафаэля-Жуковского) / Д. В. Токарев // «Невыразимое выразимое»: экфрасис и проблемы репрезентации визуального в художественном тексте / Сост. и науч. ред. Д. В. Токарев. – М.: Новое литературное обозрение, 2013. – С. 61–109.

16. Фейерабенд П. К. Прощай, разум / П. К. Фейерабенд. – М.: АСТ: Астрель, 2010. – 477 с.

17. Фромм Э. Искусство любить / Э. Фромм. – М.: АСТ, 2013. – 248 с.

18. Чехов А. П. О любви [Электронный ресурс] / А. П. Чехов // Интернет библиотека Алексея Комарова. – URL: <https://ilibrary.ru/text/461/p.1/index.html>.

19. Эко У. Роль читателя. Исследования по семиотике текста / У. Эко. – СПб.: Симпозиум, 2005. – 502 с.

20. Habermas J. Theorie des Kommunikativen Handelns: Zur Kritik der funktionalistischen in 2 b. / J. Habermas. – Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1997. – B. 2. – 1216 s.

21. Scholes R. E. Textual power / R. E. Scholes. – London: Yale University Press, 1985. – 176 p.

References transliterated

1. Bart R. Ot proizvedeniya k tekstu / R. Bart // Izbrannyye raboty: Semiotika. Pojetika. – M.: Progress, Univers, 1994. – S. 413–423.
2. Vittman R. Revoljucija chteniya v konce HVIII v. / R. Vittman // Istorija chteniya v zapadnom mire ot Antichnosti do nashih dnei; [red. – sost. G. Kavallo, R. Shart'e]. – M.: FAIR, 2008. – S. 359–398.
3. Voloshinov V. N. Konstrukcija vyskazyvaniya / V. N. Voloshinov // Frejdzizm. Formal'nyj metod v literaturovedenii. Marksizm i filosofija jazyka: stat'i. – M.: Labirint, 2000. – S. 535–556.
4. Vygotskij L. S. Pedagogicheskaja psihologija / L. S. Vygotskij. – M.: Pedagogika, 1991. – 480 s.
5. Grushevskij S. S. Model' uchebnika novogo pokoleniya (tehnologicheskogo) kak metodicheskaja osnova sozdaniya jelektronnyh obuchajushhih sistem i internet-podderzhki obuchenija pedagogov / S. S. Grushevskij, A. I. Arhipova // Nauchnyj zhurnal KubGAU, – 2012. – № 83 (09). – S. 1–22.
6. Zinchenko V. P. Psihologicheskie osnovy postroeniya sistemy razvivajushhego obuchenija D. B. Jel'konina – V. V. Davydova / V. P. Zinchenko. – M.: Gardariki, 2002. – 432 s.
7. Kolyshko A. M. Krizis obrazovatel'nogo chteniya / A. M. Kolyshko // Psihologija i zhizn': aktual'nye problemy psihologii obrazovaniya: materialy III Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii (14–15 nojabrja 2018 g., g. Minsk) / redkol.: S. I. Kopteva, L. A. Pergamenshhih (otv. red.) [i dr.]. – Minsk: BGPU, 2018. – S. 43–47.
8. Kolyshko A. M. Praktika pis'ma i chteniya Mezhdurech'ja: opyt istoriko-psihologicheskoy rekonstrukcii [Jelektronnyj resurs] / A. M. Kolyshko. – Minsk: BGPU, 2019. – URL: bspu.by/moodle3/pluginfile.php/144273/mod_resource/content/1/Кольшко_public.pdf.
9. «Kommunikativnyj povорот» sovremennogo obrazovaniya: sb. nauch. st. / red. koll.: V. A. Gerasimova [i dr.]. – Minsk: Propilei, 2004. – 304 s.
10. Melosik Z. Kul'tura, identichnost' i obrazovanie: mercanie znachenij / Z. Melosik, T. Shkudljarek. – Tomsk: Izd-vo Tom. un-ta, 2015. – 170 s.
11. Mironova M. P. Soderzhanie muzykal'no-kommunikativnogo obrazovaniya uchitelja muzyki v VUZe / M. P. Mironova // Chelovek i obrazovanie. – 2011. – № 1 (26). – S. 129–132.
12. Mihajlov F. T. Izbrannoe / F. T. Mihajlov // Ob obrazovanii. – M.: Indrik, 2001. – S. 401–552.
13. Puzyrej A. A. Manipulirovanie i majevtika: dve paradigmy psihotehniki / A. A. Puzyrej // Voprosy metodologii. – 1997. – № 3/4. – S. 148–164.
14. Riker P. Konflikt interpretacij. Oчерki o germenevtike / P. Riker. – M.: KANON-press-C, 2002. – 624 s.
15. Tokarev D. V. Deskriptivnyj i narrativnyj aspekty jekfrasisa («Mertvyj Hristos» Gol'bejna-Dostoevskogo i «Sikstinskaja madonna» Rafajelja-Zhukovskogo) / D. V. Tokarev // «Nevyrazimoe vyrazimoe»: jekfrasis i problemy reprezentacii vizual'nogo v hudozhestvennom tekste / Sost. i nauch. red. D. V. Tokarev. – M.: Novoe literaturnoe obozrenie, 2013. – S. 61–109.

16. Fejerabend P. K. Proshhaj, razum / P. K. Fejerabend. – M.: AST: Astrel', 2010. – 477 s.
17. Fromm Je. Iskusstvo ljubit' / Je. Fromm. – M.: AST, 2013. – 248 s.
18. Chehov A. P. O ljubvi [Jelektronnyj resurs] / A. P. Chehov // Internet biblioteka Alekseja Komarova. – URL: <https://ilibrary.ru/text/461/p.1/index.html>.
19. Jeko U. Rol' chitatelja. Issledovanija po semiotike teksta / U. Jeko. – SPb.: Simpozium, 2005. – 502 s.
20. Habermas J. Theorie des Kommunikativen Handelns: Zur Kritik der funktionalistischen: in 2 b. / J. Habermas. – Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1997. – B. 2. – 1216 s.
21. Scholes R. E. Textual power / R. E. Scholes. – London: Yale University Press, 1985. – 176 p.

Abstract

Kolyshko A. M.,
PhD (Candidate of Psychological Sciences),
Head of the General and
Social Psychology Department,
Yanka Kupala State University of Grodno,
Belarus
E-mail: kolyshko10@gmail.com

EDUCATIONAL READING AS A SOURCE FORMING PSYCHOLOGISTS' COMPETENCES FOR UNDERSTANDING AND ACCEPTANCE OF «THE OTHER»

The experimental study of students-psychologists' educational reading is presented; its aim was to reveal the students' ability to be open to understanding and to accept psychological ideas different from their own. The changes in the students' personality-related perceptions in the process of their interaction with the educational text are described. The master students in psychological specialties are characterized by mainly ordinary ideas on psychological reality. They show two strategies of work with a scientific text: 1) focus on selection as many previously unknown words in the text as possible and memorizing them; 2) focus on selection of several key, systemic concepts and understanding of the text through their prism. The master's students are characterized by prevailing orientation on understanding the information presented in the educational text. Students of the second stage of higher education show significant difficulties in reconstructing the psychological reality from the standpoint of a given psychological theory. They tend to attribute their own ideas to the text author, to

ignore the author's unique thinking and to use formally or fragmentarily the author's conceptual apparatus.

Instead of reconstructing an event, they offer characteristics or diagnoses. The students' understanding of a position of the text author ("the Other") leads most often only to insignificant changes in the student's understanding of psychological reality. Such changes are revealed not so much in the qualitative transformation of the students' picture of the world but in the enrichment of their ideas with new aspects of this picture. It is noted that at training of students in psychological specialties, special pedagogic activities are needed to form their philological competences in working with text.

Key words: *educational reading, strategy of reading, understanding, admission, openness, text reconstruction.*

Отримано – 1 березня 2019

Рецензовано – 9 березня 2019

Прийнято – 13 березня 2019

Received – March 1, 2019

Revision – March 9, 2019

Accepted – March 13, 2019

UDC 159.928

Korolov D. K.,

PhD (Candidate of Psychological Sciences),

Associate Professor (docent),

Social Psychology Department,

Taras Shevchenko National University of Kyiv

E-mail: assessment@i.ua

ORCID: 0000-0002-9685-5286

Researcher ID: F-1717-2018

DEVELOPMENT OF THE GIFTED STUDENTS' PERSONAL VALUES QUESTIONNAIRE

У представленій статті описано перший етап розробки опитувальника особистісних цінностей обдарованих студентів. Зазначений опитувальник необхідний, оскільки традиційні методики для дослідження особистісних цінностей мають дуже широку спрямованість, отже, не можуть відобразити особистісні особливості обдарованих. Останні, ймовірно, внутрішньо пов'язані із психологічним змістом обдарованості.

Опитувальник заснований на результатах раніше проведеного структурованого глибинного інтерв'ю зі студентами та успішними професіоналами, що стосувалось їхнього стилю життя та цінностей. Виділені ціннісні типи, їхні характеристики стали підставою для формулювання пунктів опитувальника.

Опитувальник апробовано на студентський вибірці чисельністю 137 осіб. Конструктну валідність методики підтверджено результатами факторного аналізу, який надав змістовно чітку структуру з семи ортогональних компонент. Зокрема, виділено такі ціннісні паттерни: продуктивна творча діяльність; соціальне визнання; кар'єрні досягнення; емоційна насиченість життя; ціннісна невизначеність; комфортні умови життя; суб'єктивний комфорт.

Зазначені результати створили основу для конструювання відповідних шкал опитувальника. Останні мають достатню внутрішню узгодженість, коефіцієнт альфа Кронбаха варіюється в межах 0,69–0,80. Коефіцієнти дискримінативності пунктів, що формують шкали, також не менші 0,20, що відповідає психометричним вимогам.

Наступні дослідження, що необхідні для завершення конструювання методики, мають зосередитись на аналізі розподілу відповідей за пунктами, визначенні ретестової надійності, поглибленому вивченні валідності та розробці статистичних норм.

Ключові слова: обдарованість, обдарована особистість, особистість, особистісні цінності, психодіагностика обдарованості, особистісний опитувальник.

Problem challenge. Despite the fact that personal values are actively studied empirically in different countries during the last decades, a standardized tool for psychological diagnostics of gifted people's values has not been developed yet. The available techniques cover the widest possible range of values. Their questions are formulated in a very general way so that they are clear and understandable for very different people belonging to different cultures. As a result, specific accents characteristic for values of gifted people, their particular vision of the world cannot be reflected in the results obtained with such techniques. Therefore, there is a need to develop a standardized tool to diagnose personal values characteristic for gifted students in the cultural context of modern Ukraine.

Analysis of recent research and publications. Today, personal values are studied primarily in line with the approach developed by Sh. Schwartz [6], but empirical studies of gifted people's values are nearly absent. Only, the study performed E. Pollet and T. Schnell on subjective well-being and life-meanings of intellectually gifted people was published recently [5].

The Laboratory of the Psychology of Giftedness at Kostiuk Institute of Psychology (Ukraine) conducts the research on gifted people's values; the presented in the article study was performed within the framework of the laboratory approach [4]. We also used Schwartz' methodical approach, implemented in Schwartz Value Inventory, to design our standardized tool. In particular, according to Schwartz's theory, personal values are presented at two levels: normative ideals and individual priorities. The second level corresponds to specific human actions [1, p. 34]. Schwartz' Inventory studies both levels. However, in the context of the studied giftedness, the second level is more important, as it has a regulatory influence on a gifted individual's behaviour.

The list of the measured constructs and their contents were determined based on in-depth interviews conducted to identify the specificity of gifted people's value sphere [3].

The traditional psychometric technologies were used for questionnaire designing [2].

The article purpose. The purpose of the presented research is to develop a first version of the questionnaire that reveals gifted students' personal values. The following tasks should be solved to achieve this purpose: to define a diagnostic construct and corresponding empirical indicators (questionnaire

statements); to determine the questionnaire factor structure; to estimate internal consistency of scales and to perform discriminative analysis.

Presentation of the main material. The initial designing step is to describe the diagnostic construct and formulate statements. As noted above, this step is based on the results of previously conducted in-depth interviews [3].

The questionnaire aim was to measure students' value styles that appear often and encompass certain constellations of values; each of these constellations, in turn, is diagnosed with the help of two reference points:

I. Focus on life emotionality.

1. New impressions.

a) I like to search something new, I can't stay in place.

b) It is important for me that every day is filled with impressions, emotions.

2. Vivid experiences.

a) I strive for a diverse, vibrant life.

b) I always need to find something that would fill my life.

3. Emotional comfort.

a) I am distracted to be comfortable, feel at ease.

b) It is important to go somewhere, do something to lift the spirits.

4. Nice conversations.

a) I like to communicate with interesting people.

b) It is important for me to be among bright personalities.

5. Popularity.

a) I like being at the centre of events.

b) The attention and admiration of others is important to me.

6. Avoidance of monotony and routine.

a) I prefer to rest, not to be overloaded by learning, work or problems.

b) If I do not like something, I try not to do it.

II. Focus on comfortable living conditions.

1. Money.

a) It seems to me that everything is settled by money.

b) If you have money, you can enjoy life.

2. Useful contacts.

a) It is important to find the people who will solve your problems.

b) It is good when there is someone helping you with your life.

3. Comfortable work.

a) I wish I didn't have to work.

b) It is important that your occupation does not prevent life enjoyments.

4. Comfortable lifestyle, comfortable environment.

a) I would like to move to another country that is more comfortable for life.

b) It is important to have a lot of free time to fulfil own desires.

5. Relationships without problems and tension.

a) I would like to have relationships without problems and tension.

b) I want to have relationships that would not limit me and allow me to live freely.

6. Refusal to commitments.

a) I do not consider it necessary to make a commitment to anyone.

b) I don't want to be obliged to anyone.

7. Refusal to solve problems if they demand maximal mobilization of forces.

a) A reasonable person solves problems easily.

b) You should not worry over problems; many of them will be solved over time.

8. Avoiding internal conflicts and hard experiencing.

a) You should not focus too much on problems.

b) It is better not to think of bad.

III. Value uncertainty.

1. Absence of conscious stable personal values.

a) I question everything, even my beliefs.

b) I am interested in everything a little.

2. Multidirectional activities.

a) There are constant hesitations in my life.

b) My life has no a clear orientation.

3. Awareness of insufficiency of clear guidelines in one's life.

a) I don't want to do anything, so I don't do anything.

b) I don't know what I want in life.

IV. Focusing on a utilitarian lifestyle.

1. Career.

a) Professional work should be at the forefront.

b) My professional career is my life priority.

2. Family.

a) I want to have a good family.

b) I want to build my own family.

3. Stereotype approaches.

a) I am calm about creativity.

b) I believe that creativity can be pursued when a person is already self-realized in more important areas.

4. Rational ways of problem solving.

a) Time cannot be wasted; it should be spent with benefits.

b) Everything in life should be done according to plan.

5. Economy of efforts.

a) It is not necessary to “reinvent the wheel”, it is necessary to base oneself upon experiences of others.

b) Attempts to find something new can interfere with the useful life results.

V. Values of productive work.

1. Persistent work.

a) I devote most of my time and energy to my profession.

b) The main priority is constant work and development.

2. Activity efficiency.

a) It is important for me to get good work results.

b) I am happy when I do a great job.

3. Achievements.

a) It is important for me to achieve what others are not capable of.

b) I am happy if I reach a result that is not accessible to everyone.

4. Social recognition.

a) It is important that others value my work.

b) I seek for recognition of my achievements.

5. Pleasure of the work performed.

a) The most gratifying feeling is a sense of accomplishment.

b) When I successfully complete my work, it is extremely uplifting.

VI. Focus on immersion into activities.

1. Internal interest.

a) My profession is my main life passion.

b) It is extremely important for me that my job is what I like.

2. Usefulness of work.

a) I like when what I have done benefits others.

b) It is important that my work results are recognized by others.

3. New knowledge.

a) I like to discover something new.

b) It is necessary to find out something that I did not know before.

4. Creativity.

a) I like to create something new out of nothing.

b) For me, a creator's joy is self-realization.

5. Constant self-development, moving forward.

a) It is important for me to say to myself from time to time: now, I can do new things, I have new skills.

b) I really value the constant movement forward, the ability to reach a new level.

6. Internal freedom.

- a) In all circumstances, I must be able to move forward.
- b) I myself determine a direction of my further development.

The developed questionnaire was tested on the sample of students studied at Taras Shevchenko National University of Kyiv in different specialties. The total number of respondents was 137 (108 women and 29 men), aged 17–24, with an average age of 19.9 years. The survey was conducted on a voluntary basis.

The students understood the instructions and the statements without difficulties.

In order to determine the psychometric qualities of the questionnaire, the obtained data were processed mathematically using the SPSS statistical package. In particular, the construct validity of the questionnaire was checked, for which the factor analysis with the principal component method and the varimax rotation was used for all statements. The number of factors was determined by the scree plot (Fig. 1).

The structure of seven factors was substantially interpreted. The solutions consisting of eight or more factors, as compared to the seven-factor structure, do not contain other substantial components, and the factors following after the seventh factor duplicate the previous ones. The structure of the seven factors is then analyzed (Appendix A).

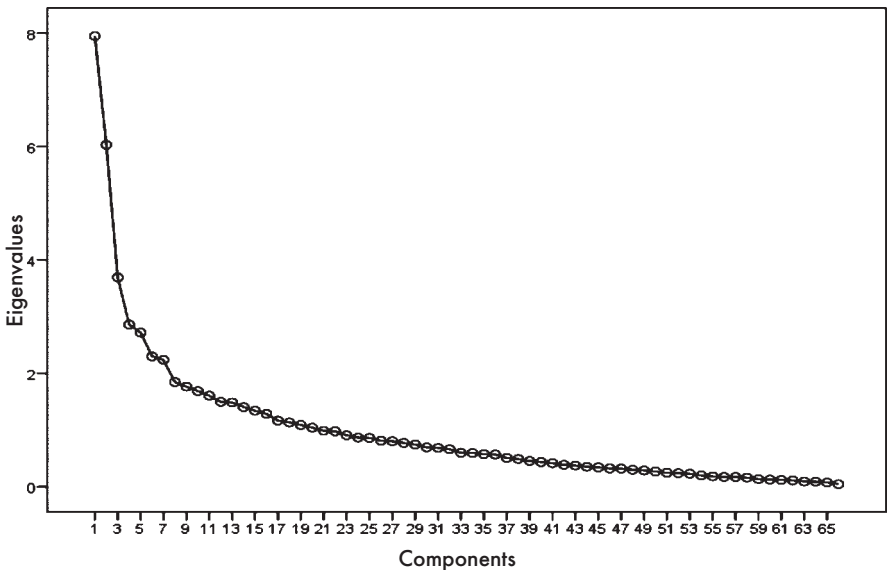

Fig. 1. Scree plot

This solution explains 42.1 % of the total variance. The first factor, named "Life Emotionality", explains 8.03 % of the variance and includes the following statements (ordered by load reduction): "I like to discover something new"; "I strive for a diverse, vibrant life"; "It is important for me that every day is filled with impressions, emotions"; "I like to search something new, I can't stay in place"; "In all circumstances, you need to be able to move forward"; "I like to communicate with interesting people"; "I always need to find something that would fill my life"; "The main priority is constant work and development"; "It is important for me to say to myself from time to time: now, I can do new things, I have new skills"; "It is important for me to be among bright personalities"; "I really value the constant movement forward, the ability to reach a new level"; "Time cannot be wasted, it should be spent with benefits"; "It is important to go somewhere, do something to lift the spirits".

The second factor, "Productive creativity", explains 6.3 % of the total variance and includes the following statements (ordered by load reduction): "It is necessary to find out something that I did not know before"; "When I successfully complete my work, it is extremely uplifting"; "It is important for me to get good work results"; "It is extremely important for me that my job is what I like"; "I am happy when I do a great job"; "I like when what I have done benefits others"; "I like to create something new out of nothing"; "For me, a creator's joy is self-realization"; "I myself determine a direction of my further development".

The third factor, "Social recognition", explains 5.9 % of the total variance, is determined by the statements: "It is important that the my work results are recognized by others"; "I seek for recognition of my achievements"; "The attention and admiration of others is important to me"; "It is important that others value my work"; "I like being at the centre of events".

The fourth factor, "Comfortable living conditions", determines 5.9 % of the variance and includes the following statements: "If you have money, you can enjoy life"; "I prefer to rest, not to be overloaded by learning, work or problems"; "It seems to me that everything is settled by money"; "It is good when there is someone helping you with your life"; "If I do not like something, I try not to do it"; "It is important to have a lot of free time to fulfil own desires"; "I would like to have relationships without problems and tension"; "It is important that your occupation does not prevent life enjoyments"; "I wish I didn't have to work"; "I am happy if I reach a result that is not accessible to everyone"; "I am distracted to be comfortable, feel at ease"; "I would like to move to another country that is more comfortable for life"; "It is important to find the people who will solve your problems".

The fifth factor “Career achievements”, determines 5.7 % of the variance and includes the following statements: “Professional work should be at the forefront”; “Everything in life should be done according to plan”; “My professional career is my life priority”; “My profession is my main life passion”; “The most gratifying feeling is a sense of accomplishment”; “I devote most of my time and energy to my profession”; “I believe that creativity can be pursued when a person is already self-realized in more important areas”; “It is important for me to achieve what others are not capable of”; “Attempts to find something new can interfere with the useful life results”.

The sixth factor, “Value uncertainty”, determines 5.4 % of the variance and includes the following statements: “My life has no a clear orientation”; “I want to build my own family” with the “minus” sign; “I don’t know what I want in life”; “I want to have a good family” with the “minus” sign; “There are constant hesitations in my life”; “I want to have relationships that would not limit me and allow me to live freely”; “I want to have relationships that would not limit me and allow me to live freely”; “I question everything, even my beliefs”.

The seventh factor, “Subjective comfort”, explains 4.9 % of the total variance and includes the following statements: “You should not worry over problems; many of them will be solved over time”; “You should not focus too much on problems”; “I don’t want to be obliged to anyone”; “It is better not to think of bad”; “I do not consider it necessary to make a commitment to anyone”; “A reasonable person solves problems easily”.

The presented results of factor analysis became the basis for the scales having the same names. The criterion for statement assigning to the scale is the relevant factor load of 0.30 or higher. With this criterion, three statements were not included into any scale – “It is not necessary to reinvent the wheel, it is necessary to base oneself upon experiences of others”; “I am interested in everything a little”; “I am calm about creativity”.

In addition, six items were not included in the Life Emotionality Scale. Four of them are simultaneously included into the factor of creative values: “I really value the constant movement forward, the ability to reach a new level”; “The main priority is to constantly pursue and develop”; “In all circumstances, I must be able to move forward”; “Time cannot be wasted; it should be spent with benefits”. The statement of “It is important for me to be among bright personalities” is added to the factor of social recognition. The statement of “It is important for me to say to myself from time to time: now, I can do new things, I have new skills”, reflects other value – a focus on development.

The internal consistency of the scales was then checked. A statement should be excluded if its correlation with the total score obtained without

contribution of the examined statement is less than 0.20. All statements, except one – “I am happy if I reach a result that is not accessible to everyone”, are acceptable.

The internal consistency of the scales – Cronbach’s alpha coefficients – are also acceptable: the scale of focus on life emotionality is 0.80; the scale of creativity values is 0.69; the social recognition value scale is 0.79; the scale of focus on comfortable living conditions is 0.77; the career value scale – 0.73; the scale of uncertainty is 0.68; the scale of focus on subjective comfort is 0.70.

Conclusions. A standardized tool for psychological diagnostics of gifted people’s values has not been developed yet. Specific accents characteristic for values of gifted people, their particular vision of the world cannot be reflected with the available methods for studying of values. In order to solve this problem, the development of the questionnaire revealing gifted students’ values was initiated; it help diagnose the personal values characteristic for gifted youth in the cultural context of modern Ukraine.

The described diagnostic construct and the developed questionnaire statements are based on the results of the in-depth interviews conducted earlier with the aim to clarify the specifics of gifted people’s value sphere.

The developed questionnaire was tested on the sample of 137 students studied at Taras Shevchenko National University of Kyiv. The construct validity of the questionnaire was confirmed with the performed factor analysis, which revealed the substantially clear structure consisted of seven orthogonal components. In particular, the following value patterns were singled out: productive creativity; social recognition; career achievements; life emotionality; value uncertainty; comfortable living conditions; subjective comfort.

The identified value patterns became the basis for the relevant questionnaire scales. The latter have sufficient internal consistency. The discriminative coefficients for the statements forming the scales also meet the psychometric requirements.

The prospects for further research are related to the questionnaire standardization, its retest reliability, and the in-depth study of its construct validity.

Список використаних джерел

1. Карандашев В. Н. Методика Шварца для изучения ценностей личности: концепция и методическое руководство / В. Н. Карандашев. – СПб.: Речь, 2004. – 70 с.
2. Клайн П. Справочное руководство по конструированию тестов / П. Клайн. – К.: ПАН-ЛТД, 1994. – 286 с.

3. Корольов Д. К. Особистісні цінності інтелектуально обдарованої особистості / Д. К. Корольов // Актуальні проблеми психології. – 2018. – Т. VI, Випуск 14. – С. 137–152.

4. Музика О. Л. Аксиогенез особистості і розвиток обдарованості: теоретична модель і підходи до дослідження / О. Л. Музика // Актуальні проблеми психології. – 2018. – Т. VI, Випуск 14. – С. 60–76.

5. Pollet E. Brilliant: But What For? Meaning and Subjective Well-Being in the Lives of Intellectually Gifted and Academically High-Achieving Adults / Edith Pollet, Tatjana Schnell // Journal of Happiness Studies. – 2017. – Vol. 18, Issue 5. – P. 1459–1484.

6. Sagiv L. Personal Values in Human Life / L. Sagiv, S. Roccas, J. Cieciuch, Shalom H. Schwartz // Nature Human Behaviour. – 2017. – Issue 1. – P. 630–639.

References transliterated

1. Karandashev V. N. Metodika Shvarca dlja izuchenija cennostej lichnosti: koncepcija i metodicheskoe rukovodstvo / V. N. Karandashev. – SPb.: Rech', 2004. – 70 s.

2. Klajn P. Spravochnoe rukovodstvo po konstruirovaniu testov / P. Klajn. – K.: PAN-Ltd, 1994. – 286 s.

3. Korol'ov D. K. Osobystisni cinnosti intelektual'no obdarovanoi' osobystosti / D. K. Korol'ov // Aktual'ni problemy psihologii'. – 2018. – Т. VI, Vypusk 14. – С. 137–152.

4. Muzyka O. L. Aksiogenez osobystosti i rozvytok obdarovanosti: teoretychna model' i pidhody do doslidzhennja / O. L. Muzyka // Aktual'ni problemy psihologii'. – 2018. – Т. VI, Vypusk 14. – С. 60–76.

5. Pollet E. Brilliant: But What For? Meaning and Subjective Well-Being in the Lives of Intellectually Gifted and Academically High-Achieving Adults / Edith Pollet, Tatjana Schnell // Journal of Happiness Studies. – 2017. – Vol. 18, Issue 5. – P. 1459–1484.

6. Sagiv L. Personal Values in Human Life / L. Sagiv, S. Roccas, J. Cieciuch, Shalom H. Schwartz // Nature Human Behaviour. – 2017. – Issue 1. – P. 630–639.

A b s t r a c t

Korolov D. K.,

PhD (Candidate of Psychological Sciences),
Associate Professor (docent),
Social Psychology Department,
Taras Shevchenko National University of Kyiv
E-mail: assessment@i.ua

DEVELOPMENT OF THE GIFTED STUDENTS' PERSONAL VALUES QUESTIONNAIRE

The purpose of the presented research is the development of a questionnaire for gifted individuals' values assessment. This instrument is needed because the general personal values questionnaire has a very broad focus and

cannot assess specific personal preferences of gifted individuals. Probably, those preferences are internally connected with the nature of giftedness.

The instrument is based on previously conducted in-depth structured interviews with students and successful professionals on their personal lifestyle and values. The highlighted personal values types, their features create a basis for the questionnaire item development.

The first questionnaire version was tested on a sample of 137 students. The instrument's construct validity is confirmed by results of factor analysis, which provided a meaningful and bright structure of seven orthogonal factors. They describe the following specific value patterns: intensive emotional experience; productive creative activity; social recognition; comfortable living conditions; career achievements; value uncertainty; subjective comfort.

These results created the basis for relevant scales development. Those scales show enough internal consistency, the alpha coefficient is in the range from 0.69 to 0.80. Also scales item discriminativeness is upper 0.20 that corresponds to the psychometric requirements.

The future researches will focus on item difficulty analysis, detailed studies of retest reliability and validity, test norm development.

Key words: *giftedness, gifted personality, personality, personal values, giftedness assessment, personality questionnaire.*

Отримано – 10 травня 2019

Рецензовано – 19 травня 2019

Прийнято – 25 травня 2019

Received – May 10, 2019

Revision – May 19, 2019

Accepted – May 25, 2019

УДК 159.9.07.922

Крещук К. Ю.,

ад'юнкта кафедри психології діяльності
в особливих умовах,

Національний університет цивільного
захисту України

E-mail: ekaterinakreshuk@gmail.com

ORCID: 0000-0002-1926-9697

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНИХ СТЕРЕОТИПІВ ПОЖЕЖНИХ-РЯТУВАЛЬНИКІВ

У статті наведено результати теоретичного та емпіричного дослідження проблеми професійних стереотипів фахівців екстремального профілю діяльності.

У процесі виконання професійної діяльності неминучим стає утворення стереотипів здійснення професійних функцій, дій, операцій. Вони спрощують виконання професійної діяльності, підвищують її визначеність, полегшують взаємини з колегами. Стереотипи надають професійному житті стабільності, сприяють формуванню досвіду й індивідуального стилю діяльності та безпосередньо залежать від характеру і психологічних особливостей професійної діяльності.

Основним механізмом формування стереотипів є дія когнітивних процесів, до структури яких входять категоризація, схематизація й атрибуція. Утворення стійкого стереотипу має як позитивне, так і негативне значення для особистості. Використання стереотипів є позитивним при стандартних умовах діяльності і негативним, коли необхідно діяти не за стандартом, враховуючи нові умови виконання роботи, новий режим або варіювання умов та різку їх зміну.

Проведене дослідження дозволило виокремити 6 категорій стереотипних уявлень рятувальників, пов'язаних з їхньою професійною діяльністю: особистісні якості; професійно важливі якості; стереотипи, пов'язані з усвідомленням обов'язку та відповідальності; ціннісні стереотипи; стереотипи оптимальної ролівої поведінки; стереотипи професійного спілкування та взаємодії.

Доведено, що професійні стереотипи досліджуваних якісно різняться залежно від стажу професійної діяльності. У процесі професіогенезу найбільш стійкими стереотипами залишаються ті, які пов'язані

з уявленнями про необхідні рятувальникам особистісні та професійно важливі якості. Найбільшій трансформації піддаються ціннісні стереотипи професійної діяльності. Також змінюються уявлення про професійні обов'язки, особливості професійної рольової поведінки та професійного спілкування.

Результати психодіагностичного дослідження визначили необхідність застосування соціально-психологічного тренінгу з метою формування певних компонентів професійної самосвідомості пожежних-рятувальників.

Ключові слова: професійні стереотипи, пожежні-рятувальники, професійна самосвідомість, професійно важливі якості, екстремальна професійна діяльність.

Постановка проблеми. Проблема вивчення стереотипів є актуальною, тому що багато аспектів і процесів життя людина сприймає через призму стереотипів. Стереотип – це емоційно забарвлене судження у загострено спрощеній та узагальненій формі, яке приписує особам, фактам, явищам деякі властивості або їх відсутність [1; 8; 11]. Це особливі форми обробки інформації, що формуються протягом тривалого часу під впливом культурно-історичних чинників конкретної соціальної спільноти. Стереотип як схематичний, стійкий образ або уявлення про соціальне явище або об'єкт грає істотну роль у суспільному житті та професійній діяльності.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Трактують соціальних стереотипів як характеристик, що упереджено описують членів соціальних груп, приписують їм ти чи інші ознаки та асоціюються з ними, представлене у працях В. Агеєва, О. Клайнберга, У. Ліпмана, Г. Олпорта, Дж. Тернена, П. Шихирева та інших учених. Також у дослідженнях звертається увага на точність стереотипів і їхню атрибутивну валідність (К. Ясперс, М. Хьюстон). Відзначається зв'язок стереотипів із груповими уявленнями у семантичному вираженні засобами ментальних асоціацій.

Проблемою вивчення професійних стереотипів займаються протягом тривалого часу, але донині відсутні чіткі уявлення щодо особливостей формування, структури, чіткого обґрунтування методів, що використовуються при їх емпіричному дослідженні. Процес формування соціального стереотипу професії має свої особливості і тому доцільно визначити специфіку стереотипів, особливості їх формування і трансформації у процесі навчання та практичної діяльності психолога, враховуючи те, що одна з характеристик стереотипу – це сталість [2].

Є. Зеєр зазначає, що стереотипи є невід'ємним атрибутом професіоналізації фахівця. Стереотипи, з одного боку, надають професійному життю стабільності, сприяють набуттю досвіду і формуванню індивідуального стилю діяльності, а з іншого – перешкоджають адекватно діяти в нестандартних ситуаціях, яких достатньо в будь-якій роботі, а також є основою утворення багатьох професійних деструкцій особистості [3].

В. Петренко під професійним стереотипом розуміє персоніфікований образ самої професії, схематизоване уявлення про особистість, суспільство. Одні з основних детермінантів професійної деструкції фахівця – це стереотипи мислення і діяльності, соціальні стереотипи поведінки. У процесі виконання професійної діяльності фахівець повторює одні й ті ж дії і операції. У типових умовах праці неминує утворюються стереотипи здійснення професійних функцій, дій, операцій. Вони спрощують виконання професійної діяльності, підвищують її визначеність, полегшують взаємини з колегами [6].

Професійні стереотипи є різновидом соціальних стереотипів взагалі. Під соціальними стереотипами розуміють фіксовану готовність сприймати і оцінювати події таким чином, як встановлено в суспільстві, з відповідними установками [1]. Професійні стереотипи породжуються специфікою діяльності, вони можуть бути як позитивними, так і негативними. Перші лежать в основі професійного навчання і сприяють успішності діяльності, другі знижують якість виконання професійних завдань. На практиці негативні стереотипи набувають форми упередженого ставлення фахівців до об'єкта службової діяльності. Стереотипи тісно пов'язані з такими особистісними утвореннями, як професійні установки, які є одним з видів соціальних установок і виявляються в професійних стереотипах сприймання і суджень.

Професійна діяльність рятувальників пов'язана з впливом стереотипів. Стереотипи детермінують поведінку особистості, зумовлюючи той чи інший напрямок її діяльності. Професійні стереотипи рятувальників є продуктом процесу стереотипізації, метою якого є захист цілісності особистості та/або професійної групи, виправдання деяких установок щодо інших груп тощо [4; 7].

Стереотипізацією є сприйняття, класифікація та оцінка професійних об'єктів (подій). Спостереження і професіографічний аналіз діяльності пожежних-рятувальників дозволили скласти наступну класифікацію проявів їх професійних стереотипів щодо: колег; постраждалих; керівництва; себе – професіонала; професії; свого професійного майбутнього [4].

Проведений аналіз досліджень процесу професійного становлення рятувальників дає підстави стверджувати наступне:

а) професійні стереотипи рятувальників за своїм змістовним наповненням можуть бути позитивними, негативними, нейтральними;

б) існують такі види стереотипів: особисті, гендерні, сімейні, професійні, громадські або соціальні;

в) провідними функціями стереотипів є: узагальнююча, когнітивна, афективна, соціальна.

Механізмами формування стереотипів виступають:

1. Особистий досвід людини – когнітивні процеси та емоційні стани.

2. Вироблені суспільством норми – процеси соціального пізнання, взаємодії та взаємного впливу [7].

Таким чином, стереотип є продуктом когнітивного процесу, що виражається у своєрідному алгоритмі ставлення до дійсності. Утворення стійкого стереотипу має як позитивне, так і негативне значення для особистості. Використання стереотипів є позитивним при стандартних умовах діяльності і негативним, коли необхідно діяти не за стандартом, враховуючи нові умови виконання роботи, новий режим або варіювання умов та різка їх зміна.

Виокремлення невіршених раніше частин проблеми. На тлі достатньо великої кількості досліджень соціальних стереотипів все ще недостатньо дослідженими залишаються професійні стереотипи різних категорій фахівців, зокрема, пожежних-рятувальників.

Мета статті: визначення професійних стереотипів пожежних-рятувальників.

Вибірка. На основі класифікації Р. Хейвігхерста [9] ми розподілили досліджуваних на дві групи: до групи 1 увійшли пожежні-рятувальники віком до 25 років, які мають стаж роботи від 1 місяця до 3 років (42 особи); до групи 2 – пожежні-рятувальники віком від 26 до 40 років, зі стажем роботи від 4 до 15 років (37 осіб).

Методи дослідження. Для дослідження професійних стереотипів використовувалася модифікована версія методики «Незавершені речення». Методика належить до групи проєктивних тестів, складається з 10 незакінчених речень, які сформульовані таким чином, щоб досліджуваний мав можливість виявити ставлення до професії, професійної діяльності, професійних стосунків, життєвих цінностей.

Досліджуваним пропонувалися такі речення:

1. Рятувальник це...
2. Професія рятувальника відрізняється від інших професій тим...
3. Я не можу назвати рятувальником того, хто...
4. Рятувальник ніколи...
5. Рятувальник повинен...
6. Серед рятувальників я почуваю себе...

7. Всіх рятувальників об'єднує...
8. Рятувальник завжди...
9. Найважливішим для рятувальника є...
10. Рятувальник має такі риси, як...

Для обробки отриманих результатів використовувався контент-аналіз.

Несвідома частина професійного досвіду охоплює професійні звички, установки, стереотипи, способи оптимізації трудових прийомів. Ці несвідомі механізми розвантажують свідомість працівника від необхідності постійного контролю рутинних, повторюваних форм активності, що дозволяє суб'єкту діяльності зосередитися на мінливих або на небезпечних моментах, які потребують творчості.

Опис результатів та їх обговорення. Проведений аналіз дав змогу виокремити 6 категорій стереотипних уявлень рятувальників, пов'язаних з їхньою професійною діяльністю.

1. Особистісні якості, які повинні мати пожежні-рятувальники: альтруїзм, комунікабельність, сміливість, врівноваженість, високий інтелект, відповідальність, мужність, наполегливість, креативність, гнучкість мислення, адекватна самооцінка, впевненість у собі, чуйність, практичність, цілеспрямованість.

2. Професійно-важливі якості, які повинні мати пожежні-рятувальники: стресостійкість, емоційно-вольова стійкість, схильність до ризику, компетентність, досвідченість, професіоналізм, товариськість, уважність, пильність, працездатність, активність, рішучість, самоконтроль поведінки, спостережливість, просторове орієнтування, стеничність, гарне здоров'я, фізична підготовленість, спритність, фізична сила.

3. Стереотипи, пов'язані з усвідомленням обов'язку та відповідальності: здатність до самостійного прийняття рішення, усвідомлення професійного обов'язку, вмотивованість на допомогу, здатність до взаємодії, співробітництва, здатність підкорятися наказам, усвідомлення наслідків власних вчинків, здатність до мобілізації в екстремальній ситуації, службово-професійна спрямованість, ініціативність.

4. Ціннісні стереотипи: соціальна активність, сумлінність, патріотизм, чесність, відданість справі, порядність, взаємодопомога, безкорисливість, гуманність, моральна сила, принциповість, самореалізація, кар'єрне зростання, матеріальне забезпечення, комфорт, здоров'я.

5. Стереотипи оптимальної рольової поведінки: психологічна надійність, вміння працювати у високому темпі змін умов екстремальної обстановки, організаторські здібності, володіння пожежною та спеціальною технікою й засобами, способами і прийомами ліквідації надзвичайної ситуації, управлінськими навичками і вміннями.

6. Стереотипи професійного спілкування та взаємодії: знання посадових обов'язків, нормативно-правових актів та здатність керуватися ними, доброзичливість, надійність, відвертість, здатність прийти на допомогу, небалакучість, самостійність, вихованість, етичність, вимогливість до себе, здатність оцінювати себе та інших об'єктивно.

Виявлено особливості застосування різних визначень при закінченні «Незакінчених речень» досліджуваними різних груп. Результати відображені у таблиці 1.

Необхідно звернути увагу на те, що професійні стереотипи досліджуваних якісно різняться залежно від стажу професійної діяльності. Найбільша кількість збігів спостерігається в категоріях особистісних та професійно важливих якостей рятувальників, повна відсутність – у категорії ціннісних стереотипів, мінімальна кількість збігів – у категоріях «обов'язок та відповідальність», «рольова поведінка», «професійне спілкування». Це свідчить про те, що у професіогенезі найбільш стійкими стереотипами залишаються ті, які пов'язані з уявленнями про необхідні рятувальникам особистісні та професійно важливі якості. Найбільшій трансформації піддаються ціннісні стереотипи діяльності, а також уявлення про професійні обов'язки, особливості професійної рольової поведінки та професійного спілкування. Ми вважаємо, що трансформації професійних стереотипів залежать від індивідуально-психологічних якостей рятувальників, життєвого та професійного досвіду, рівня професійної ідентичності.

Аналіз отриманих даних дозволяє виокремити наступні особливості професійних стереотипів пожежних-рятувальників:

Спрямованість, або ступінь адекватності стереотипів. Відповідно до цього можна говорити про істинні або помилкові стереотипи («позитивні» і «негативні»). До «позитивних» можна віднести полегшення можливості швидко орієнтуватися у дійсності, набуття здатності до узагальнення, синтезу, концентрації уваги. В основі формування таких стереотипів лежить здоровий глузд. «Негативні» обумовлюють велику міру консервативності (умови змінюються, а стереотипи залишаються незмінними), спрощують підходи до оцінки тих чи інших явищ, людей (прикладом можуть слугувати будь-які забобони).

Суб'єкт формування стереотипів. Частка них складається безсуб'єктно або стихійно залежно від індивідуального досвіду, від різноманітних випадкових переплетень з громадським досвідом. Такі стереотипи є стійкими в різних умовах, вони схожі з почуттями симпатії і антипатії. Можуть бути вузькоособистісними і, навпаки, вельми широкими, і водночас нейтральними, найбільш пов'язаними з традицією, обґрунтування якої приховано часом і давнім походженням. Інші

Таблиця 1

Розподіл характеристик професійних стереотипів у пожежних-рятувальників (частота згадування)

Категорії	1 група	2 група
Особистісні якості	альтруїзм (7), комунікабельність (15), сміливість (17) , високий інтелект (21) , мужність (29), наполегливість (13), креативність (9), гнучкість мислення (11), адекватна самооцінка (24) , чуйність (10), цілеспрямованість (18) , незалежність (27)	впевненість у собі (16), практичність (25), розум (22) , відповідальність (19), врівноваженість (27), стриманість (17), сміливість (9) , самоконтроль (21), адекватність (14) , цілеспрямованість (17)
ПВЯ	стресостійкість (28) , емоційновольова стійкість (22), схильність до ризику (23), пильність (15), працездатність (8) , активність (12), рішучість (10), спостережливість (14) , просторове орієнтування (8), стеничність (5), гарне здоров'я (27), спритність (15), фізична сила (18)	професіоналізм (29), досвідченість (22), самоконтроль поведінки (17), фізична підготовленість (20) , уважність (16) , компетентність (25), стресостійкість (15) , працездатність (9) , обережність (18)
Обов'язок та відповідальність	усвідомлення професійного обов'язку (22) , вмотивованість на допомогу (13), здатність до спільної праці (17), співробітництва (15), здатність до мобілізації в екстремальній ситуації (20), службово-професійна спрямованість (23), ініціативність (10)	усвідомлення професійного обов'язку (24) , здатність підкорятися наказам (16), усвідомлення наслідків власних вчинків (23), вмотивованість на діяльність (12), здатність до самостійного прийняття рішення (18)
Цінності	соціальна активність (14), сумлінність (8), чесність (16), взаємодопомога (19), гуманність (11), самореалізація (10), кар'єрне зростання (21), матеріальне забезпечення (33)	моральна сила (15), принциповість (13), комфорт (24), здоров'я (31), патріотизм (8), громадська позиція (11), відданість справі (14), безкорисливість (10), порядність (22)
Рольова поведінка	вміння працювати у високому темпі (12), володіння пожежною та спеціальною технікою (10) й засобами (8), способами і прийомами ліквідації надзвичайної ситуації (12), управлінські навички і вміння (18)	психологічна надійність (28), організаторські здібності (17) , людяність (15), взаємовиручка (19), скромність (12), незалежність (16), здібність швидко приймати рішення (22)
Проф. спілкування	знання посадових обов'язків (12), нормативно-правових актів (8) та здатність керуватися ними (13), доброзичливість (11) , відвертість (15), самостійність (21), невимушеність (18), сміливість у встановленні контактів (22)	надійність (25), здатність прийти на допомогу (16), небалакучість (18), вихованість (12), вимогливість до себе (21), здатність оцінювати себе та інших об'єктивно (15), доброзичливість (12) , етичність (10), товариськість (15)

стереотипи формуються свідомо в результаті впливу різних чинників: ідеологічних, культурних, національних тощо. Стереотипи «приживаються» в тому випадку, якщо суб'єктом враховується специфіка і природа вже наявних стереотипів. Існують ситуації, коли стихійно сформовані стереотипи піддаються цілеспрямованому впливу і перетворюються в забобони. У результаті стереотипи можуть бути і різноспрямованими, якщо вони виникають під впливом різних систем ідей.

Об'єкт стереотипізації. Стереотипи можуть бути спрямовані як на окрему людину, так і на представників соціальних груп або просто на масу людей. Отже, можна говорити про індивідуальні, групові та масові стереотипи. Перші формуються в ході неповторного життєвого досвіду під впливом найрізноманітніших, часом випадкових чинників. Вони здатні приймати вигадливу форму і виступати в якості різного роду упереджень, поширюватися на будь-які явища і процеси, реалізуватися через установки, відображатися у звичках. Найчастіше вони носять нейтральний характер у тому сенсі, що в них виявляється лише індивідуальний досвід, позбавлений класових, національних та інших соціальних особливостей. Але вони здатні й посилюватися під впливом інших усвідомлених стереотипів, які, в свою чергу, надають їм певної спрямованості. Груповими стереотипами можна назвати ті, що закріпилися в свідомості, повторювані образи, які поділяються і відтворюються будь-яким членом соціально організованої групи, у нашому випадку – професійної спільноти.

Сфера прояву стереотипів. Виокремлюють стереотипи мислення (через стереотипи-образи і стереотипи-оцінки) і поведінки. Стереотипи-образи можуть виступати у вигляді ідеологічних утворень, через які в свідомість особистості, групи, суспільства в цілому вноситься упереджене ставлення до різних соціальних, політичних, економічних або інших явищ, процесів, лідерів, країн. Стереотип поведінки – це система поведінкових навичок, що передаються з покоління в покоління шляхом сигнальної спадковості, яка є специфічною для кожного соціального колективу, спільноти. Стереотип поведінки складається в процесі адаптації до навколишнього середовища. Власний стереотип поведінки сприймається членами певної соціальної спільноти як єдино можливий, нормальний стандарт взаємовідносин, способу життя і дії людей.

Ступінь мінливості стереотипів. В одних випадках стереотипи можуть бути стабільними, консервативними, в інших – рухливими. Стійкість професійних стереотипів визначається двома чинниками. По-перше, відповідністю стереотипа умовам життєдіяльності конкретного індивіда (або групи). Чим частіше його використання призводить до дисфункційних наслідків, тим інтенсивніше він буде змінюватися, тобто тут підкреслюється чинник особистісного, індивідуального

досвіду. По-друге, часом виникнення: чим давніше культурні традиції використання стереотипу, чим раніше він виник, тим важче відбуватиметься процес трансформації. Тут виокремлюється соціокультурний чинник: вплив суспільства (або спільноти) на індивіда.

Характер осмислення дійсності та взаємодії з нею дозволяє виокремити три види стереотипів: сприймання, осмислення інформації і практичної дії. Стереотипи сприймання – це програма первинної обробки тих сигналів зовнішньої дійсності, які діють на органи чуття. Вони створюють модель, на основі якої відбувається порівняння зображеного образу з тим, що людина отримує у всіх наступних випадках. Тим самим стереотипи сприймання дозволяють дуже швидко виокремити відомі предмети серед різноманіття зовнішнього світу і сформувати готовність до оперування ними. Стереотип осмислення дійсності є найбільш складним видом оперування стійкими програмами аналізу, оскільки доводиться постійно визначати найістотніші характеристики предмета пізнання і поєднувати їх у певному порядку. Вони, в свою чергу, визначають зміст і спрямованість майбутнього стереотипу практичної перетворювальної діяльності.

Функціональне значення стереотипів. Тут можна виокремити творчі і руйнівні: стереотипи, в яких закладена творча або руйнівна модель поведінки. Одні формують програму дій відповідно до прийнятих і підтримують цілісність групи уявленнями і образами; інші, навпаки, руйнують її.

Зміст стереотипів дозволяє розділити їх на дві категорії: стереотипи, що характеризують людей як членів певних груп, і стереотипи, що характеризують особистісні риси людей залежно від їхньої поведінки, фізичних якостей, оформлення зовнішності тощо.

Головною характеристикою стереотипів є те, що вони пов'язані з процесами функціонування суб'єкта, забезпечують відтворення вже наявних форм свідомості та поведінки індивідів.

Висновки. У результаті дослідження професійних стереотипів пожежних-рятувальників виокремлено 6 категорій стереотипних уявлень рятувальників, пов'язаних з їхньою професійною діяльністю: 1) особистісні якості, які повинні мати пожежні-рятувальники; 2) професійно важливі якості, які повинні мати пожежні-рятувальники; 3) стереотипи, пов'язані з усвідомленням обов'язку та відповідальності; 4) ціннісні стереотипи; 5) стереотипи оптимальної рольової поведінки; 6) стереотипи професійного спілкування та взаємодії.

Виявлено, що професійні стереотипи досліджуваних якісно різняться залежно від стажу професійної діяльності. Найбільша кількість збігів спостерігається в категоріях особистісних та професійно-важливих

якостей рятувальників, повна відсутність – у категорії ціннісних стереотипів, мінімальна кількість збігів – у категоріях «обов'язок та відповідальність», «рольова поведінка», «професійне спілкування». Це свідчить про те, що у процесі професіогенезу найстійкішими стереотипами залишаються ті, які пов'язані з уявленнями про необхідні рятувальникам особистісні та професійно важливі якості. Найбільш трансформуються ціннісні стереотипи діяльності. Також змінюються уявлення про професійні обов'язки, особливості професійної рольової поведінки та особливості професійного спілкування.

Перспективи подальших досліджень полягають у розробці програми соціально-психологічного тренінгу, спрямованого на формування окремих компонентів професійної самосвідомості пожежних-рятувальників та трансформацію негативних професійних стереотипів у позитивні.

Список використаних джерел

1. Агеев В. С. Психологическое исследование социальных стереотипов / В. С. Агеев // Вопр. психологии. – 1986. – № 1. – С. 95–101.
2. Блинова О. Є. Поняття «стереотип» у просторі наукових категорій / О. Є. Блинова // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки. – 2014. – Том 2. – Вип. 1. – С. 6–11.
3. Зеер Э. Ф. Кризисы профессионального становления личности / Э. Ф. Зеер, Э. Э. Сыманюк // Психологический журнал. – 1997. – Т. 18, № 6. – С. 35–44.
4. Корольчук М. С. Соціально-психологічне забезпечення діяльності в звичайних та екстремальних умовах: навчальний посібник / М. С. Корольчук, В. М. Крайнюк. – К.: «Ніка-Центр», 2006. – 580 с.
5. Міхно К. О. Структура професійних уявлень та методи їх вивчення / К. О. Міхно // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Соціологія. Психологія. Педагогіка. – 2005. – № 22–23. – С. 85–88.
6. Петренко В. Ф. Семантический анализ профессиональных стереотипов / В. Ф. Петренко // Вопр. психологии. – 1986. – № 3. – С. 133–143.
7. Психологічне забезпечення професійної діяльності працівників пожежно-рятувальних підрозділів МНС України: навчальний посібник / М. А. Кришталь. – Черкаси: Академія пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля, 2011. – 226 с.
8. Caryn J. Contending With Stereotype Threat at Work: A Model of Long-Term Responses [Elektronnyj resurs] / J. Caryn, M. Sandy, E. Benjamin, J. Tarani, L. Roberson. – 2011. – P. 570–600.
9. Havighurst R. J. Developmental Tasks and education / R. J. Havighurst. – New York: D. McKay Co., 1972. – 119 p.
10. Tajfel H. Human Groups and Social Categories: Studies in Social Psychology / H. Tajfel – Cambridge, 1981. – 384 p.
11. Todd D. Handbook of prejudice, stereotyping and discrimination / D. Todd. – N. Y., 2009. – 608 p.

References transliterated

1. Ageev B. C. Psihologicheskoe issledovanie social'nyh stereotipov / B. C. Ageev // Vopr. psihologii. – 1986. – № 1. – S. 95–101.
2. Blynova O. Je. Ponjattja «stereotyp» u prostori naukovyh kategorij / O. Je. Blynova // Naukovyj visnyk Hersons'kogo derzhavnogo universytetu. Serija: Psihologichni nauky. – 2014. – Tom 2. – Vyp. 1. – S. 6–11.
3. Zeer Je. F. Krizisy professional'nogo stanovlenija lichnosti / Je. F. Zeer, Je. Je. Symanjuk // Psihologicheskij zhurnal. – 1997. – T. 18, № 6. – S. 35–44.
4. Korol'chuk M. S. Social'no-psihologichne zabezpechennja dijtal'nosti v zvyčajnyh ta ekstremal'nyh umovah: navchal'nyj posibnyk / M. S. Korol'chuk, V. M. Krajnjuk. – K.: «Nika–Centr», 2006. – 580 s.
5. Mihno K. O. Struktura profesijnyh ujavlen' ta metody i'h vyvchennja / K. O. Mihno // Visnyk Kyi'vs'kogo nacional'nogo universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Serija: Sociologija. Psihologija. Pedagogika. – 2005. – № 22–23. – S. 85–88.
6. Petrenko V. F. Semanticheskij analiz professional'nyh stereotipov / V. F. Petrenko // Vopr. psihologii. – 1986. – № 3. – S. 133–143.
7. Psihologichne zabezpechennja profesijnoi' dijtal'nosti pracivnykiv pozhezhnorjatuval'nyh pidrozdiliv MNS Ukraїny: navchal'nyj posibnyk / M. A. Kryshal'. – Cherkasy: Akademija pozhezhnoi' bezpeky imeni Geroi'v Chornobylja, 2011. – 226 s.
8. Caryn J. Contending With Stereotype Threat at Work: A Model of Long-Term Responses [Elektronnyj resurs] / J. Caryn, M. Sandy, E. Benjamin, J. Tarani, L. Roberson. – 2011. – P. 570–600.
9. Havighurst R. J. Developmental Tasks and education / R. J. Havighurst. – New York: D. McKay Co., 1972. – 119 p.
10. Tajfel H. Human Groups and Social Categories: Studies in Social Psychology / H. Tajfel – Cambridge, 1981. – 384 p.
11. Todd D. Handbook of prejudice, stereotyping and discrimination / D. Todd. – N. Y., 2009. – 608 p.

A b s t r a c t

Khreshchuk K. Yu.,

military PhD student of the Department of
Psychology of Activities in Special Conditions,
National University of Civil Defence of Ukraine
E-mail: ekaterinakreshuk@gmail.com

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF FIRE-FIGHTER'S PROFESSIONAL STEREOTYPES

The article presents the results of the theoretical and empirical research on professional stereotypes characteristic for specialists working in extreme situations.

During professional work, stereotypes concerning the performed professional functions, actions, operations are formed inevitably. They simplify fulfilment of professional tasks, increase their certainty, and facilitate relations with colleagues. Stereotypes bring stability into professional life, they promote experience acquisition and formation of an individual style of work. Professional stereotypes are directly dependent on the nature of performed tasks and their psychological characteristics.

Active cognitive processes are the main mechanism behind stereotyping; they include such processes as categorization, schematization and attribution. A formed stable stereotype has both positive and negative values for an individual. The use of stereotypes is positive under standard operating conditions and negative when it is necessary to act beyond the standard operations, at new working conditions with a new regime or if conditions varies or are changed dramatically.

In our research, we identified 6 categories of rescuers' stereotypical ideas related to their professional work: personal qualities; professionally important qualities; stereotypes related to awareness of duty and responsibility; value stereotypes; stereotypes of optimal role behaviour; stereotypes of professional communications and interactions.

The article proves that the professional stereotypes of the studied rescuers differ qualitatively depending on the period of their professional work. During professional genesis, the most persistent stereotypes are those related to the ideas on the personal and professionally important qualities needed for rescuers. The most transformative stereotypes are those related to the value of professional work. The ideas about professional responsibilities, characteristics of professional behaviour and features of professional communications are also changed.

The psychological diagnostic research results showed the need to provide a social and psychological training in order to form certain components of fire-fighter's professional consciousness.

Key words: *professional stereotypes, fire-fighters-rescuers, professional self-awareness, professionally important qualities, extreme professional activities.*

Отримано – 1 вересня 2019

Рецензовано – 5 вересня 2019

Прийнято – 16 вересня 2019

Received – September 1, 2019

Revision – September 5, 2019

Accepted – September 16, 2019

УДК 316.663.2: 331–053.81

Озерова В. А.,

здобувач кафедри практичної психології,
Запорізький національний університет

E-mail: ozkar.best@gmail.com

ORCID: 0000-0003-4415-5015

ОСОБЛИВОСТІ СТАВЛЕННЯ ДО ПРАЦІ МОЛОДІ З РІЗНИМ ЕКОНОМІЧНИМ СТАТУСОМ

Стаття присвячена висвітленню та аналізу результатів дослідження прояву соціально-психологічних особливостей ставлення до праці в групах молоді з різним економічним статусом. Представлено соціально-психологічну модель концепту ставлення до праці, що складається з трьох компонентів: мотиваційно-сміслового, емоційно-оцінного та поведінкового. Обґрунтовано роль економічного статусу, як важливого об'єктивного чинника ставлення сучасної молоді до праці. Згідно з компонентами моделі «ставлення до праці», виокремлено десять соціально-психологічних показників ставлення молоді до праці. Мотиваційно-смісловий компонент представлено такими показниками, як прагнення зовнішніх винагород; інтерналізація мети соціально-професійної діяльності; орієнтація на владу; бажання отримувати насолоду від процесу праці. Емоційно-оцінний компонент включає задоволеність стосунками зі співробітниками; задоволеність стосунками з керівництвом; задоволеність умовами праці; відчуття успішності в професійній діяльності. Поведінковий компонент містить такі показники, як готовність до енергетичних витрат та соціально-активна стратегія вирішення проблем. Ці показники емпірично досліджено в групах молоді з низьким, середнім та високим рівнем економічного статусу. З метою виявлення статистично значущих зв'язків між проявом цих показників ставлення до праці та рівнем економічного статусу молоді застосовано кореляційний аналіз. У результаті отримано помірні та середні рівні зв'язку між усіма представленими показниками ставлення до праці та рівнем економічного статусу молоді. Застосування однофакторного дисперсійного аналізу довело, що всі групи молоді мають статистично значущу різницю щодо вираження цих показників. Визначено, що молодь з різним рівнем економічного статусу має різні соціально-психологічні особливості ставлення до праці. Встановлено, що найбільші відмінності у значенні показників мають групи молоді з низьким та високим рівнями економічного статусу.

Ключові слова: *праця, соціально-психологічні особливості ставлення до праці, молодь, економічний статус, професійні стосунки, задоволеність працею, мотивація праці.*

Постановка проблеми. У час економічних трансформацій нашої країни проблема ставлення молоді до праці набуває великої актуальності. З одного боку, із появою та впровадженням нових технологій праця поступово набуває нової якості, з'являються нові професії, які сучасна молодь швидко освоює. З іншого боку, економічна нестабільність призводить до економічної нерівності населення, від якої, перш за все, страждає сучасна молодь, яка, здобувши освіту, прагне професійної реалізації. Ставлення молоді до праці зумовлюються низкою об'єктивних та суб'єктивних чинників. Виходячи із вищезазначеного, важливим та актуальним на сьогодні об'єктивним чинником ставлення молоді до праці ми вважаємо економічний статус (ЕС). Тому нами було досліджено соціально-психологічні особливостей ставлення до праці молоді з різним економічним статусом, а саме низьким, середнім та високим.

Теоретичні засади дослідження. Проблема ставлення до праці має міждисциплінарний характер. Сама модель концепту «ставлення до праці» представлена в галузі соціології та психології як багаторівнева система, що має певні компоненти та показники. Дослідженням ставлення до праці сучасної української молоді, а саме трудової мотивації, займалися Л. П. Башук [1], О. Ю. Волощук [4], М. В. Петюх [9], М. В. Рижков [10], О. С. Царенко [9] та інші науковці. Серед сучасних соціально-психологічних досліджень проблеми економічного статусу слід назвати праці таких українських учених, як В. О. Васютинський [2], Ж. П. Вірна [3], І. М. Гусев [5], Н. М. Дембицька [6], О. І. Жорнова [7] та ін.

Нашою теоретико-методологічною основою побудови концепту «ставлення до праці» став соціально-психологічний підхід у розгляді проблеми ставлення до праці, що значною мірою ґрунтується на концепції психології ставлень особистості В. Н. М'ясищева [8], опрацьованій в соціально-психологічному аспекті в працях Л. В. Спіціної [11]. Соціально-психологічну модель концепту «ставлення до праці» ми визначаємо як цілісний конструкт, що складається із трьох компонентів, а саме мотиваційно-сміслового (особливості трудової мотивації та соціально-професійних установок), емоційно-оцінного (почуття та емоції, пов'язані з працею, з професійною комунікацією та взаємодією) та поведінкового (стратегії реальної поведінки, професійна активність та особливості професійних відносин). Саме ці показники досліджувалися в групах молоді з різним економічним статусом.

Мета статті полягає у висвітленні результатів емпіричного дослідження соціально-психологічних особливостей ставлення до праці молоді з різним економічним статусом.

Методи дослідження. Для досягнення мети дослідження застосовувалися психодіагностичні методи: «Методика діагностики соціально-психологічних установок особистості в мотиваційно-потребовій сфері» О. Ф. Потьомкіної; «Опитувальник для визначення джерел мотивації» (Джон Барбуто і Річард Сколл); методика «Інтегральна задоволеність працею»; методика діагностики поведінки та переживань, пов'язаних з роботою «AVEM», інтерв'ю та методи математичної статистики.

У дослідженні взяло участь 250 осіб молоді (віком від 23 до 30 років). Вибірка поділялася на три групи залежно від економічного статусу (низький – 100 осіб, середній – 100 осіб та високий – 50 осіб).

Опис результатів та їх обговорення. Після отримання результатів за всіма методиками на першому етапі статистичного опрацювання даних нами здійснено описово-статистичний аналіз, на основі якого ми обрали десять показників, що представляють важливі соціально-психологічні особливості ставлення молоді до праці за трьома компонентами соціально-психологічної моделі. За мотиваційно-смісловим компонентом виокремлено такі показники, як інструментальна мотивація (прагнення зовнішніх винагород); інтерналізація мети (усвідомлення мети професійної діяльності); орієнтація на владу; внутрішні процеси (бажання отримувати насолоду від процесів праці). Емоційно-оцінний компонент включив такі показники, як задоволеність стосунками з керівництвом; задоволеність стосунками зі співробітниками; задоволеність умовами праці; відчуття професійної успішності. Поведінковий компонент містить такі показники, як готовність до енергетичних витрат; активна стратегія вирішення проблем.

Отже, наступним кроком статистичного опрацювання даних стало використання кореляційного аналізу з метою виявлення статистично значущих зв'язків між досліджуваними показниками та рівнем економічного статусу (ЕС) молоді.

Оскільки рівень економічного статусу молоді представлено в номінативній шкалі, а інші показники – в інтервальній, то, відповідно до ключів методик, вони також переводилися в номінативну шкалу. Для дослідження зв'язку між цими показниками обчислені коефіцієнти взаємної спряженості К. Пірсона. У результаті за всіма показниками отримано зв'язки середнього ($0,50 < r < 0,69$) та помірного рівня ($0,30 < r < 0,49$). Коефіцієнти спряженості між значеннями досліджуваних показників та рівнем економічного статусу молоді представлено у табл. 1.

Таблиця 1

**Коефіцієнт спряженості між значеннями
досліджуваних показників та рівнем ЕС молоді**

Показник	Коефіцієнт спряженості
Внутрішні процеси	,490
Інструментальна мотивація	,362
Інтерналізація мети	,528
Орієнтація на владу	,312
Задоволеність умовами праці	,618
Задоволеність стосунками з керівництвом	,563
Задоволеність стосунками зі співробітниками	,600
Відчуття успішності в професійній діяльності	,629
Активна стратегія вирішення проблем	,508
Готовність до енергетичних витрат	,501

Із таблиці 1 видно, що найсильніші зв'язки отримано за показниками: відчуття успішності в професійній діяльності; задоволеність умовами праці та задоволеність стосунками зі співробітниками. Зазначимо, що ці показники належать до емоційно-оцінного компоненту моделі ставлення до праці.

Слід зауважити, що отримані результати кореляційного зв'язку не доводять наявності відмінностей між соціально-психологічними особливостями ставлення до праці молоді з різних груп. Оскільки в нашому дослідженні брали участь три групи молоді, то для їх порівняння використовувався однофакторний дисперсійний аналіз, де фактором виступала група молоді, яка має три градації рівня економічного статусу – низький, середній та високий (табл. 2.).

Застосування однофакторного дисперсійного аналізу довело наявності значущих відмінностей ($0,000 < 0,05$) між показниками, які належать до усіх компонентів, різних груп молоді залежно від економічного статусу. Зазначимо, що найбільші відмінності виявлено між показниками груп молоді з високим та низьким економічним статусом. У результаті використання кореляційного аналізу отримано помірні ($0,30 < r < 0,49$) та середні ($0,50 < r < 0,69$) рівні зв'язку між всіма представленими показниками ставлення до праці та рівнем економічного статусу молоді. Представимо схеми ставлення до праці молоді з високим та низьким рівнем економічного статусу (рис. 1; 2):

Таблиця 2

**Результати однофакторного дисперсійного аналізу
за всіма показниками ставлення до праці**

Показники	F	α
Інтерналізація мети	75,468	,000
Інструментальна мотивація	23,642	,000
Орієнтація на владу	11,533	,000
Внутрішні процеси	72,401	,000
Задоволеність умовами праці	116,78221	,000
Задоволеність стосунками із співробітниками	141,545	,000
Задоволеність стосунками із керівництвом	67,464	,000
Відчуття успішності в професійній діяльності	164,92129	,000
Готовність до енергетичних витрат	48,531	,000
Соціально активна стратегія вирішення проблем	63,037	,000

Як показано на схемі (рис. 1.), соціально-психологічними особливостями ставлення до праці молоді з низьким економічним статусом стали: прагнення зовнішніх матеріальних винагород; невміння ставити перед собою суспільно-професійні цілі, які відповідають власним смислам; слабке прагнення до влади; низька задоволеність стосунками зі співробітниками; низька задоволеність стосунками з керівництвом; низький рівень задоволеності умовами праці; слабке відчуття професійного успіху; слабка стратегія вирішення робочих проблем; середній рівень прояву готовності до енергетичних витрат.

Представлена схема (рис. 2.) відображає, що молоді з високим економічним статусом властиві такі особливості ставлення до праці, як вміння ставити перед собою суспільно-професійні цілі, що відповідають власним смислам; середній рівень прагнення до влади; задоволеність стосунками зі співробітниками; задоволеність стосунками з керівництвом; високий рівень задоволеності умовами праці; високий рівень почуття професійного успіху; активна стратегія вирішення робочих проблем; висока готовність до енергетичних витрат у процесі праці.

Висновки. Результати проведеного емпіричного дослідження показали, що між рівнем економічного статусу молоді та показниками ставлення до праці існують статистично значущі зв'язки. За допомогою однофакторного дисперсійного аналізу з'ясовано, що є значна різниця у значеннях цих показників в різних групах молоді. Найбільші

Рис. 1. Схема ставлення до праці молоді з низьким рівнем ЕС

відмінності виявлено між показниками груп молоді з високим та низьким рівнем економічного статусу.

За емоційно-оцінним компонентом молоді з високим ЕС має високий рівень емоційного включення в процеси соціальної взаємодії та здатності будувати суспільні відносини. На це вказує їхній високий рівень задоволеності умовами праці, стосунками з керівництвом та співробітниками, почуття професійного успіху. Молоді з низьким рівнем ЕС має низькі значення щодо перерахованих особливостей.

За мотиваційно-смісловим компонентом молоді з високим економічним статусом проявляє вищий рівень орієнтації на владу, ніж молоді з низьким статусом, що вказує на її прагнення до суспільного впливу та управління. Також у молоді з високим ЕС менш виражене прагнення до зовнішніх матеріальних винагород, ніж у молоді з низьким статусом, де цей мотив є дуже важливим.

Важливою особливістю молоді з високим статусом є вміння ставити та досягати суспільно-професійних цілей, що відповідають власним цінностям, натомість, молоді з низьким статусом має дуже низький рівень прояву цієї здатності.

Щодо прояву поведінкового компоненту, то слід зазначити, що молоді з високим економічним статусом демонструє високу

Рис. 2. Схема ставлення до праці молоді з високим рівнем ЕС

активність у вирішенні робочих проблем, що свідчить про їхню соціально-професійну впевненість та активну соціальну позицію.

Також високий рівень готовності до енергетичних витрат молоді з високим статусом виявляється у наполегливості та здатності брати на себе соціальну відповідальність. На відміну від неї, молодь з низьким економічним статусом більш схильна до відмови та соціальної пасивності в кризових ситуаціях.

Перспективи подальших досліджень ми вбачаємо у дослідженні формування соціально-психологічних установок та ціннісних орієнтацій сімей з низьким економічним статусом та побудові програм щодо їх корекції та розвитку.

Список використаних джерел

1. Башук Л. П. Основні мотиваційні чинники працевлаштування молоді / Л. П. Башук // Молодь у сучасному світі: філософсько-культурологічні виміри: Матеріали міжнар. наук. конф. (26–27 березня 2009 р., м. Київ). – Київ: Видавничий центр КНЛУ, 2009. – С. 313–315.

2. Васютинський В. О. Колективізм носіїв бідності як стилю життя в контексті спільної діяльності / В. О. Васютинський // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія «Психологічні науки». – 2014. – № 121. – С. 55–59.

3. Вірна Ж. П. Розуміння категоріально-понятійного конструкту «бідність» у психології / Ж. П. Вірна // Матеріали II Міжнар. наук. – практ. інтернет-конф. «Особистість і суспільство: методологія та практика сучасної психології» (18 травня 2015 р., м. Київ) – Київ. – 2015. – С. 48–50.

4. Волощук О. Ю. Чинники мотивації наукової діяльності молодих учених України / О. Ю. Волощук // Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія». Серія «Соціологія». – 2015. – № 246. – С. 188–192.

5. Гусев І. М. Психологічний зміст і можливості корекції особливостей політичної поведінки молоді, що належить до субкультури бідності / І. М. Гусев // Наукові студії із соціальної та політичної психології. – 2013. – № 32. – С. 62–70.

6. Дембицька Н. М. Соціально-психологічні проблеми економічної соціалізації молоді / Н. М. Дембицька // Соціальна психологія. – 2008. – № 3. – С. 53–56.

7. Жорнова О. І. Подолання бідності і самовизначення у сфері освіти: до обговорення можливостей особистості / О. І. Жорнова // Психологія і особистість. – 2013. – № 2 (4). – С. 68–83.

8. Мясищев В. Н. Психология отношений / В. Н. Мясищев, А. А. Бодалев. – Москва: Ин-т практической психологии, 1995. – 356 с.

9. Петюх В. М. Мотиваційні фактори спонукання випускників ВНЗ до професійної діяльності // В. М. Петюх, О. С Царенко // Соціально-трудова відносина: теорія та практика. – 2013. – № 1. – С. 53–57.

10. Рижков М. В. Мотиваційні переваги випускників вищих навчальних закладів у контексті трудової діяльності / М. В. Рижков // Економічний нобелівський вісник. – 2016. – № 1 (9). – С. 195–202.

11. Спіщина Л. В. Історико-психологічний та соціокультурний контекст когнітивного спілкування: монографія / Л. В. Спіщина / за наук. ред. В. П. Казміренка. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2013. – 390 с.

References transliterated

1. Bashuk L. P. Osnovni motyvaciyni chynnyky pracevlashtuvannja molodi / L. P. Bashuk // Molod' u suchasnomu sviti: filosofs'ko-kul'turologichni vymiry: Materialy mizhnar. nauk. konf. (26–27 bereznja 2009 r., m. Kyi'v). – Kyi'v: Vydavnychyj centr KNLU, 2009. – S. 313–315.

2. Vasjutyns'kyj V. O. Kolektyvizm nosii'v bidnosti jak stylju zhyttja v konteksti spil'noi' dijal'nosti / V. O. Vasjutyns'kyj // Visnyk Chernigivs'kogo nacional'nogo pedagogichnogo universytetu. Serija «Psychologichni nauky». – 2014. – № 121. – S. 55–59.

3. Virna Zh. P. Rozuminnja kategorial'no-ponjatijnogo konstruktu «bidnist'» u psihologii' / Zh. P. Virna // Materialy II Mizhnar. nauk. – практ. интернет-конф. «Osobystist' i suspil'stvo: metodologija ta praktyka suchasnoi' psihologii'» (18 travnja 2015 r., m. Kyi'v) – Kyi'v. – 2015. – S. 48–50.

4. Voloshhuk O. Ju. Chynnyky motyvaciij' naukovoi' dijal'nosti molodyh uchenyh Ukrainy / O. Ju. Voloshhuk // Naukovi pracj Chornomors'kogo derzhavnogo universytetu imeni Petra Mogyly kompleksu «Kyjevo-Mogylyjns'ka akademija». Serija «Sociologija». – 2015. – № 246. – S. 188–192.

5. Gusjev I. M. Psychologichnyj zmist i mozhlyvosti korekcii' osoblyvostej politychnoi' povedinky molodi, shho nalezhyt' do subkul'tury bidnosti / I. M. Gusjev // Naukovi studii' iz social'noi' ta politychnoi' psihologii'. – 2013. – № 32. – S. 62–70.

6. Dembyc'ka N. M. Social'no-psychologichni problemy ekonomichnoi' socializacii' molodi / N. M. Dembyc'ka // Social'na psihologija. – 2008. – № 3. – S. 53–56.

7. Zhornova O. I. Podolannja bidnosti i samovyznachennja u sferi osvity: do obgovorennja mozhlyvostej osobystosti / O. I. Zhornova // Psychologija i osobystist'. – 2013. – № 2 (4). – S. 68–83.

8. Mjasishhev V. N. Psihologija odnoshenij / V. N. Mjasishhev, A. A. Bodalev. – Moskva: In-t prakticheskoy psihologii, 1995. – 356 s.

9. Petjuh V. M. Motyvacijni faktory sponukannja vypusnykiv VNZ do profesijnoi' dijal'nosti // V. M. Petjuh, O. S. Careno // Social'no-trudovi vidnosyny: teorija ta praktyka. – 2013. – № 1. – S. 53–57.

10. Ryzhkov M. V. Motyvacijni perevagy vypusnykiv vyshhyh navchal'nyh zakladiv u konteksti trudovoi' dijal'nosti / M. V. Ryzhkov // Ekonomichnyj nobelivs'kyj visnyk. – 2016. – № 1 (9). – S. 195–202.

11. Spicyna L. V. Istoryko-psychologichnyj ta sociokul'turnyj kontekst kognityvnoho spilkuvannja: monografija / L. V. Spicyna / za nauk. red. V. P. Kazmirenka. – Kirovograd: Imeks-LTD, 2013. – 390 s.

Abstract

Ozerova V. A.,
Applicant of the Department
of Practical Psychology,
Zaporizhzhya National University
E-mail: ozkar.best@gmail.com

PECULIARITIES OF THE ATTITUDE TO WORK OF YOUTH WITH DIFFERENT ECONOMIC STATUSES

The article analyses the study results concerning socio-psychological peculiarities of the attitudes to work of youth with different economic status. The socio-psychological model of the “attitude to work” concept is presented as a multilevel system that acts as part of the system of human relations and is closely linked to the formation of a person. This concept consists of three main components: motivationally-semantic, emotionally-axiological and behavioral. Attention should be paid to the importance of the problem of economic states of young people, which affects their attitudes to the labor.

Basing on the socio-psychological model of attitude to work, we selected ten key indicators that reflect important social and psychological characteristics of young people's attitudes to labor according to the three-component model of attitudes to work. The motivational-semantic component

is represented by the following indicators: striving for external rewards; internalization of the purpose of social and professional activities; orientation to power; process orientation. The emotional-value component includes such features as satisfaction with relations with colleagues; satisfaction with management personnel relations; satisfaction with job conditions; sense of success in professional work. The behavioral component includes such indicators as readiness for energy expenditure and a socially active strategy of problem solving. These indicators have been empirically investigated for the groups of youth with low, average and high economic statuses. The performed correlative analysis has shown the existing significant links between these indicators and economic statuses of youth. The one-factor dispersion analysis has shown that young people of all three groups have statistical differences for all components, but the greatest differences are between young people with high and low economic statuses.

Key words: *labor, socio-psychological peculiarities of attitudes to work, the youth, economic status, professional relations, job satisfaction, labor motivation.*

Отримано – 2 вересня 2019

Рецензовано – 4 вересня 2019

Прийнято – 9 вересня 2019

Received – September 2, 2019

Revision – September 4, 2019

Accepted – September 9, 2019

УДК 159.9.316.6

Пахоль Б. Є.,

аспірант кафедри соціальної психології,
факультет психології,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка
E-mail: boris.pakhol@gmail.com
ORCID: 0000-0002-8678-316X

ІЄРАРХІЯ ЧИННИКІВ ПРОФЕСІЙНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ В РІЗНИХ ПРОФЕСІЙНИХ ГРУПАХ

Стаття присвячена дослідженню особливостей ієрархії та структури чинників професійного благополуччя у представників різних професійних груп.

Ґрунтуючись на даних емпіричного дослідження представників різних професій, на підставі кореляційного аналізу між факторами 6-ти факторної моделі професійного благополуччя (змішана професійна вибірка) і показником професійного благополуччя в різних професійних групах, виявлено, що ієрархія чинників професійного благополуччя суттєво відрізняється в різних професіях, зокрема, в архітекторів, інспекторів поліції, менеджерів (управлінців), менеджерів з продажу, представників організацій, що займаються продажем медичних препаратів, слідчих (оперуповноважених) поліції та програмістів.

Суттєві відмінності в ієрархії чинників професійного благополуччя у деяких професійних груп стосуються, перш за все, наступних чинників: «професійна мотивація», «потік у професійній діяльності» та «оцінка професійної реалізації: майстерність і професійна ідентичність». Значущих відмінностей за чинниками «задоволеність організацією і умовами праці», «задоволеність професійним вибором» та «задоволеність процесом і змістом роботи» між різними професійними групами не виявлено.

У ході аналізу результатів дослідження висунуто припущення про те, що деякі статистично значущі відмінності в ієрархії чинників професійного благополуччя виникають між «самодостатніми» (архітектори, слідчі (оперуповноважені) поліції, менеджери (управлінці)) і «залежними» професійними групами, такими як інспектори поліції або представники організацій, що займаються продажем медичних препаратів.

Інваріантність структури чинників професійного благополуччя і доведеність наявності суттєвих відмінностей в їх ієрархії в різних професійних групах свідчать про можливість створення моделі професійного благополуччя для представників різних професій.

Ключові слова: професійне благополуччя, чинники, інваріантність, ієрархія, структура.

Вступ. Незважаючи на те, що феномен професійного благополуччя є відносно новим для психологічної науки, саме його дослідження стали своєрідним трендом ХХ сторіччя.

Нині існує різноманіття поглядів щодо визначення професійного благополуччя, зокрема, воно розглядається як: багатовимірне явище, що поєднує емоційний, професійний, соціальний, когнітивний і психосоматичний виміри (Joan E. van Horn, Toon W. Taris, Wilmar B. Schaufeli and Paul J. G. Schreurs, 2004); як задоволеність професійних потреб, таких як: потреби в досягненнях, самоствердженні, представництві інтересів, узгодженості, спілкуванні, задоволенні і оновленні (S. E. Doble, J. C. Santha, 2008); як інтегральне утворення, що включає усвідомлення цінності і сенсу професійної діяльності, переживання позитивних емоцій і почуттів, пов'язаних з професією, і відносну відсутність негативних емоцій (Е. В. Бородкіна, 2012); як результат спрямованості фахівця на позитивне функціонування в умовах професійної діяльності, досягнутий шляхом саморозвитку особистісних якостей, наслідком якого є переживання задоволеності її результатами (С. А. Мінюрова, І. В. Заусенко, 2013); як інтегральний показник життєвого та психологічного благополуччя, а також благополуччя на робочому місці (P. D. Vella-Brodrick, 2009; Xiaoming Zheng, 2015); як інтегральний показник позитивного функціонування людини в професійній сфері, який включає емоційний, когнітивний, поведінковий і діяльнісний компоненти, що характеризують ставлення людини до себе як до професіонала, до своєї професії, до конкретного професійного середовища і організаційного контексту (К. І. Рут, 2016).

Незважаючи на різноманітність визначень професійного благополуччя, більшість теоретичних моделей має ряд обмежень, пов'язаних, перш за все, з вузькістю визначень професійного благополуччя, що детерміновано відмінностями в підходах до вивчення цього феномена, відсутністю психометричної надійності теоретичних моделей (невідтворюваність більшості авторських факторних моделей) та високим ступенем абстрактності основних конструктів теорій, що унеможливує появу надійного психодіагностичного інструментарію. Найчастіше

в дослідженнях (E. Diener, P. Warr, 1987, 1994; J. E. Van Horn and other, 2004; Kelly R. Harkcom, 2014) вимір професійного благополуччя замінюється виміром якого-небудь чинника (задоволеність роботою, баланс афекту, задоволеність професійним життям та інші), або ж він виявляється абстрактним (теоретичним) поєднанням кількох чинників (C. Ryff, 1996; Kamil Yildirim, 2014). Можливо саме тому нині практично відсутні дослідження, пов'язані з вивченням особливостей ієрархії та структури чинників професійного благополуччя в різних професійних групах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В останні роки з'являються тенденції поєднувати різні підходи до вивчення професійного благополуччя. Так, наприклад, з'явилась модель професійного благополуччя A. Baldschun (2014), яка поєднала: емоційне, соціальне, когнітивне, професійне, особистісне та психосоматичне благополуччя, а також модель K. R. Harkcom (2014), який об'єднав модель психологічного (C. Riff) та суб'єктивного (E. Dinner) благополуччя.

Звужуючи аналіз до теми дослідження, слід зазначити, що наявні праці пов'язані з вивченням професійного благополуччя окремих професійних груп: інженерів (Norizan Baba Rahim, Siti-Rohaida M. Z., 2015), медичних працівників (Shangping Zhao, Ling Liu, Hong Chen, 2015), працівників поліції (B. Shilpi, C. Abhirup, R. Pallavi, C. Debkumar, 2016), медичних працівників (M. San-Martin, L. Vivanco, 2017), музикантів (S. Ascenso, A. Williamon, R. Perkins, 2017), менеджерів з продажу (A. В. Корнієнко, 2018) та інші.

При цьому вони мають певні особливості: в багатьох працях використовуються моделі професійного благополуччя які не пройшли статистичної перевірки (M. San-Martín, L. Vivanco, 2017; A. В. Корнієнко, 2018); деякі дослідження обмежилися лише теоретичним аналізом та не містять результатів емпіричного дослідження (S. Ascenso, A. Williamon and R. Perkins, 2017); більшість досліджень стосуються однієї професії чи об'єднують представників різних професійних груп (Xiaoming Zheng, 2015; Julie B. M. L. Kern, 2016; Usman Alvi, 2017), тому питання щодо відмінностей структури професійного благополуччя в різних професійних групах в них практично не піднімалося.

До найбільш ґрунтовних публікацій можна віднести дослідження Kamil Yildirim (2014), Xiaoming Zheng (2015), Катерини Рут (2016) та Julie Butler Margaret L. Kern (2016).

Дослідження чинників професійного благополуччя вчителів молодших класів, проведене Kamil Yildirim (2014), включало вивчення індивідуальних, професійних та організаційних характеристик. Але основний конструкт дослідження виявився суто теоретичним, як інтегральний показник, який поєднує задоволеність роботою, самоефективність,

прагнення, мотивацію і авторитет, що суттєво вплинуло на результати. Всі знайдені предиктори професійного благополуччя вчителів (професійний розвиток, шкільний клімат, оцінка та зворотний зв'язок, співпраця між персоналом та психологічний клімат у класі) мали середньої сили зв'язок з професійним благополуччям вчителів, більш того, жоден з показників не має сильної кореляції з професійним благополуччям вчителів. Відповідно регресійний аналіз показав модель предикторів з невеликим відсотком пояснення дисперсії професійного благополуччя вчителів [16].

Дослідження психометричних характеристик моделі «Employee Well-Being» (EWB, Xiaoming Zheng, 2015) [17], поєднує три аспекти: життєве благополуччя, благополуччя на робочому місці і психологічне благополуччя. Дослідження підтвердило еквівалентність структури професійного благополуччя на вибірці китайських і американських працівників. Але незважаючи на великий обсяг даних та їх ретельну математичну обробку, основний конструкт дослідження (Employee Well-Being) ґрунтується на суто теоретичній моделі «employee mental health» Kathryn M. Page та Dianne Vella-Brodrick (2009). Також вибірка включала представників різних професійних груп без їх диференціації.

Дослідження Катерини Рут (2016) стало сучасною спробою адаптації моделі психологічного благополуччя К. Ріфф до професійного контексту [3]. Хоча феномен професійного благополуччя було емпірично визначено в найширшому контексті, як «інтегральний показник позитивного функціонування людини в професійній сфері, який включає емоційний, когнітивний, поведінковий і діяльний компоненти, що характеризують ставлення людини до себе як до професіонала, до своєї професії, до конкретного професійного середовища і організаційного контексту» [3], автором не враховано вплив організаційно-контекстних чинників та допущено змістовні невідповідності, пов'язані з прямим перекладом питань, які входять до складу фактора «Автономія в професійній діяльності», що призводить до зміни образу професіонала на протилежний, як того, хто ігнорує професійні стандарти, думки і рекомендації колег.

Дослідження Julie Butler Margaret L. Kern (2016), присвячене розробці 5-ти компонентної моделі благополуччя (процвітання) Мартіна Селігмана (2011) [5], визначило процвітання, як динамічний оптимальний стан психосоціального функціонування в деяких аспектах: позитивні емоції, залученість, стосунки, значення і досягнення. Однак, незважаючи на якість проведеного дослідження, всі показники моделі мають слабкий прямий зв'язок з ефективністю роботи, що вказує на необхідність суттєвого теоретичного доопрацювання основного досліджуваного конструкту.

Незважаючи на актуальність та якість вищезазначених досліджень, нині залишаються нез'ясованими питання побудови оптимальної теорії професійного благополуччя і наявності відмінностей в ієрархії та структурі його чинників у різних професійних групах.

Метою дослідження є виявлення значущих відмінностей в ієрархії та структурі чинників професійного благополуччя в різних професійних групах.

Виклад основного матеріалу. В якості робочого обрано визначення професійного благополуччя, яке найбільш широко охоплює всі феномени, пов'язані в свідомості досліджуваних з професійним благополуччям: професійне благополуччя – інтегральний показник стану позитивного психологічного функціонування людини в професійній сфері, пов'язаний з суб'єктивною оцінкою різних вимірів професійного життя, що має багатовимірну, ієрархічну і динамічну, залежно від професійного контексту, структуру предикторів, до якої входять індивідуально-професійні, індивідуально-особистісні і організаційно-контекстні складові [10].

Методи дослідження. У стандартизованому психологічному тестуванні взяли участь представники різних професійних груп з державних і приватних компаній: всього 440 осіб. Загальний стаж професійної діяльності досліджуваних склав від 2 до 31 року, вік – від 22 до 50 років [10].

Для перевірки гіпотези про наявність відмінностей в ієрархії та структурі чинників професійного благополуччя в різних професійних групах було відібрано лише найбільш наповнені професійні групи: архітектори (n=15), інспектори поліції (n=36), менеджери (управителі) (n=53), менеджери з продажу (n=30), представники організацій, що займаються продажем медичних препаратів (n=31), слідчі (оперуповноважені) поліції (n=37), економісти (n=16), програмісти (n=11).

У ході дослідження використовувалися наступні психодіагностичні методики:

1. Опитувальник суб'єктивного економічного благополуччя (СЕБ: В. О. Хашченко, 2012);
2. Методика оцінки професійного благополуччя (МОПБ: Е. І. Рут, 2016);
3. Опитувальник професійного самоставлення (К. В. Карпінський, 2010);
4. Професійна затребуваність особистості (Е. В. Харитоновна, 2009);
5. Опитувальник професійної мотивації (ОПМ: Г. О. Горбунова, Є. М. Осін, Т. Ю. Іванова (2017);
6. Шкала професійної залученості (UWES: W. Schaufeli, A. Bakker, 2003) – адаптація Д. О. Кутузової (2006);

7. Шкала задоволеності життям (SWLS: E. Diener, R. A. Emmons, R. J. Larsen, S. Griffin, 1985) – адаптація Д. О. Леонтьєв і Є. М. Осін (2003);
8. Опитувальник суб'єктивного соціального благополуччя (Т. В. Данильченко 2017);
9. Діагностика рівня соціальної фрустрації (Л. І. Вассерман, модифікація В. В. Бойка, 1995);
10. Діагностика емоційного інтелекту (Emotional Quotient (EQ), Nicholas Hall, 2007) – опубліковано адаптовану версію М. П. Фетіскін, В. В. Козлов, Г. М. Мануйлов (2002);
11. Типи поведінки в конфлікті (Kenneth W. Thomas & Ralph H. Kilmann, 1974);
12. Тест сенсожиттєвих орієнтацій (Д. О. Леонтьєв, 2000);
13. Ціннісний опитувальник (ЦО: Ш. Шварц, 2004);
14. Опитувальник психологічного капіталу (PsyCap: F. Luthans, 2004 2017);
15. Діагностика психодинамічних властивостей особистості (Б. М. Смірнов) – опубліковано М. П. Фетіскін, В. В. Козлов, Г. М. Мануйлов (2002);
16. Діагностика задоволеності працею (Т. Ю. Іванова, О. І. Рассказова, Є. М. Осін, 2012);
17. Діагностика психологічного клімату в малій виробничій групі (В. В. Шпалінський, Е. Г. Шелест, 2002).

Крім цього, була створена анкета учасника, до якої увійшли питання, пов'язані з соціально-демографічними характеристиками досліджуваних і пряме запитання про самооцінку поточного рівня професійного благополуччя.

Для обробки одержаних даних використовувались кореляційний та регресійний аналізи, а також аналіз значущості відмінностей між двома вибірковими коефіцієнтами кореляції. Статистична обробка даних проводилася за допомогою програмного комплексу IBM SPSS Statistics 23 та Microsoft Excel 2010.

Процедура. Основний показник дослідження (професійне благополуччя) отримано на основі відповідей досліджуваних на пряме запитання про рівень їхнього професійного благополуччя. Він має нормальний розподіл, що дає можливість використовувати параметричні методи перевірки гіпотез.

У результаті використання кореляційного аналізу 520 пунктів було виокремлено 121 пункт із середньою і сильною ($r > 0,3$) і 46 пунктів з відносно сильною ($r > 0,4$) кореляцією з показником професійного благополуччя. Кореляційний аналіз між 46-ма і між 121-м пунктами показав

неоднорідність кореляційних коефіцієнтів, що вказувало на наявність складної структури чинників професійного благополуччя, для виявлення якої спершу використовувався факторний аналіз 46-ти пунктів ($r > 0,4$; двостороння кореляція $p < 0,01$), а потім і 121-го пункту ($r > 0,3$; двостороння кореляція $p < 0,01$).

Для 46-ти пунктів було встановлено, що 6-факторна модель має більш оптимальне співвідношення кількості предикторів (5 предикторів) і відсотку пояснення дисперсії професійного благополуччя ($R^2 = 0,531$), а для 121-го пункту було встановлено, що 8-ми факторна модель має більш оптимальне співвідношення кількості предикторів (5 предикторів) і відсотку пояснення дисперсії професійного благополуччя ($R^2 = 0,552$). Цих моделей виявилось достатньо для побудови повноцінної теоретичної моделі професійного благополуччя [10].

Для виявлення відмінностей в ієрархії та структурі чинників професійного благополуччя в різних професійних групах за основу взято 6-ти факторну модель професійного благополуччя, оскільки пункти, що входять до неї, мають сильні ($r > 0,4$) кореляційні зв'язки з професійним благополуччям (табл. 1).

Таблиця 1

Кореляції 6-ти факторів із професійним благополуччям (змішана професійна група)

	r-Pearson	Знач.
F1 – Професійна мотивація	,574**	,000
F2 – Потік у професійній діяльності	,608**	,000
F3 – Задоволеність організацією і умовами праці	,526**	,000
F4 – Задоволеність професійним вибором	,530**	,000
F5 – Задоволеність процесом і змістом роботи	,438**	,000
F6 – Оцінка професійної реалізації: майстерність і професійна ідентичність	,544**	,000

** . Кореляція значуща на рівні 0,01 (двостороння).

Для отримання коефіцієнтів кореляції між факторами 6-ти факторної моделі і професійним благополуччям в різних професійних групах, необхідних для їх подальшого попарного порівняння в різних групах, використовувався кореляційний аналіз за методом Пірсона.

Результати дослідження. Кореляційний аналіз між факторами 6-ти факторної моделі професійного благополуччя і професійним

благополуччям в різних професійних групах дав змогу одержати наступні результати (табл. 2):

Таблиця 2

Кореляції 6-ти факторів із професійним благополуччям в різних професійних групах

	r-Pearson	Знач.	
Архітектор (n=15)	F1 – Професійна мотивація	,813**	,000
	F2 – Потік у професійній діяльності	,601*	,018
	F3 – Задоволеність організацією і умовами праці	,002	,995
	F4 – Задоволеність професійним вибором	,346	,206
	F5 – Задоволеність процесом і змістом роботи	,713**	,003
	F6 – Оцінка професійної реалізації: майстерність і професійна ідентичність	,672**	,006
Інспектор поліції (n=36)	F1 – Професійна мотивація	,416*	,012
	F2 – Потік у професійній діяльності	,415*	,012
	F3 – Задоволеність організацією і умовами праці	,501**	,002
	F4 – Задоволеність професійним вибором	,129	,452
	F5 – Задоволеність процесом і змістом роботи	,022	,899
	F6 – Оцінка професійної реалізації: майстерність і професійна ідентичність	,362*	,030
Менеджер (управитель) (n=53)	F1 – Професійна мотивація	,622**	,000
	F2 – Потік у професійній діяльності	,556**	,000
	F3 – Задоволеність організацією і умовами праці	,496**	,000
	F4 – Задоволеність професійним вибором	,622**	,000
	F5 – Задоволеність процесом і змістом роботи	,555**	,000
	F6 – Оцінка професійної реалізації: майстерність і професійна ідентичність	,737**	,000
Менеджер з продажу (n=30)	F1 – Професійна мотивація	,554**	,001
	F2 – Потік у професійній діяльності	,659**	,000
	F3 – Задоволеність організацією і умовами праці	,390*	,033
	F4 – Задоволеність професійним вибором	,340	,066
	F5 – Задоволеність процесом і змістом роботи	,254	,175
	F6 – Оцінка професійної реалізації: майстерність і професійна ідентичність	,433*	,017

	r-Pearson	Знач.	
Представники організацій, що займаються продажем медичних препаратів (n=31)	F1 – Професійна мотивація	,324	,075
	F2 – Потік у професійній діяльності	,488**	,005
	F3 – Задоволеність організацією і умовами праці	,540**	,002
	F4 – Задоволеність професійним вибором	,295	,107
	F5 – Задоволеність процесом і змістом роботи	,189	,309
	F6 – Оцінка професійної реалізації: майстерність і професійна ідентичність	,271	,141
Слідчий (оперуповноважений) поліції (n=37)	F1 – Професійна мотивація	,629**	,000
	F2 – Потік у професійній діяльності	,600**	,000
	F3 – Задоволеність організацією і умовами праці	,387*	,018
	F4 – Задоволеність професійним вибором	,636**	,000
	F5 – Задоволеність процесом і змістом роботи	,484**	,002
	F6 – Оцінка професійної реалізації: майстерність і професійна ідентичність	,404*	,013
Економіст (n=16)	F1 – Професійна мотивація	,434	,093
	F2 – Потік у професійній діяльності	,518*	,040
	F3 – Задоволеність організацією і умовами праці	,552*	,027
	F4 – Задоволеність професійним вибором	,763**	,001
	F5 – Задоволеність процесом і змістом роботи	,799**	,000
	F6 – Оцінка професійної реалізації: майстерність і професійна ідентичність	,662**	,005
Програміст (n=11)	F1 – Професійна мотивація	,735*	,010
	F2 – Потік у професійній діяльності	,842**	,001
	F3 – Задоволеність організацією і умовами праці	,722*	,012
	F4 – Задоволеність професійним вибором	,764**	,006
	F5 – Задоволеність процесом і змістом роботи	,621*	,041
	F6 – Оцінка професійної реалізації: майстерність і професійна ідентичність	,623*	,040

** . Кореляція значуща на рівні 0,01 (двостороння).

* . Кореляція значуща на рівні 0,05 (двостороння).

З професійним благополуччям найбільш сильні прямі зв'язки виявили наступні чинники: в групі архітекторів – «професійна мотивація» ($r=0,813$) та «задоволеність процесом і змістом роботи» ($r=0,713$); в групі інспекторів поліції – «задоволеність організацією і умовами

праці» ($r=0,501$); в групі менеджерів – «оцінка професійної реалізації: майстерність і професійна ідентичність» ($r=0,737$); в групі менеджерів з продажу – «потік у професійній діяльності» ($r=0,659$) та «професійна мотивація» ($r=0,554$); в групі представників організацій, що займаються продажем медичних препаратів – «задоволеність організацією і умовами праці» ($r=0,540$); в групі слідчих (оперуповноважених) поліції – «задоволеність професійним вибором» ($r=0,636$) та «професійна мотивація» ($r=0,629$); в групі економістів – «задоволеність процесом і змістом роботи» ($r=0,799$), «задоволеність професійним вибором» ($r=0,763$); в групі програмістів – «потік у професійній діяльності» ($r=0,842$), «задоволеність професійним вибором» ($r=0,764$) «професійна мотивація» ($r=0,735$).

Деякі коефіцієнти кореляції (табл. 2) виявилися не значущими ($p>0,05$), тому цей результат не можна поширювати на генеральну сукупність і він пов'язаний лише з особливостями конкретної вибірки досліджуваних.

Подальше попарне порівняння відповідних коефіцієнтів кореляції (табл. 2) показало наявність суттєвих відмінностей ($p<0,05$) між деякими професійними групами за факторами № 1 «Професійна мотивація», № 2 «Потік у професійній діяльності» та № 6 «Оцінка професійної реалізації: майстерність і професійна ідентичність».

Обговорення. Значущість відмінностей ($p<0,05$) відповідних коефіцієнтів кореляції з різних професійних груп свідчить про наявність суттєвих розбіжностей в ієрархії чинників професійного благополуччя в різних професійних групах.

Значущі відмінності між професійними групами за фактором № 1 «Професійна мотивація» пов'язані, перш за все, з можливостями, які професія надає для досягнення власних цілей, реалізації кар'єрних планів і розвитку особистості. Зокрема, можливість у професійній діяльності задовольнити власні амбіції в архітекторів суттєво відрізняє їх за фактором № 1 від інспекторів поліції ($Z=2,056$; $p=0,040$), діяльність яких не дозволяє застосовувати свої професійні знання і вміння для реалізації власних цілей.

Значущі відмінності між професійними групами за фактором № 2 «Потік у професійній діяльності» зумовлені змістом та характером професії. Так, менш творчий та більш регламентований характер професії інспектора поліції відрізняє їх від програмістів ($Z=-1,995$; $p=0,046$), хоча це може бути також пов'язане з різницею між «самодостатніми» і «залежними» професіями.

За факторами № 3 «Задоволеність організацією і умовами праці», № 4 «Задоволеність професійним вибором» та № 5 «Задоволеність процесом

і змістом роботи» статистично значущих відмінностей між професійними групами не виявлено.

Значущі відмінності між професійними групами за фактором № 6 «Оцінка професійної реалізації: майстерність і професійна ідентичність» пов'язані з внутрішньою будовою професійних співтовариств та різними уявленнями про можливості для професійного зростання всередині професії: в тих професіях, де градація професійних рівнів більш виражена та існує більша міра власного впливу на професійне зростання, цей чинник має сильніший кореляційний зв'язок з професійним благополуччям. Зокрема, група менеджерів має значущі відмінності за цим фактором від групи менеджерів з продажу ($Z=2,011$; $p=0,044$) та від групи слідчих (оперуповноважених) поліції ($Z=2,319$; $p=0,020$).

Також відмінності між професійними групами за фактором № 6 можуть бути пов'язані з особливостями регламентації кар'єрного зростання, отримання звань і нагород в державних установах. Так, професійне благополуччя інспекторів поліції не сприймається як щось пов'язане з ростом професіоналізму, що суттєво відрізняє їх від групи менеджерів ($Z=-2,518$; $p=0,012$), зростання майстерності яких носить більш очевидний характер, а кар'єрна динаміка відбувається активніше.

В окремих випадках деякі фактори мають слабкий зв'язок з професійним благополуччям та навіть зовсім перестають діяти, що може свідчити про наявність суттєвих відмінностей у структурі чинників професійного благополуччя в різних професійних групах. Так наприклад, у групі представників організацій, що займаються продажем медичних препаратів, фактор № 5 «Задоволеність процесом і змістом роботи» має слабкий прямий зв'язок з професійним благополуччям ($r=0,189$; $p=0,309$), а в групі інспекторів поліції зв'язок фактору № 5 з професійним благополуччя практично відсутній ($r=0,022$; $p=0,899$), така ж ситуація в групі архітекторів, де зв'язок фактору № 3 «Задоволеність організацією і умовами праці» з професійним благополуччям зовсім відсутній ($r=0,002$; $p=0,995$). Але це може свідчити лише про особливості конкретної вибірки досліджуваних.

Результати дослідження свідчать про наявність значущих відмінностей в ієрархії чинників професійного благополуччя в різних професійних групах, хоча припущення про наявність таких відмінностей потребує ретельної перевірки на вибірці з більшою кількістю досліджуваних.

Відзначимо, що деякі значущі відмінності в ієрархії та структурі чинників професійного благополуччя виникають між «самодостатніми» (архітектор, слідчий) і «залежними» професійними співтовариствами, такими як інспектор поліції або ж представники організацій, що займаються продажем медичних препаратів. «Залежні» професії є

підмножиною якихось більш глобальних професійних співтовариств, на відміну від «самодостатніх», які мають розвинену внутрішню ієрархію, повний виробничий цикл, давню історію формування, традиції і суспільне визнання.

Висновок. У ході дослідження виявлено наявність статистично значущих відмінностей в ієрархії чинників професійного благополуччя в різних професійних групах, зокрема, архітекторів, інспекторів поліції (юристів), менеджерів (управлінців), менеджерів з продажу, представників організацій, що займаються продажем медичних препаратів, слідчих (оперуповноважених) поліції та програмістів.

Суттєві відмінності між деякими професійними групами стосуються, перш за все, наступних чинників: «професійна мотивація», «потік у професійній діяльності» та «оцінка професійної реалізації: майстерність і професійна ідентичність». Значущих відмінностей між професійними групами за чинниками «задоволеність організацією і умовами праці», «задоволеність професійним вибором» та «задоволеність процесом і змістом роботи» не виявлено.

Незважаючи на те, що дослідження підтвердило гіпотезу про суттєві відмінності в ієрархії чинників професійного благополуччя в різних професійних групах, немає жодних підстав спростувати припущення про незмінність структури чинників професійного благополуччя в різних професійних групах.

Перспективою подальших досліджень вважаємо перевірку припущення про інваріантність структури чинників професійного благополуччя в різних професійних групах на вибірці з більшою кількістю досліджуваних, а також розробку опитувальника професійного благополуччя.

Список використаних джерел

1. Березовская Р. А. Профессиональное благополучие: проблемы и перспективы психологических исследований / Р. А. Березовская // Психологические исследования. – 2016. – Т. 9. – № 45. – С. 2–16. – URL: <http://psystudy.ru/index.php/num/2016v9n45/1232-berezovskaya45.html>.
2. Иванова Т. Ю. Структура и диагностика удовлетворенности трудом: разработка и апробация методики / Т. Ю. Иванова, Е. И. Рассказова, Е. Н. Осин // Организационная психология. – 2012. – Т. 2. – № 3. – С. 2–15.
3. Рут Е. И. Профессиональное благополучия сотрудников коммерческих организаций: критерии и методика оценки: дис. канд. психол. наук: 030300 «Организационная психология и психология менеджмента» / Е. И. Рут. – Санкт-Петербург, 2016. – 172 с.

4. Baldschun A. The Six Dimensions of Child Welfare Employees' Occupational Well-Being / A. Baldschun // *Nordic journal of working life studies*. – 2014. – № 4 (4). – P. 69–87.
5. Butler J. The PERMA-Profil: A brief multidimensional measure of flourishing / J. Butler, M. L. Kern // *International Journal of Wellbeing*. – 2016. – № 6 (3). – P. 1–48. – doi:10.5502/ijw.v6i3.526.
6. Diener E. Subjective well-being: The science of happiness and life satisfaction / E. Diener, R. Lucas, S. Oishi; [In C. R. Snyder & S. J. Lopez (Eds.)] // *The handbook of positive psychology*. – New York: Oxford University Press, 2002. – P. 63–73.
7. Harkcom K. Exploring a Unified Concept of Occupational Well-being through Validation in an Applied Setting: A dissertation submitted to the Graduate Faculty of Auburn University in partial fulfillment of the requirements for the Degree of Doctor of Philosophy / K. Harkcom. – Alabama, 2015. – P. 168. – URL: <http://hdl.handle.net/10415/4673>.
8. Norizan B. R. Career satisfaction and psychological wellbeing among professional engineers in Malaysia: the effect of career goal development / B. R. Norizan, M. Z. Siti-Rohaida // *Asian Academy of Management Journal*. – 2015. – № 20 (2). – P. 127–146.
9. Pakhol B. E. Professional well-being an overview of key concepts and scientific research of the phenomenon / B. E. Pakhol // *Ukrainian Psychological Journal*. – 2017. – № 2 (4). – P. 107–140.
10. Pakhol B. E. The structure of professional well-being: the definition of the phenomenon, factor structure and predictors / B. E. Pakhol // *Ukrainian Psychological Journal*. – 2018. – № 3 (9). – P. 121–135.
11. Ryff C. D. Psychological well-being: Meaning, measurement, and implications for psychotherapy research / C. D. Ryff, B. Singer // *Psychotherapy and Psychosomatics*. – 1996. – № 65. – P. 14–23.
12. San-Martín M. Professionalism and Occupational Well-Being: Similarities and Differences Among Latin American Health Professionals / M. San-Martín, R. Delgado-Bolton, L. Vivanco // *Frontiers in Psychology*. – 2017. – URL: <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2017.00063>.
13. Schaufeli W. B. Utrecht Work Engagement Scale: Preliminary Manual / W. B. Schaufeli, A. B. Bakker // Department of Psychology. – The Netherlands: Utrecht University, 2003. – P. 1–58.
14. Shangping Z. Factors influencing the occupational well-being of experienced nurses / Z. Shangping, L. Ling, Ch. Hong // Chinese Nursing Association. *International Journal of Nursing Sciences*. – 2015. – № 2 (4). – P. 378–382. – URL: <https://doi.org/10.1016/j.ijnss.2015.10.001>.
15. Usman A. The Effect of Psychological Wellbeing on Employee Job Performance: Comparison between the Employees of Projectized and Non-Projectized Organizations / A. Usman // *J. Entrepren. Organiz. Manag.* – 2017. – № 6 (206). – P. 111–120. – doi: 10.4172/2169-026X.1000206.
16. Yildirim K. Main factors of teachers' professional well-being / K. Yildirim // Aksaray University, Education Faculty, Department of Educational Sciences. *Academic journal: Educational Reserch and Reviews*. – 2014. – 9 (6). – P. 153–163.

17. Zheng X. Employee well-being in organizations: Theoretical model, scale development, and cross-cultural validation / X. Zheng, W. Zhu, H. Zhao, C. Zhang // *Journal of Organizational Behavior*. – 2015. – № 36 (5). – P. 621–644. – URL: <https://doi.org/10.1002/job.1990>.

References transliterated

1. Berezovskaja R. A. Professional'noe blagopoluchie: problemy i perspektivy psihologicheskikh issledovanij / R. A. Berezovskaja // *Psihologicheskije issledovanija*. – 2016. – T. 9. – № 45. – S. 2–16. – URL: <http://psystudy.ru/index.php/num/2016v9n45/1232-berezovskaya45.html>.

2. Ivanova T. Ju. Struktura i diagnostika udovletvorennosti trudom: razrabotka i aprobacija metodiki / T. Ju. Ivanova, E. I. Rasskazova, E. N. Osin // *Organizacionnaja psihologija*. – 2012. – T. 2. – № 3. – S. 2–15.

3. Rut E. I. Professional'noe blagopoluchija sotrudnikov kommercheskih organizacij: kriterii i metodika ocenki: dis. kand. psihol. nauk: 030300 «Organizacionnaja psihologija i psihologija menedzhmenta» / E. I. Rut. – Sankt-Peterburg, 2016. – 172 c.

4. Baldschun A. The Six Dimensions of Child Welfare Employees' Occupational Well-Being / A. Baldschun // *Nordic journal of working life studies*. – 2014. – № 4 (4). – P. 69–87.

5. Butler J. The PERMA-Profilr: A brief multidimensional measure of flourishing / J. Butler, M. L. Kern // *International Journal of Wellbeing*. – 2016. – № 6 (3). – P. 1–48. – doi:10.5502/ijw.v6i3.526.

6. Diener E. Subjective well-being: The science of happiness and life satisfaction / E. Diener, R. Lucas, S. Oishi; [In C. R. Snyder & S. J. Lopez (Eds.)] // *The handbook of positive psychology*. – New York: Oxford University Press, 2002. – P. 63–73.

7. Harkcom K. Exploring a Unified Concept of Occupational Well-being through Validation in an Applied Setting: A dissertation submitted to the Graduate Faculty of Auburn University in partial fulfillment of the requirements for the Degree of Doctor of Philosophy / K. Harkcom. – Alabama, 2015. – P. 168. – URL: <http://hdl.handle.net/10415/4673>.

8. Norizan B. R. Career satisfaction and psychological wellbeing among professional engineers in Malaysia: the effect of career goal development / B. R. Norizan, M. Z. Siti-Rohaida // *Asian Academy of Management Journal*. – 2015. – № 20 (2). – P. 127–146.

9. Pakhol B. E. Professional well-being an overview of key concepts and scientific research of the phenomenon / B. E. Pakhol // *Ukrainian Psychological Journal*. – 2017. – № 2 (4). – P. 107–140.

10. Pakhol B. E. The structure of professional well-being: the definition of the phenomenon, factor structure and predictors / B. E. Pakhol // *Ukrainian Psychological Journal*. – 2018. – № 3 (9). – P. 121–135.

11. Ryff C. D. Psychological well-being: Meaning, measurement, and implications for psychotherapy research / C. D. Ryff, B. Singer // *Psychotherapy and Psychosomatics*. – 1996. – № 65. – P. 14–23.

12. San-Mart n M. Professionalism and Occupational Well-Being: Similarities and Differences Among Latin American Health Professionals / M. San-Mart n,

R. Delgado-Bolton, L. Vivanco // *Frontiers in Psychology*. – 2017. – URL: <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2017.00063>.

13. Schaufeli W. B. *Utrecht Work Engagement Scale: Preliminary Manual* / W. B. Schaufeli, A. B. Bakker // Department of Psychology. – The Netherlands: Utrecht University, 2003. – P. 1–58.

14. Shangping Z. Factors influencing the occupational well-being of experienced nurses / Z. Shangping, L. Ling, Ch. Hong // Chinese Nursing Association. *International Journal of Nursing Sciences*. – 2015. – № 2 (4). – P. 378–382. – URL: <https://doi.org/10.1016/j.ijnss.2015.10.001>.

15. Usman A. The Effect of Psychological Wellbeing on Employee Job Performance: Comparison between the Employees of Projectized and Non-Projectized Organizations / A. Usman // *J. Entrepren. Organiz. Manag.* – 2017. – № 6 (206). – P. 111–120. – doi: 10.4172/2169-026X.1000206.

16. Yildirim K. Main factors of teachers' professional well-being / K. Yildirim // Aksaray University, Education Faculty, Department of Educational Sciences. *Academic journal: Educational Reserch and Reviews*. – 2014. – 9 (6). – P. 153–163.

17. Zheng X. Employee well-being in organizations: Theoretical model, scale development, and cross-cultural validation / X. Zheng, W. Zhu, H. Zhao, C. Zhang // *Journal of Organizational Behavior*. – 2015. – № 36 (5). – P. 621–644. – URL: <https://doi.org/10.1002/job.1990>.

A b s t r a c t

Pakhol B. E.,

PhD student, Social Psychology Department,
the Faculty of Psychology,

Taras Shevchenko National University of Kyiv

E-mail: boris.pakhol@gmail.com

THE HIERARCHY OF PROFESSIONAL WELL-BEING FACTORS IN DIFFERENT PROFESSIONAL GROUPS

The article studies peculiarities of the hierarchy and the structure of professional well-being factors characteristic for the representatives of different professional groups.

Based on the empirical data obtained for the representatives of different professions, and based on the performed correlation analysis between the factors of the 6-factor model of professional well-being (the mixed professional sample) and indicators of professional well-being in different professional groups, it was found that the hierarchy (strength of correlations) of the professional well-being factors is significantly different for different professions, in particular, for architects, police inspectors, managers, sales managers, sale representatives (medical salespersons), police investigators, economists and programmers.

Significant differences in the hierarchy of professional well-being factors between some professional groups were determined, first and foremost, for the following factors: “professional motivation”, “flow at work” and “evaluation of professionalism and professional identity”. There were no significant differences for the factors such as “job satisfaction”, “satisfaction with the made professional choice” and “satisfaction with work processes and content” for different professional groups.

The performed analysis of the research results suggests that some statistically significant differences in the hierarchy of professional well-being factors can be found out between “self-sufficient” (architects, police investigators, managers) and “dependent” professions, such as police inspectors or sale representatives (medical salespersons).

The invariance of the factor structure for professional well-being and the proven significant differences in the factor hierarchy for different professional groups testify to the possibility to develop the author’s model of professional well-being for representatives of different professions.

Key words: *professional well-being, factors, invariance, hierarchy, structure.*

Отримано – 11 березня 2019

Рецензовано – 13 березня 2019

Прийнято – 17 березня 2019

Received – March 11, 2019

Revision – March 13, 2019

Accepted – March 17, 2019

УДК: 159.923

Сердюк Л. З.,

доктор психологічних наук, професор,
завідувач лабораторії психології
особистості імені П. Р. Чамати,
Інститут психології імені Г. С. Костюка
НАПН України

E-mail: lzserdyuk15@gmail.com

ORCID: 0000-0001-8301-4034

Researcher ID: G-4410-2018

ФАКТОРИ САМОДЕТЕРМІНАЦІЇ ТА ПСИХОЛОГІЧНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ ОСОБИСТОСТІ

У статті здійснюється аналіз феноменів самодетермінації та психологічного благополуччя особистості, їх взаємозв'язку, чинників і складових. Такими ж є і чинники психологічного благополуччя, що формують мотиваційну спрямованість на самореалізацію, особистісну автономію, самовираження, прийняття себе, реалізацію своєї природи, розкриття свого творчого потенціалу, позитивні взаємини з оточуючими, віру в свою ефективність тощо, що є її самодетермінаційними здатностями.

У структурі феномена самодетермінації особистості виокремлено такі складові: цілі, цінності, смисли, усвідомленість свого життєвого шляху; перспектива майбутнього; мотивація самореалізації; самоефективність особистості, самоставлення та автономія; розуміння свого потенціалу та віра в свої можливості; здатність до свідомого контролю і оцінки власних досягнень і перспектив; включеність у соціальне життя.

На основі результатів кореляційного та регресійного аналізу встановлено, що вплив на самодетермінацію поведінки особистості має осмисленість своїх життєвих цілей і смислів, внутрішній локус контролю, особистісна автономія та здатність до самовизначення своїх позицій та регуляції власного життя.

Основними чинниками самодетермінації особистості, успішності її самореалізації та психологічного благополуччя є усвідомлення цілей, смислів, перспективи свого майбутнього, наявність мотивації саморозвитку та самореалізації особистості, розуміння свого потенціалу, віра в свої можливості, особистісна автономія, здатність до свідомого контролю і оцінки власних досягнень і перспектив. Суттєвим бар'єром

самодетермінації є нечіткі та недиференційовані уявлення про власне майбутнє, а також нерозуміння шляхів і засобів досягнення своїх життєвих цілей.

Обґрунтовано, що самодетермінація розвитку особистості є психологічною основою її самореалізації та психологічного благополуччя.

Ключові слова: самодетермінація, особистісна автономія, психологічне благополуччя, гедоністичне та евдемонічне благополуччя, внутрішні ресурси, особистісний потенціал.

Постановка проблеми. Проблема самодетермінації та психологічного благополуччя особистості належить до актуальної тепер позитивної психології, започаткованої М. Селігманом та М. Чіксетміхайї [14], спрямованої на те, щоб звернути увагу психологічної науки не стільки на виправлення негативного, стільки на побудову позитивних складових психології людини.

Сучасне суспільство формує замовлення на дослідження, спрямовані на виявлення чинників позитивного функціонування людини, розвитку її особистісного потенціалу, визначеності життєвих цілей, перспектив, цінностей та автономії, сприяють актуалізації та розкриттю внутрішніх ресурсів, що забезпечують самостійність вибору та допомагають протидіяти негативному впливу середовища. Провідна роль, як показує практика такого роду досліджень, у просуванні до реалізованої якості життя особистості належить її психологічним ресурсам, а також ставленню до власної індивідуальності.

На сьогодні теорія самодетермінації є одним із основних наукових підходів до вивчення мотивації поведінки та діяльності людини, її особистісного розвитку та психологічного благополуччя. Визначаючи основну ідею теорії самодетермінації, слід зазначити, що найбільш суттєвою її рисою є ідеологія гуманістичної психології – це наявність у людини вроджених здібностей і можливостей для здорового і повноцінного життя.

У проблемі самодетермінації на передній план висувається проблема власної активності людини, її здатність до самостійного вибору напрямку саморозвитку. Тому важливим прикладним завданням, яке вона вирішує, є визначення умов і чинників, які сприятимуть розвитку особистості і пошук тих її ресурсів, що могли б допомогти їй протистояти негативному впливу середовища.

Отже, *самодетермінація особистості* створює умови для досягнення нею високих результатів діяльності і, тим самим, укріплення її *психологічного благополуччя*.

Метою статті є визначення психологічної сутності феноменів самодетермінації та психологічного благополуччя особистості, їх взаємозв'язку, чинників і складових.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Класичною в досліджуваному контексті вважається теорія самодетермінації та особистісної автономії Е. Десі, Р. Райана [3, 4–7, 10–12 та ін.]. Теорія самодетермінації – це макротеорія мотивації людини, яка розвивалася із досліджень внутрішньої мотивації і включала безліч досліджень в різних організаціях та сферах життя. Внутрішня мотивація – це спонтанні спонукання людей до цікавості та зацікавленості, пошук викликів, а також здійснення та розвиток їх навичок та знань, навіть за відсутності винагород.

Дослідження, здійснені на основі теорії самодетермінації [10], свідчать про те, що внутрішня мотивація є базовою для прогнозування ефективності навчання, продуктивності, творчості, оптимального розвитку та психологічного благополуччя особистості. Дійсно, такі пошукові стани тягнуть за собою пошук новизни і викликів і, більш того, діють для того, щоб виявляти новизну і відкрити нові проблеми. Тобто, внутрішньо мотивована пошукова поведінка, насамперед, підкріплюється інтересами і схильностями, а не зниженням неспокою [5, 11]; самодетермінація є не лише здатністю, а й потребою, як основна вроджена схильність, що веде організм до включення в поведінку, що приводить до розвитку умінь гнучкої взаємодії з соціальним середовищем. Таким чином, Е. Десі і Р. Райан [5], припустили, що *внутрішня мотивація – це функція психологічного зростання* протягом усього життя, заснована на основних психологічних потребах в компетентності і автономії, звичайно, не виключаючи зовнішньої мотивації, яку необхідно враховувати в системі з іншими детермінаторами [9]. Таким чином, *розвиток* є способом взаємної актуалізації внутрішніх потенціалів, інтересів і об'єднання знань, цінностей і регуляторних механізмів, що веде до їх гармонізації [10].

Використовуючи для опису процесу, внаслідок якого поведінка людини стає відносно більш автономною, термін «інтерналізація», в теорії самодетермінації виділяються *три особистісні потреби*, критично важливі для підтримки цього процесу і розвитку її оптимальної мотивації та особистого благополуччя [6]: потреба в автономії; компетентність; пов'язаність з іншими. Отже, можливість задоволення потреб в автономії, компетентності та зв'язку з іншими людьми забезпечує свободу активності, самоорганізації і самодетермінації особистості.

У зв'язку із вивченням станів оптимального функціонування людини у науковому обігу психології з'явився також термін «психологічне благополуччя». Прагнення до позитивного функціонування та відчуття

благополуччя є однією з основних рушійних сил особистісного зростання і важливою умовою якості життя особистості, тому проблема його набуття і підтримки стала предметом численних психологічних досліджень [2–4; 8; 9; 12–15 та ін.].

Із поняттям «психологічне благополуччя» асоціюють цілий ряд близьких за змістом понять: «щастя», «психічне здоров'я», «позитивний стиль життя», «емоційний комфорт», «якість життя», «задоволеність життям», «суб'єктивне благополуччя» та ін. Таке розмаїття термінів не лише свідчить про значний інтерес до вивчення різних аспектів благополуччя, але й про концептуальні розбіжності у визначенні його сутності та чинників.

Теоретичну базу для розуміння феномена психологічного благополуччя та його значення в самореалізації особистості закладено дослідженнями К. Ріфф [13], С. Любомирського та ін. [9], праці яких присвячені вивченню суб'єктивного благополуччя особистості, що включає в себе поняття щастя, задоволеність життям, позитивна емоційність, психологічне здоров'я, стійкість духу тощо.

Класичними та найбільш цитованими можна назвати таких дослідників психологічного благополуччя: Н. Бредбурн, Е. Дінер, М. Ягода, Р. Еммонс, К. Ріфф, Р. Райан, Е. Десі, М. Селігман, М. Чіксентміхайі, С. Любомирські, І. Габанські та ін. [3, 8, 9, 11, 13, 14]. Значний внесок у дослідження благополуччя внесла К. Ріфф [14], пропонуючи багатфакторну структуру психологічного благополуччя на основі 6 компонентів, як прояву позитивного психологічного функціонування: самоприйняття, позитивні сосунки з оточуючими, автономія, управління оточуючим середовищем, мета в житті, особистісне зростання.

Усі підходи до розуміння психологічного благополуччя, розроблені на сьогодні, на думку Р. Райана, можна розділити на *два основні напрями*: гедоністичний та евдемонічний. Представники *гедоністичного* напрямку (Н. Бредбурн, Е. Дінер та ін.) вважають психологічне благополуччя станом людини, який виникає через задоволення потреб у різних сферах життя. Психологічне благополуччя, у рамках *евдемоністичного* підходу, розглядається як результат розкриття свого творчого потенціалу, функціонування на оптимальному рівні або реалізації своєї природи. Такою, зокрема, є модель психологічного благополуччя К. Ріфф [13].

Зв'язок теорії самодетермінації Р. Райана і Е. Десі [5, 11, 12] та теорії психологічного благополуччя К. Ріфф [13] є очевидним. В їх основі – концепція базових потреб людини. Задоволення потреб прямо пов'язане з актуальним соціальним контекстом: якщо середовище сприяє їх задоволенню, то це підвищує рівень благополуччя і життєвих сил людини, в іншому випадку – рівень благополуччя знижується. Теорія

самодетермінації виводить проблему психологічного благополуччя особистості на метафізичний, екзистенціальний рівень, що проявляється в екзистенції її життя.

Психологічне благополуччя можна визначити як інтегральний показник ступеня спрямованості особистості на реалізацію основних компонентів позитивного функціонування, а також ступеня реалізованості цієї спрямованості, що суб'єктивно виражається у відчутті щастя, задоволеності собою і власним життям. Як інтегральне особистісне утворення, психологічне благополуччя функціонує в динаміці і тому є *мотиваційним параметром* особистості, ступінь вираженості якого залежить від реалістичності, структурованості, цілісності (узгодженості минулого, теперішнього і майбутнього), системи ставлень людини та життєвої перспективи, що включає цілі, плани, цінності і прагнення.

Як окремі підходи виділяють також дослідження «якості життя», де благополуччя розглядається в дещо ширшому сенсі, ніж представниками гедоністичних та евдемоністичних моделей і включає фізичні, психологічні та соціальні аспекти функціонування особистості (С. Любомірські, М. Селігман, М. Чікзентміхайї та ін.) [3, 9, 14].

Виклад основного матеріалу. У дослідженні взяли участь 155 осіб: 100 студентів закладів вищої освіти та 55 працюючих фахівців (м. Київ). Із них 41 чоловік та 114 жінок. Вік досліджуваних від 18 до 44 років. Використовувались такі психодіагностичні методики: методика дослідження смисложиттєвих орієнтацій Д. Крамбо та Л. Махоліка (в адаптації Д. О. Леонтєва); тест життєстійкості С. Мадді (адаптований Д. О. Леонтєвим, О. І. Рассказовою); шкала психологічного благополуччя К. Ріфф (модифікований варіант Т. Д. Шевеленкова, П. П. Фесенко); тест самодетермінації Є. М. Осіна; тест-опитувальник самоствавлення особистості В. В. Століна, С. Р. Пантілеєва; самоактуалізаційний тест (САТ) Е. Шострома (адаптація Ю. Є. Альшиної, Л. Я. Гозмана, М. В. Загіки і М. В. Кроза); шкала самоефективності Р. Шварцера та М. Єрусалема. Обробка отриманих результатів емпіричного дослідження здійснювалася за допомогою комп'ютерної програми для статистичної обробки даних SPSS Statistics 21.0.

Результати кореляційного аналізу, наведені в таблицях 1–3 (представлено тільки значущі зв'язки), свідчать про те, що показники самодетермінації особистості пов'язані із показниками смисложиттєвих орієнтацій, життєстійкості, самоефективності, самоствавлення та самоактуалізації особистості.

На основі даних таблиці 1 загалом можна сказати, що психологічною основою самодетермінації особистості є усвідомленість життєвих цілей, цілісне сприймання життєвого шляху, активне включення в суспільне

Таблиця 1

Зв'язок показників самодетермінації з смисложиттєвими орієнтаціями та життєстійкістю особистості

	Осмысле- ність життя	Цілі у житті	Процес життя	Результатив- ність життя	Локус контролю-Я	Контроль	Залученість	Прийняття ризиків	Загальна жит- тєстійкість
Само- вира- ження	,367**	,626**	,542**	,622**	,399**	,402**	,394**	,463**	,446**
Авто- номія	,292*	,720**	,647**	,557**	,297*	,555**	,542**	,388**	,555**

** – кореляція значуща на рівні 0.01; * – кореляція значуща на рівні 0.05

життя, самоприйняття, Значущі взаємозв'язки з показниками життєстійкості свідчать про те, що самодетермінація важлива для збереження здоров'я, оптимального рівня працездатності й активності, особливо в стресогенних умовах.

Таблиця 2

Зв'язок показників самодетермінації з самоефективністю та самоставленням особистості

	Самоефе- ктивність	Інтегральне само став- лення	Самоповага	Аутосимпатія	Очікуване ставлення інших	Самоінтерес	Самовпев- неність	Самоприй- няття	Саморо- зуміння
Само- вира- ження	,356*	,508**	,338*	,314*	,198	,125	,530**	,527**	,146
Авто- номія	,180	,527**	,621**	,465**	,313*	,387**	,395**	,550**	,464**

** – кореляція значуща на рівні 0.01; * – кореляція значуща на рівні 0.05

Дані таблиці 2 свідчать про те, що самодетермінація особистості пов'язана із здатністю самостійно регулювати власну поведінку, створювати умови і обставини для задоволення особистих потреб і досягнення цілей, довірливими взаєминами з оточенням, впевненістю в своїх можливостях щодо досягнення своїх цілей та самоприйняттям.

Таблиця 3

Зв'язок показників самодетермінації з показниками самоактуалізації особистості

	Орієнтація в часі	Підтримка	Цінності самореалізації	Спонтанність	Самоповага	Самоприйняття	Контактність	Пізнавальні потреби	Креативність
Самовираження	,315*	,305*	,460**	,206	,370**	,160	,285*	,377**	,331*
Автономія	,427**	,406**	,583**	,439**	,379**	,354*	,291*	,251	,150

** – кореляція значима на рівні 0.01; * – кореляція значима на рівні 0.05

Представлені в таблиці 3 дані також свідчать про те, що самодетермінація особистості пов'язана із самостійністю та незалежністю, прагненням до особистісного зростання, усвідомленістю цілей свого майбутнього цілісністю та узгодженістю подій життєвого шляху.

На основі регресійного аналізу визначимо, які з незалежних змінних найбільш суттєві та значущі для передбачення показника самодетермінації, який визначався за допомогою шкал самодетермінації Є. М. Осіна (тест вимірює суб'єктивне переживання особистістю того, наскільки вона сама визначає хід власного життя і наскільки її життя відповідає власним бажанням).

Спрогнозувати показник самодетермінації можна за допомогою чотирьох моделей (таблиця 4).

Оберемо для опису четверту модель, за якою пояснюється 63 % дисперсії. Тобто, найбільш точно прогнозує значення показника самодетермінації модель, що включає показники життєві цілі, автономія, особистісне зростання та прийняття ризику.

Загалом, отримані результати дослідження свідчать про значну роль в забезпеченні самодетермінації поведінки особистості осмисленості своїх життєвих цілей і смислів, внутрішнього локусу контролю, особистісної автономії, що полягає у здатності до самовизначення своїх позицій та здатності самостійно визначати і регулювати власне життя.

Аналізуючи фактори психологічного благополуччя особистості на вибірці досліджуваних з високими значеннями показників психологічного благополуччя, було виокремлено 6 факторів, внесок яких у загальну дисперсію даних 71,4 % (таблиця 5).

Таблиця 4

«Регресійні моделі»*

Модель	R	R-квадрат	Скоректований R-квадрат	Стд. похибка оцінки
1	0.65a	0.42	0.41	3.82
2	0.67b	0.47	0.46	3.73
3	0.72	0.56	0.49	3.72
4	0.73	0.63	0.51	3.64

*а. Предиктори: (конст) життєві цілі

b. Предиктори: (конст) життєві цілі, автономія

c. Предиктори: (конст) життєві цілі, автономія, особистісне зростання

d. Предиктори: (конст) життєві цілі, автономія, особистісне зростання, прийняття ризику

e. Залежна змінна: само детермінація

На основі даних таблиці 5 можемо проаналізувати та проінтерпретувати змістовне наповнення виокремлених факторів, які, загалом, не суперечать факторам, виокремленим К. Ріфф, але все ж мають дещо ширше смислове навантаження. Така характеристика факторів цілком пояснює витoki психологічного благополуччя досліджуваних. Вони формують мотиваційну спрямованість на самореалізацію, особистісну автономію, самовираження, прийняття себе, реалізацію своєї природи, розкриття свого творчого потенціалу, позитивні взаємини з оточуючими, віру в свою ефективність тощо, що є самодетермінаційними здатностями особистості.

Висновки. У структурі феноменів самодетермінації та психологічного благополуччя особистості можна виокремити такі компоненти: цілі, цінності, смисли, усвідомленість життєвого шляху, перспектива майбутнього; мотивація саморозвитку та самореалізації; самоефективність особистості, її самоставлення та автономія, розуміння свого потенціалу та віра в свої можливості; здатність свідомого контролю і оцінки власних досягнень і перспектив, включеність в соціальне життя.

Загалом, успішність самореалізації та психологічного благополуччя особистості визначається наявністю в неї прагнення до саморозвитку і розкриття свого потенціалу, оцінкою власних особистісних ресурсів як достатніх для досягнення успіху та цілісного сприймання життєвого шляху, наявністю та реалістичністю життєвих цілей, інтеграцією минулого, теперішнього та майбутнього в психологічному життєвому просторі особистості.

Таблиця 5

Фактори психологічного благополуччя особистості

Фактори	Факторне навантаження	Параметри, що утворюють фактори
1	23,1 %	Залученість (,841), локус-Я (,840), самовираження (,784), цілі життя (,771), осмисленість життя (,763), локус-життя (,758), автономія (,732), контроль (,725), управління середовищем (,714), баланс афекта (-,627), ціннісні орієнтації (,594), самоповага (,586), саморозуміння (,576), самоприйняття (,563)
2	14,2 %	Аутосимпатія (-,781), підтримка (,728), орієнтація на теперішнє (,636), особистісне зростання (,628), пізнавальні потреби (,596), позитивні взаємини (-,515), прийняття агресії (,408)
3	11,2 %	Гнучкість поведінки (,668), спонтанність (,596), синергія (,529), креативність (,482), сензитивність (,468)
4	9,1 %	Ставлення інших (,637), смисл життя (,531), самовпевненість (-,526), контактність (,512), фіксація (,462)
5	7,5 %	Прийняття ризику (,590), самоінтерес (,569), цілеспрямованість (,561), відкрита система (,540), природа людини (,489)
6	6,3 %	Орієнтація в часі (,557), самоефективність (,540), наполегливість (,528)

Основними чинниками самодетермінації особистості, успішності її самореалізації та психологічного благополуччя є усвідомлення цілей, смислів, перспективи свого майбутнього, наявність мотивації саморозвитку та самореалізації особистості, розуміння свого потенціалу, віра в свої можливості, особистісна автономія, здатність до свідомого контролю і оцінки власних досягнень і перспектив. Суттєвим бар'єром самодетермінації є нечіткі та недиференційовані уявлення про власне майбутнє, а також нерозуміння шляхів і засобів досягнення своїх життєвих цілей.

Психологічне благополуччя особистості є необхідною умовою становлення суб'єкта і є невід'ємною стороною формування мотивації самореалізації та самодетермінації особистості.

Сприяння психологічному благополуччю особистості полягає в актуалізації її внутрішніх ресурсів, що криються в осмисленні резервів повноцінної реалізації в теперішньому та можливості розвитку своїх самодетермінаційних здібностей в майбутньому.

Перспектива подальших досліджень полягає у визначенні ефективних технологій психологічного сприяння самодетермінації та психологічному благополуччю особистості.

Список використаних джерел

1. Карпінський К. В. Сенсожиттєві стани особистості: теоретичний аналіз і емпірична типологія / К. В. Карпінський // Український психологічний журнал. – 2019. – № 1 (11). – С. 83–107.
2. Панина Е. Н. Взаимосвязь суверенности психологического пространства и субъективного благополучия личности / Е. Н. Панина // Вестник Красноярского государственного университета. Серия «Гуманитарные науки». – 2006. – № 3/2. – С. 89–91.
3. Чиксентмихайи М. Поток: психология оптимального переживания / М. Чиксентмихайи. – М.: Смысл: Альпина нон-фикшн, 2011. – 461 с.
4. Andrews F. M. Stability and change in levels and structure of subjective well-being / F. M. Andrews // Social Indicators Research. – 1991. – Vol. 25. – P. 1–30.
5. Deci E. L. Intrinsic motivation and self-determination in human behavior / E. L. Deci, R. M. Ryan. – University of Rochester – Rochester, New York: Plenum Press, 1985. – 375 p.
6. Deci E. L. Self-Determination Theory: A macrotheory of human motivation, development, and health / E. L. Deci, R. M. Ryan // Canadian Psychology. Psychologie Canadienne. – 2008. – No. 49. – P. 182–185.
7. Deci E. L. The «what» and «why» of goal pursuits: Human needs and the self-determination of behavior / E. L. Deci, R. M. Ryan // Psychological Inquiry. – 2000. – No. 11. – P. 227–268.
8. Gabanska J. Autonomy of the individual in the developmental and axiological perspective / J. Gabanska // The polish quarterly of developmental psychology. – 1995. – Vol. 1. – № 1–4. – P. 1–11.
9. Lyubomirsky S. Pursuing happiness: The architecture of sustainable change / S. Lyubomirsky, K. M. Sheldon, D. Schkade // Review of General Psychology. – 2005. – Vol. 9. – P. 111–131.
10. Ryan R. M. Autonomy, relatedness, and the Self: their relation to development and psychopathology / R. M. Ryan, E. L. Deci, D. Cicchetti and D. J. Cohen (Ed.) // Developmental psychopathology. – 1995. – Vol. 1. – P. 618–655.
11. Ryan R. M. Self-determination theory: Basic Psychological Needs in Motivation Development and Wellness / R. M. Ryan, E. L. Deci. – New York, NY: Guilford Press, 2017. – 756 p.
12. Ryan R. M. Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development and well-being / R. M. Ryan, E. L. Deci // American psychologist, 2000. – Vol. 55. – № 1. – P. 68–78.
13. Ryff C. D. The contours of positive human health / C. D. Ryff, B. Singer // Psychological Inquiry. – 1998. – Vol. 9. – P. 719–727.
14. Seligman M. E. Positive psychology / M. E. Seligman, M. Csikszentmihalyi // American psychologist. – 2000. – Vol. 55. – № 1. – P. 5–14. – URL: <http://dx.doi.org/10.1037/0003-066X.55.1.5>.
15. Serdiuk L. Psychological well-being of future specialists in the integrated educational environment and the factors of its formation / L. Serdiuk // Social welfare: interdisciplinary approach. – 2011. – 1 (1). – P. 44–51.

References transliterated

1. Karpins'kyj K. V. Sensozhyttjevi stany osobystosti: teoretychnyj analiz i empirychna typologija / K. V. Karpins'kyj // *Ukrai'ns'kyj psihologichnyj zhurnal*. – 2019. – № 1 (11). – S. 83–107.
2. Panina E. N. Vzaimosvjaz' suverennosti psihologicheskogo prostranstva i sub'ektivnogo blagopoluchija lichnosti / E. N. Panina // *Vestnik Krasnojarskogo gosudarstvennogo universiteta. Serija «Gumanitarnye nauki»*. – 2006. – № 3/2. – S. 89–91.
3. Chiksentmihaji M. Potok: psihologija optimal'nogo perezhivanja / M. Chiksentmihaji. – M.: Smysl: Al'pina non-fikshn, 2011. – 461 s.
4. Andrews F. M. Stability and change in levels and structure of subjective well-being / F. M. Andrews // *Social Indicators Research*. – 1991. – Vol. 25. – P. 1–30.
5. Deci E. L. Intrinsic motivation and self-determination in human behavior / E. L. Deci, R. M. Ryan. – University of Rochester – Rochester, New York: Plenum Press, 1985. – 375 p.
6. Deci E. L. Self-Determination Theory: A macrotheory of human motivation, development, and health / E. L. Deci, R. M. Ryan // *Canadian Psychology. Psychologie Canadienne*. – 2008. – No. 49. – P. 182–185.
7. Deci E. L. The «what» and «why» of goal pursuits: Human needs and the self-determination of behavior / E. L. Deci, R. M. Ryan // *Psychological Inquiry*. – 2000. – No. 11. – P. 227–268.
8. Gabanska J. Autonomy of the individual in the developmental and axiological perspective / J. Gabanska // *The polish quarterly of developmental psychology*. – 1995. – Vol. 1. – № 1–4. – P. 1–11.
9. Lyubomirsky S. Pursuing happiness: The architecture of sustainable change / S. Lyubomirsky, K. M. Sheldon, D. Schkade // *Review of General Psychology*. – 2005. – Vol. 9. – P. 111–131.
10. Ryan R. M. Autonomy, relatedness, and the Self: their relation to development and psychopathology / R. M. Ryan, E. L. Deci, D. Cicchetti and D. J. Cohen (Ed.) // *Developmental psychopathology*. – 1995. – Vol. 1. – P. 618–655.
11. Ryan R. M. Self-determination theory: Basic Psychological Needs in Motivation Development and Wellness / R. M. Ryan, E. L. Deci. – New York, NY: Guilford Press, 2017. – 756 p.
12. Ryan R. M. Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development and well-being / R. M. Ryan, E. L. Deci // *American psychologist*, 2000. – Vol. 55. – № 1. – P. 68–78.
13. Ryff C. D. The contours of positive human health / C. D. Ryff, B. Singer // *Psychological Inquiry*. – 1998. – Vol. 9. – P. 719–727.
14. Seligman M. E. Positive psychology / M. E. Seligman, M. Csikszentmihalyi // *American psychologist*. – 2000. – Vol. 55. – № 1. – P. 5–14. – URL: <http://dx.doi.org/10.1037/0003-066X.55.1.5>.
15. Serdiuk L. Psychological well-being of future specialists in the integrated educational environment and the factors of its formation / L. Serdiuk // *Social welfare: interdisciplinary approach*. – 2011. – 1 (1). – P. 44–51.

Abstract

Serdiuk L. Z.,

Dr. of Science (Psychology), Professor,
Head of Laboratory of Psychology of Personality
of G. S. Kostiuk Institute of Psychology
of NAES of Ukraine
E-mail: lzserdyuk15@gmail.com

THE FACTORS OF AN INDIVIDUAL'S SELF-DETERMINATION AND PSYCHOLOGICAL WELL-BEING

The article analyzes the phenomena of an individual's self-determination and psychological well-being, their interrelations, factors and components.

These are the factors of psychological well-being that form a motivational focus on self-realization, personal autonomy, self-expression, self-acceptance, actualization of own nature, creative potential disclosure, positive relationships with others, belief in own effectiveness, etc., which form the individual's self-determination capabilities.

The self-determination structure includes the following components: goals, values, meanings, and awareness of own life journey, perspective of the future; motivation for self-development and self-realization; personal self-efficiency, self-attitude and autonomy; understanding of own powers and confidence in own capabilities; conscious control and realistic assessment of own achievements and prospects, involvement into the social life. Based on the performed correlation and regression analysis, we have established that self-determination of people's behaviour is influenced by understanding of their life goals and meanings, the inner locus of control, personal autonomy and the ability to self-determination of their positions and regulation of their own lives.

The main factors of self-determination, successful self-realization and personal psychological well-being are: understanding of own purposes, meanings, perspective of own future; existence of motivation for self-development and self-realisation, understanding of own powers and confidence in own capabilities, personal autonomy, and the ability to control consciously and to assess own achievements and prospects.

The article substantiates that self-determination of personal development is the psychological foundation and prerequisite for personal self-realization. Successful self-realisation and personal psychological well-being is determined by existence of a personal desire for self-development and

personal power revealing, evaluation of own personal powers as sufficient to successful achievement and holistic perception of life's journey, including existence of realistic life goals. These factors stipulate goal-setting motivation and determine integration of the past, present and future in a personal psychological life space.

It is substantiated that self-determination of personality development is a psychological basis for its self-realization and psychological well-being.

Key words: *self-determination, autonomy, psychological well-being, hedonistic and eudemonic well-being, internal resources, personal potential.*

Отримано – 20 травня 2019

Рецензовано – 23 травня 2019

Прийнято – 27 травня 2019

Received – May 20, 2019

Revision – May 23, 2019

Accepted – May 27, 2019

УДК 159.9.923.2:5

Соснюк О. П.,

кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри соціальної психології,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка
E-mail: oleh.sosniuk@gmail.com
ORCID: 0000-0002-7558-8879
Researcher ID: W-2633-2017

Остапенко І. В.,

кандидат психологічних наук,
старший науковий співробітник
лабораторії психології
політичної поведінки молоді,
Інститут соціальної та політичної
психології НАПН України
E-mail: ostapenko.iryana.vit@gmail.com
ORCID: 0000-0001-6710-5964
Researcher ID: V-3216-2017

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ АКТИВНОСТІ КОРИСТУВАЧІВ СОЦІАЛЬНИХ МЕДІА

Стаття присвячена аналізу психологічних особливостей активності користувачів соціальних медіа. Авторами розглянуто основні підходи до класифікації соціальних медіа, уточнено визначення даного поняття. Також у статті проаналізовано типології користувачів соціальних медіа.

За результатами проведеного якісного дослідження визначено вісім типів користувачів соціальних медіа з урахуванням специфіки їх активності: 1) генератор креолізованого контенту; 2) ініціатор дискусії; 3) активний учасник дискусії; 4) поширювач креолізованого контенту; 5) наслідувач; 6) конформіст; 7) спостерігач; 8) неактивний користувач. Визначено психологічні характеристики активності даних типів користувачів соціальних медіа.

Встановлено відмінності у співвідношенні різних типів користувачів для найбільш популярних соціальних мереж (Facebook, Instagram, Twitter) та месенджерів (Telegram, Viber). Визначено, що провідними типами користувачів є: для мережі Facebook – ініціатор дискусій, активний учасник дискусій, конформіст; для мережі Instagram – генератор

креолізованого контенту, поширювач креолізованого контенту та наслідувач; для мережі Twitter – генератор креолізованого контенту, поширювач креолізованого контенту, ініціатор дискусій; для месенджера Telegram – ініціатор дискусій, активний учасник дискусій, поширювач креолізованого контенту; для месенджера Viber – ініціатор дискусій, активний учасник дискусій, конформіст.

Окреслено перспективи подальших досліджень, які полягають у: верифікації типології користувачів соціальних медіа на розширеній вибірці, уточненні психологічного профілю різних типів користувачів соціальних медіа, розробці технологій розвитку медіакомпетентності особистості, визначенні передумов конструктивних впливів соціальних медіа на користувачів, вивченні ролі соціальних медіа у процесі формування громадянської компетентності особистості.

Ключові слова: соціальні медіа, типи користувачів, активність, глибокий інтерв'ю, метод експертних оцінок.

Постановка проблеми. Протягом останніх десяти років соціальні мережі стали невід'ємною частиною способу життя величезної кількості людей в усьому світі. Завдяки їхній появі істотно розширився інформаційний простір, а сам Інтернет став більш соціальним і досить швидко перетворився в новий ареал існування сучасної людини.

На актуальний момент загальна аудиторія соціальних мереж становить кілька мільярдів користувачів і за прогнозними оцінками вже найближчим часом кількісно перевершить пошукові системи. Традиційні засоби масової інформації (ЗМІ) також не витримують конкуренції з соціальними медіа, що підтверджують численні дослідження. Так, за даними низки дослідницьких організацій (Kantar TNS Україна, InMind / Internews) соціальні мережі стали основним джерелом новини для більшості громадян України, вперше випередивши за цим критерієм телебачення. Ця обставина дозволяє з великою часткою ймовірності говорити про те, що в найближчому майбутньому роль соціальних мереж як медіаресурсу буде тільки зростати. У зв'язку з цим виникає потреба у більш ретельному вивченні психологічних особливостей активності користувачів соціальних медіа.

Певні кроки в цьому напрямі робляться переважно зарубіжними дослідниками, досвід яких, безумовно, цінний. Однак вони зосереджують свою увагу на вивченні специфіки аудиторії користувачів соціальних медіа у власних країнах. Водночас надійної психологічної інформації про українських користувачів соціальних медіа відверто бракує.

Це не означає, що дана проблематика не вивчалась вітчизняними дослідниками, які достатньо багато уваги приділяли психологічним особливостям користувачів різних вікових груп (М. С. Богдан, К. А. Лесто, Л. А. Найдьонова, Г. В. Пирог, Т. В. Сінельнікова та інші).

Однак за останні кілька років, внаслідок обмеження доступу до російськомовних ресурсів (насамперед, VK та «Однокласники»), пріоритети українських користувачів у виборі та використанні соціальних медіа змінилися. Найбільш відчутними такі зміни є серед молодіжної аудиторії. Якщо раніше молоді люди користувались переважно VK та «Однокласники» як універсальними соціальними медіа, то, зараз, вони віддають перевагу Facebook, Instagram, Telegram, Twitter, LinkedIn, якими користуються більш вибірково.

Спроба подолати наявний дефіцит інформації про користувачів соціальних медіа (з урахуванням актуальних змін) здійснена у нашому дослідженні, присвяченому аналізу психологічних особливостей активності користувачів соціальних медіа.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поглядам сучасних науковців на соціальні медіа властива широка варіативність, внаслідок чого спостерігається певна термінологічна невизначеність.

Це особливо помітно в науково-популярних джерелах, де досить поширеною є точка зору згідно з якою соціальні медіа і соціальні мережі розглядаються як тотожні поняття [16]. Такий підхід знаходить підтримку і в дослідницькому середовищі (переважно серед дослідників-практиків), що не є дивним, адже починаючи з появи в 1997 році першої соціальної мережі (SixDegrees.com), а потім Friendster.com, Reunion.com (MyLife.com), Netlog.com, Hi5.com, Tagged, а, особливо, LinkedIn.com, MySpace.com та Facebook, – саме соціальні мережі стали надавати онлайн-послуги для спілкування і взаємодії користувачів [18].

Соціальні мережі і сервіси виявилися дуже ефективним методом забезпечення відвідуваності сайтів, зворотного зв'язку і поступово стали одним із засобів генерації контенту. На основі такого підходу з'явилася і швидко набрала популярність доволі велика кількість соціальних веб-сервісів, об'єднаних загальною назвою «Сервіси веб 2.0». Як зазначає Тім О'Рейлі, в основу їх проектування було закладено принцип залучення користувачів до наповнення і багаторазового використання контенту [25].

Розвиток даного напрямку розширив погляди на соціальні медіа. На думку Шона Картона, даний термін можна використовувати для позначення будь-яких технічних Інтернет-ресурсів, що забезпечують людям можливість отримувати інформацію і спілкуватись один з одним [18].

Схожої точки зору дотримуються й інші американські дослідники. Так, Андреас Каплан та Майкл Хайнлайн визначають соціальні медіа як групи інтернет-додатків, які засновані на ідеологічних і технологічних засадах веб 2.0, що дозволяє користувачам створювати контент і обмінюватися ним [22].

Їх підтримує Рон Джонс (Ron Jones), який розглядає соціальні медіа як категорію онлайн-медіа, де люди говорять, беруть участь, обмінюються, спілкуються і збирають закладки в Інтернеті. При цьому автор наголошує на тому, що більшість послуг соціальних медіа підтримують дискусії, зворотні зв'язки, голосування, коментарі і обмін інформацією всіх зацікавлених сторін, тобто є глибоко соціальними за своєю сутністю [21].

Широта поглядів на соціальні медіа, спонукає дослідників до їх впорядкування і класифікації. Найбільш деталізований варіант класифікації було запропоновано Лоном Сафкою і Девідом Брейком, які розділяють соціальні медіа на наступні категорії: 1) Соціальні мережі; 2) Мережеві видання; 3) Фотохостинг; 4) Аудіо- і відеохостинг; 5) Мініблогінг; 6) Лайф бродкастинг; 7). Віртуальні світи та онлайн ігри; 8) Канали; 9) RSS-канали; 10) Пошукові системи [27].

Існують й інші класифікації соціальних медіа в Інтернет-середовищі. В роботі Г. О. Нестеренко та О. В. Тишкової [4] запропоновано такий розподіл: 1) соціальні мережі загальної тематики (MySpace, Facebook); 2) спеціалізовані соціальні мережі (Last.Fm, Geni, Ukrainian Scientists Worldwide); 3) ділові соціальні мережі (LinkedIn, Plaxo).

Є. Д. Патаркін виділяє дві категорії соціальних медіа: 1) мережі, в яких основні типи вузлів пов'язані з учасниками та їх профайлами або сторінками учасників (Facebook, Вконтакте, LinkedIn та ін.); 2) мережі, в яких найбільше значення мають вузли, які представляють собою цифрові об'єкти – статті, програми, відеозапису, закладки (Вікіпедія, YouTube, Flickr, Delicious і т. д.) [7].

В роботі В. М. Сазанова дається класифікація соціальних мереж з позицій комунікативності і домінування: 1) соціальні мережі з високою домінантністю і високою комунікативністю; 2) соціальні мережі з високою пов'язаністю і низькою домінантністю; 3) соціальні мережі з низькою комунікативністю і низькою домінантністю; 4) соціальні мережі з низькою комунікативністю і високою домінантністю [8].

Н. А. Семенов пропонує класифікувати соціальні медіа за іншими критеріями: 1) за типом (універсальні, тематичні); 2) за доступністю інформації (відкриті – Facebook, закриті – PlayboyU, змішані); 3) за чисельністю (масові, нішеві); 4) за аудиторією (вік, соціальний статус, професія) [9].

Розглянуті класифікації дають досить диференційоване уявлення про соціальні медіа. Однак, з огляду на фокус нашого дослідження, не менш важливими є підходи до типологізації самих користувачів. В цьому питанні серед науковців також не має одностайності (табл. 1).

Кожен з цих підходів має свою логіку і чітко визначені критерії.

Так, з позицій ситуаційно-рольового підходу визначати типи користувачів можна залежно від їх ролі в процесі комунікації [1; 17] або за впливом на інших користувачів [3].

В межах медіаосвітнього підходу основним критерієм виступає участь користувачів у поширенні та споживанні інформації [2].

Маркетингово-орієнтовані дослідники в основу типологізації закладають поведінкові реакції споживачів, отримані за рахунок аналізу Big data [24]. Однак їм не вистачає більш глибоко розглянутої психологічної складової.

Мета статті полягає у висвітленні психологічних особливостей активності та визначенні типів користувачів соціальних медіа.

Виклад основного матеріалу.

Приступаючи до вивчення психологічних особливостей активності користувачів, ми вважали за доцільне звузити коло соціальних медіа. На основі аналізу даних, отриманих агенціями Kantar TNS Україна, InMind та Factum Group Україна, які спеціалізуються на проведенні досліджень в цій сфері, ми визначили найбільш популярні серед української аудиторії соціальні мережі (Facebook, Instagram, Twitter) та месенджери (Telegram, Viber). Це дозволило зосередитись на інших дослідницьких завданнях.

Методи дослідження.

Для реалізації дослідницьких цілей та завдань нами використовувались: метод глибинного інтерв'ю та метод експертних оцінок, математико-статистичні методи (непараметричні критерій χ^2 та Н-критерій Краскела-Уоллеса).

Емпіричне дослідження проводилось в 2 етапи:

I етап – виявлення особливостей активності та визначення типів користувачів соціальних медіа. Основним методом на даному етапі було глибинне інтерв'ю.

II етап – визначення відмінностей у співвідношенні різних типів користувачів для соціальних мереж (Facebook, Instagram, Twitter) та месенджерів (Telegram, Viber). Інформація на даному етапі збиралась за допомогою методу експертних оцінок.

Емпірична база дослідження. До участі у дослідженні на обох етапах залучались особи, які є експертами у масових комунікаціях, IT-сфері, спеціалісти зі сфери Social Media Marketing (SMM), соціальній

Таблиця 1.

**Порівняльний аналіз основних підходів
до типологізації користувачів соціальних медіа**

Назва підходу	Автори	Критерії категоризації	Типи
Ситуаційно-рольовий підхід	В. В. Федоров, Л. А. Браславець	Роль в процесі комунікації	« <i>Користувач-публікатор</i> » (очевидець, коментатор, ретранслятор, републікатор, колектор, організатор / координатор, експерт, сатирик, публіцист) « <i>Представник аудиторії</i> » (реципієнт, комунікатор, комбінатор)
Модифікований ситуаційно-рольовий підхід	Є. В. Лазуткіна	Вплив на інших користувачів	<i>Лідер думок (офлайн)</i> , який отримав популярність в офлайн середовищі <i>Лідер думок (експерт)</i> , який є експертом в певній сфері <i>Лідер думок (онлайн)</i> , який отримав популярність в онлайн-середовищі
Медіаосвітній підхід	І. В. Жілаўська	Участь в поширенні та споживанні інформації	<i>Медіамейкер</i> (активний користувач, який створює медіатекст і сприяє його поширенню) <i>Юзермейкер</i> (користувач, який одночасно поєднує функції поширення і споживання) <i>Юзер</i> (пасивний користувач, який є безініціативним та бездіяльним щодо створення та поширення інформації)
Маркетинговий підхід	Charlene Li, Josh Bernoff, Sarah Glass, Remy Fiorentino (аналітики Forrester Research)	Соціально-технографічна сегментація на основі аналізу дій користувачів соціальних медіа	« <i>Творці</i> » (<i>Creators</i>), активність яких спрямована на створення і публікацію контенту « <i>Критики</i> » (<i>Critics</i>), активність яких зосереджена на вираженні свого ставлення до створеного кимось контенту « <i>Збирачі</i> » (<i>Collectors</i>), які колекціонують, класифікують та організовують контент «Громадники» (<i>Joiners</i>), які входять до багатьох груп, переважно спостерігають, часто ведуть щоденники « <i>Глядачі</i> » (<i>Spectators</i>), які орієнтовані на пасивне споживають контенту. « <i>Неактивні</i> » (<i>Inactives</i>), які максимально пасивні, обмежуються створенням сторінок

психології та соціології. Загальна кількість вибірки: 55 осіб (з них 28 – жінки, 27 – чоловіки).

Процедура збирання та аналізу даних. На першому етапі дослідження використовувалася метод глибинного інтерв'ю з експертами, яке складалося з наступних тематичних блоків:

Вступ та знайомство. Ознайомлення з цілями дослідження, збирання загальної інформації про експерта (фах, освіта, досвід, стаж роботи).

Тематичний блок 1. Збирання інформації про соціальні медіа в цілому, їх специфіку, популярність серед користувачів.

Тематичний блок 2. Збирання інформації про різні типи користувачів (активність, причини вибору мережі або месенджера, специфіка поведінки в мережі, соціально-демографічні, психологічні характеристики та цінності).

Заключна частина. Узагальнення інформації про користувачів, фіналізація психологічних портретів різних типів користувачів.

В процесі обробки отриманих результатів застосовувався метод якісного контент-аналізу. При розробці процедури аналізу ми використовували напрацювання зарубіжних дослідників [19] та досвід власних досліджень [5; 6].

Загальна схема аналізу (рис. 1) передбачала виокремлення найбільш важливих сентенцій експертів, концептуалізацію та категоризацію (виокремлення конструкту – типу користувача).

На другому етапі нами використовувалася метод експертних оцінок. Експертам надавались узагальнені портрети типів користувачів та пропонувалось визначити їх поширеність в соціальних мережах (Facebook, Instagram, Twitter) та месенджерах (Telegram, Viber).

Виходячи з досвіду проведення репутаційних досліджень [15], для цього нами використовувалась шкала з постійною сумою. Експертам пропонувалось 100 балів, які вони розподіляли між різними типами користувачів для кожної соціальної мережі або месенджера. При цьому кількість балів, що надавались тому чи іншому типу не могла бути однаковою. Це дозволило перетворити отримані від експертів дані у формат порядкової шкали і полегшило їх обробку при визначенні статистично значущих відмінностей між різними соціальними мережами та месенджерами.

Аналіз результатів дослідження.

Проведений якісний контент-аналіз першого тематичного блоку глибинних інтерв'ю дозволив визначити загальні тенденції у користуванні соціальними медіа:

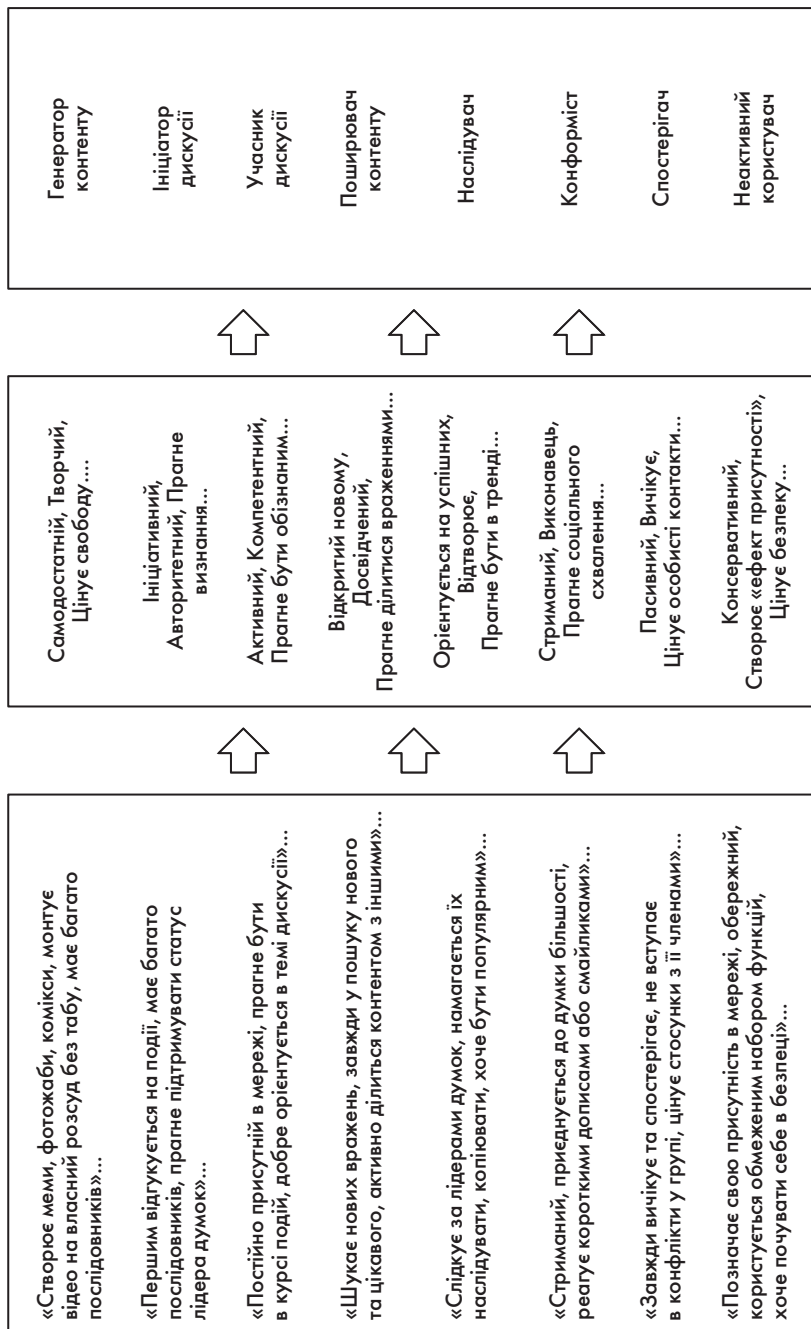

Рис. 1. Приклад застосування схеми контент-аналізу

1. Більшість експертів не розглядають соціальні медіа як інноваційний та принципово новий феномен. Експерти відзначають, що загальнодоступні і масові соціальні мережі існують вже більше 15 років і за цей час сформувалося ціле покоління людей, для яких соціальні медіа завжди були присутні в їхньому житті. Ядро цільової аудиторії користувачів соціальних медіа складають люди у віці 15–35 років з чітко сформованими звичками життя в мережевому просторі.

2. Експерти зазначають, що глобальні соціальні мережі мають певні проблеми, пов'язані з істотними відмінностями у потребах користувачів різних вікових груп, задовольнити які в повній мірі вони не в змозі. Так, багатьох користувачів не влаштовують можливості і склад учасників певних соціальних мереж. Особливо помітно це у молоді, яку не влаштовує «нудний формат» дорослого Facebook, в якому більшості з них доводиться існувати в одному просторі з власними батьками.

На актуальний момент користувачі цю проблему переважно вирішують самостійно. Як правило, вони мають власні сторінки в Facebook, Instagram, Twitter. Іноді до них додаються професійні та нішеві соціальні мережі (наприклад, LinkedIn, Tumblr). Одна з мереж для них є основною і використовується постійно, а інші використовуються значно рідше для спеціальних цілей. «Джентльменський набір» доповнюють месенджери (Viber, Telegram, WhatsApp), які спрощують комунікацію і перекривають дефіцит функціоналу в глобальних мережах.

У певної частини вітчизняних користувачів до цього додається невдоволення інтерфейсом, який, на їхню думку, за зручністю значно поступається «ВКонтакте». Експерти вважають, що тенденція до адаптації соціальних мереж під потреби спеціальних цільових аудиторій матиме свій розвиток, і глобальні соціальні мережі не зможуть ігнорувати даний тренд.

3. Експерти відзначають наявність кризи довіри користувачів до соціальних медіа. Так, низка публічних скандалів, пов'язаних з витоком конфіденційних особистих даних та їх використання у виборчих кампаніях політиків, призвела до тимчасового зменшення активності користувачів соціальних мереж. Дана тенденція, на думку експертів, спостерігається не тільки в Україні, а є досить поширеною у світі в цілому. Зокрема, це підтверджується результатами дослідження компанії Edelman, в якому було встановлено, що через кризу довіри до соціальних медіа (після скандалів, пов'язаних з витоком особистих даних) більше 40 % користувачів за останні 2 роки видалили хоча б 1 акаунт в якійсь із мереж. Експерти вважають, що залучення соціальних мереж в політичні ігри стало основним поштовхом для розчарування частини користувачів в них. Однак опитані експерти не схильні переоцінювати

масштаб даної проблеми в Україні, де більшість користувачів, як правило, мало піклується про захист персональних даних, а їхня поведінка не виходить за рамки стереотипу про пересічну людину. Тому, багато користувачів продовжують виявляти активність в мережах не оглядаючись на те, як це може відгукнутися в майбутньому.

4. Експерти вказують на зв'язок між формами комунікації в соціальних медіа (міжособова, групова, масова) та факторами довіри (знайомство, забезпечення конфіденційності, якість інформації та зручність спільного використання контенту). Встановлено, що довіра до соціальних медіа визначається: для міжособової форми комунікації – факторами знайомства, забезпечення конфіденційності та зручності спільного використання контенту; для групової форми комунікації – факторами якості інформації та зручності спільного використання контенту; для масової форми комунікації – факторами якості та корисності інформації, економії часу за рахунок швидкості пошуку інформації.

5. Одним з провідних мотивів користувачів, на думку експертів, є пошук можливостей для монетизації своєї активності в соціальних мережах. Багато користувачів хочуть не тільки спілкуватися, але й заробляти в соціальних мережах. Робити це в глобальних мережах їм все складніше. Багато інструментів коштують дорого. З цієї причини ряд користувачів переміщує вектор своєї активності з глобальних мереж в нішеві соціальні мережі, де більше можливостей і менше витрат. Все частіше для цього використовують месенджери. Наприклад, багатьох користувачів приваблює перспектива створення власних каналів в Telegram, що дає надію на додатковий заробіток в майбутньому. У глобальних мережах на актуальний момент простим користувачам розраховувати на це не доводиться.

6. Експертами окреслено перелік базових параметрів для оцінки активності користувачів соціальних медіа: 1) охоплення аудиторії та її якість (ступінь відповідності портрету / профілю користувача); 2) кількість послідовників, членів спільнот і відвідувачів сторінок; 3) характер активності користувачів щодо пропонованого контенту; 4) оцінка кількості републікованих повідомлень (ступеню «вірусності»); 5) загальна оцінка інформаційного фону; 6) обсяг трафіку, залученого на зовнішні сайти; 7) кількість та зміст цільових дій користувачів.

Іншим важливим напрямком досліджень є аналіз поведінкових патернів, звичок, домінуючих способів поведінки користувачів соціальних мереж. На думку експертів, сюди ж можна віднести особливості реагування користувачів на контент та інструменти, які використовуються користувачами в процесі комунікації.

Надійність інформації, отриманої від експертів, перевірялась нами шляхом порівняння визначених тенденцій та особливостей поведінки користувачів з даними інших дослідників (Kim & Park, 2013; Hollenbaugh & Ferris, 2014; Ou, Pavlou, & Davison, 2014; Zolkepli & Kamarulzaman, 2015; Cheng, Fu, & de Vreede, 2017) [20; 23; 26; 28; 31], а також наших попередніх досліджень, присвячених вивченню даної проблематики [10; 11; 12; 13].

За результатами аналізу другого тематичного блоку глибинних інтерв'ю нами було визначено вісім типів користувачів соціальних медіа з урахуванням специфіки їх активності: 1) генератор креолізованого контенту; 2) ініціатор дискусії; 3) активний учасник дискусії; 4) поширювач креолізованого контенту; 5) наслідувач; 6) конформіст; 7) спостерігач; 8) неактивний користувач (рис. 2).

Рис. 2. Типи користувачів соціальних медіа

Для кожного типу користувачів нами було визначено особливості їх активності в соціальних медіа та провідні психологічні характеристики:

1) генератор креолізованого контенту – переважно молоді люди (15–35 років), які відвідують свої сторінки та певні тематичні сайти щодня. Інколи на кілька днів можуть брати «творчу паузу», яку використовують для створення нового контенту (надають перевагу креолізованим формам – мему, «фотожаби», анімаційні та відеоролики, карикатури, комікси) [14; 29; 30], Мають сторінки в багатьох мережах, але найбільш активні в тих, які придатні для поширення продуктів

їх творчості – креолізованого контенту. Володіють широким набором навичок, які дозволяють у повному обсязі користуватися функціональними можливостями, що надаються тією чи іншою мережею. Використовують спеціальні програми та додатки для створення контенту. Мають велику кількість послідовників (читачів, відвідувачів), Творчі, самостійні, самодостатні, впевнені у собі, прагнуть до самовираження, цінують свободу, сензитивні до обмежень, які накладаються на користувачів соціальними мережами у питаннях змісту креолізованого контенту та дотримання авторських прав;

2) ініціатор дискусії – особи молодого (20–34 років) та зрілого віку (35–50 років), які відвідують свої сторінки та певні інформаційні сайти щодня. Протягом дня перебувають в мережах 4–6 годин. Мають сторінки в багатьох мережах, але найбільш активні в тих, які придатні для поширення змістовних вербальних текстів. Інколи створюють прості форми креолізованого контенту (меми, мотиватори, «фотожаби») або саморобні відеозвернення. Час від часу ініціюють опитування. Інколи запозичують креолізований контент у інших, але, як правило, супроводжують його власними коментарями. Володіють базовим набором навичок, які дозволяють користуватися основними функціональними можливостями, що надаються тією чи іншою мережею. Мають велику кількість послідовників (читачів, відвідувачів), часто є засновниками певних груп, Соціально активні як онлайн, так і оффлайн. Ініціативні, амбіційні, авторитетні, цінують власні досягнення, прагнуть визнання, мають здатність впливати на інших, переконувати, сензитивні до обмежень, які накладаються на користувачів соціальними мережами у питаннях змісту текстових повідомлень;

3) активний учасник дискусії – особи молодого (20–34 років) та зрілого віку (35–50 років), які відвідують свої сторінки, певні інформаційні сайти щодня. Протягом дня майже постійно перебувають в мережах (8–10 годин). Мають сторінки в багатьох мережах, але найбільш активні в тих, які придатні для проведення публічних дискусій. Входять до складу багатьох, займаються постійними моніторингом подій в них, швидко відгукуються на пости авторитетних осіб і приєднуються до дискусії. Володіють базовим набором навичок, які дозволяють користуватися основними функціональними можливостями, що надаються тією чи іншою мережею. Мають велику кількість відвідувачів, активно перепощують тексти авторитетних осіб. Соціально активні (більше онлайн, ніж оффлайн). Активні, компетентні, прагнуть бути обізнаними, мають розвинуті комунікативні навички, цінують приналежність до певних груп та спільнот, підтримують соціальні зв'язки з великою кількістю людей одночасно, сензитивні до обмежень,

які накладаються на користувачів соціальними мережами у питаннях змісту текстових повідомлень.

4) поширювач креолізованого контенту – особи молодого (20–34 років) та зрілого віку (35–50 років), які відвідують свої сторінки та певні тематичні сайти щодня. Активно поширюють новинки креолізованого контенту (меми, «фотожаби», анімаційні та відеоролики, карикатури, комікси»), Мають сторінки в багатьох мережах, але найбільш активні в тих, де можна знайти та поширювати креолізований контент (часто знаходять його в одних мережах, а поширюють в інших). Володіють базовим набором навичок, які дозволяють користуватися основними функціональними можливостями, що надаються тією чи іншою мережею. Інколи можуть використовувати спеціальні програми та додатки для переробки контенту на власний розсуд. Мають велику кількість відвідувачів, активно перепощують креативну продукцію інших авторитетних осіб. Відкриті новому досвіду, компетентні, експресивні, прагнуть ділитися враженнями, сензитивні до обмежень, які накладаються на користувачів соціальними мережами у питаннях змісту креолізованого контенту та дотримання авторських прав;

5) наслідувач – переважно особи молодого віку (15–35 років), які відвідують свої сторінки та певні тематичні сайти щодня. Активно поширюють використовують новинки креолізованого контенту (меми, «фотожаби», анімаційні та відеоролики, карикатури, комікси») або пости інших авторів, які часто запозичують та видають за свої. Входять до складу багатьох популярних груп та спільнот. Часто створюють навколо себе подібні міні-групи та спільноти. Мають сторінки в кількох мережах (де активні як відвідувачі та збирачі інформації), але самостійно найбільш активні в тих, де заснували власні міні-групи. Володіють базовим набором навичок, які дозволяють користуватися основними функціональними можливостями, що надаються тією чи іншою мережею. Інколи можуть використовувати спеціальні програми та додатки для переробки контенту на власний розсуд. Орієнтуються на успішних, намагаються наслідувати їх досвід, часто запозичують ідеї (креолізованого контенту, текстів) та відтворюють їх, прагнуть бути в тренді (популярними, сучасними, модними), сензитивні до обмежень, які накладаються на користувачів соціальними мережами у питаннях дотримання авторських прав;

6) конформіст – особи молодого (20–34 років) та зрілого віку (35–50 років), які відвідують свої сторінки, певні інформаційні сайти щодня (кілька разів на день). Протягом дня досить тривалий час перебувають в мережах (6–8 годин). Мають сторінки в багатьох мережах, але найбільш активні в тих, які придатні для проведення публічних

дискусій. В дискусіях спочатку займають вичікувальну позицію, поки не сформується точка зору більшості. Після цього приєднуються до неї. Володіють обмеженим набором навичок, які дозволяють користуватися стандартними функціональними можливостями, що надаються тією чи іншою мережею. Мають обмежену кількість відвідувачів, Стримані, обережні, надають перевагу виконавчій активності, прагнуть соціального схвалення, цінують ставлення до себе з боку інших членів груп та спільнот, до яких входять, пасивно підтримують соціальні зв'язки з великою кількістю людей одночасно (ставлять високі оцінки, лайки, використовують смайлики);

7) спостерігач – переважно особи зрілого віку (35–50 років), які епізодично (3–4 рази на тиждень) відвідують свої сторінки, певні інформаційні сайти. У дні відвідувань перебувають в мережах нетривалий час (1–2 години). Мають сторінки в кількох мережах, але найбільш активні в тих, де присутні знайомі їм люди. Володіють обмеженим набором навичок, які дозволяють користуватися стандартними функціональними можливостями, що надаються тією чи іншою мережею. Мають обмежену кількість відвідувачів (переважно знайомих людей), Пасивні, спостерігають за активністю інших, самостійну активність виявляють епізодично, цінують особисті контакти, пасивні у спілкуванні (використовують смайлики, лайки,).

8) неактивний користувач – переважно особи зрілого віку (35–50 років), які епізодично (1–2 рази на тиждень) відвідують свої сторінки, певні інформаційні сайти. Часто беруть паузу у відвідуванні сторінок на кілька тижнів і навіть місяців. Мають сторінки в кількох мережах, але скрізь неактивні. Володіють обмеженим набором навичок, які дозволяють користуватися стандартними функціональними можливостями, що надаються тією чи іншою мережею. Мають обмежену кількість відвідувачів (переважно знайомих людей), Пасивні, консервативні, цінують безпеку, в мережах створюють ефект присутності. Особлива група неактивних користувачів – сторінки померлих людей, які підтримуються їх родичами в пам'ять про них та для нагадування знайомим про роковини.

Варто відзначити, що зазначені типи користувачів (рис. 2) розміщуються нами у просторі двох факторів «індивідуалізм – колективізм» та «інноваційність – консервативність» суто аналітично. Після проведеного якісного дослідження ми розглядаємо таку модель лише як гіпотетично можливу. У подальшому нами передбачається здійснити верифікацію цієї моделі на розширеній вибірці користувачів, що дасть можливість зробити більш надійні висновки стосовно неї.

Аналіз результатів другого етапу дослідження, отриманих методом експертних оцінок, дозволив нам визначити співвідношення

різних типів користувачів в найбільш популярних соціальних мережах (Facebook, Instagram, Twitter) та месенджерах (Telegram, Viber). Узагальнені дані представлено нижче (рис. 3).

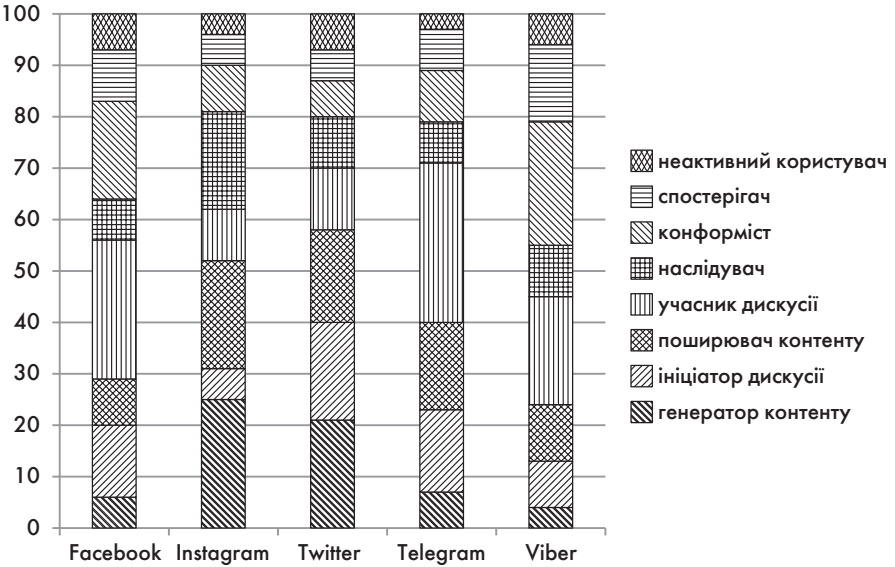

Рис. 3. Розподіл різних типів користувачів у соціальних мережах та месенджерах

Для перевірки статичної значущості відмінностей у співвідношенні різних типів користувачів в соціальних мережах та месенджерах нами використовувались критерій χ^2 та Н-критерій Краскела-Уоллеса. Підставою для вибору критеріїв слугувало те, що завдяки використанню шкал з постійною сумою, ми отримали дані у порядковій шкалі, а зазначені критерії є інваріантними стосовно будь-якого монотонного перетворення вимірювальних шкал. При цьому, ми окремо порівнювали відмінності між соціальними мережами та між месенджерами. За результатами обчислювання було підтверджено статистичну значущість відмінностей для соціальних мереж (розрахункове значення $N=8,12$, що більше, ніж критичне значення $\chi^2=5,99$, $df=2$, $p < 0,05$) та для месенджерів (розрахункове значення $N=5,47$, що більше ніж критичне значення $\chi^2=3,84$, $df=1$, $p < 0,05$).

Аналіз даних дозволив визначити, що провідними типами користувачів є: для мережі Facebook – ініціатор дискусій, активний учасник дискусій, конформіст; для мережі Instagram – генератор креолізованого контенту, поширювач креолізованого контенту та наслідувач;

для мережі Twitter – генератор креолізованого контенту, поширювач креолізованого контенту, ініціатор дискусій; для месенджера Telegram – ініціатор дискусій, активний учасник дискусій, поширювач креолізованого контенту; для месенджера Viber – ініціатор дискусій, активний учасник дискусій, конформіст.

Висновки. За результатами проведеного емпіричного дослідження:

1) визначено вісім типів користувачів соціальних медіа з урахуванням специфіки їх активності: 1) генератор креолізованого контенту; 2) ініціатор дискусій; 3) активний учасник дискусій; 4) поширювач креолізованого контенту; 5) наслідувач; 6) конформіст; 7) спостерігач; 8) неактивний користувач. Визначено психологічні характеристики активності даних типів користувачів соціальних медіа;

2) встановлено відмінності у співвідношенні різних типів користувачів для найбільш популярних соціальних мереж (Facebook, Instagram, Twitter) та месенджерів (Telegram, Viber). Визначено, що провідними типами користувачів є: для мережі Facebook – ініціатор дискусій, активний учасник дискусій, конформіст; для мережі Instagram – генератор креолізованого контенту, поширювач креолізованого контенту та наслідувач; для мережі Twitter – генератор креолізованого контенту, поширювач креолізованого контенту, ініціатор дискусій; для месенджера Telegram – ініціатор дискусій, активний учасник дискусій, поширювач креолізованого контенту; для месенджера Viber – ініціатор дискусій, активний учасник дискусій, конформіст.

Перспективи подальших досліджень полягають у: верифікації типології користувачів соціальних медіа на розширеній вибірці, уточненні психологічного профілю різних типів користувачів соціальних медіа, розробці технологій розвитку медіакомпетентності особистості, визначенні передумов конструктивних впливів соціальних медіа на користувачів, вивченні ролі соціальних медіа у процесі формування громадянської компетентності особистості.

Список використаних джерел

1. Браславец Л. А. «Гражданская журналистика» и типичные роли пользователей социальных сетей / Л. А. Браславец. – Москва: Relga, 2010. – 14 с.
2. Жилавская И. В. Медиаактивность молодежи как фактор медиаобразования / И. В. Жилавская // Международный журнал МІС: Медиа. Информация. Коммуникация. – 2013. – № 4. – URL: <http://mic.org.ru/phocadownload/4-zhilavskaya.pdf>.
3. Лазуткина Е. В. Основные формы манипуляции информацией в социальных медиа Рунета / Е. В. Лазуткина // Знак: проблемное поле медиаобразования. – 2017. – № 2 (24). – С. 221–225.

4. Нестеренко Г. О. Сучасні соціальні мережі як інструмент неформальної освіти / Г. О. Нестеренко, О. В. Тишкова // Гілея. Науковий вісник. – 2011. – Випуск 49 (№ 7). – 2011. – 451–458.

5. Остапенко І. В. Особливості використання якісних методів для дослідження комунікативних бар'єрів національної та громадянської самоідентифікації / І. В. Остапенко // Проблеми політичної психології: збірник наукових праць. – 2017. – Вип. 5 (19). – С. 167–178.

6. Остапенко І. В. Стратегії та технології активізації самоідентифікування молоді: методичний посібник / І. В. Остапенко; Національна академія наук України, Інститут соціальної та політичної психології. – К., 2019. – 114 с.

7. Патаракин Е. Д. Макроскопический подход к анализу совместной сетевой деятельности / Е. Д. Патаракин // Образовательные технологии и общество. – 2017. – Т. 20. – № 3. – С. 309–329. – URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=29438094>.

8. Сазанов В. М. Социальные сети как новая общественная сфера. Системный анализ и прогноз / В. М. Сазанов. – М.: Лаборатория СВМ, 2010. – 180 с.

9. Семенов Н. А. Социальные сети, перспективы развития и способы монетизации. Часть 1 [WWW document] / Н. А. Семенов. – URL: http://habrahabr.ru/company/SECL_GROUP/blog/22811.

10. Соснюк О. П. Веб-квест як інструмент розвитку медіакомпететності студентської молоді / О. П. Соснюк, І. В. Остапенко // Український психологічний журнал. – 2018. – № 1 (7). – С. 133–150.

11. Соснюк О. Индустрия исследований осваивает виртуальную реальность / О. Соснюк // Маркетинговые исследования в Украине. – 2016. – № 4 (77). – С. 28–31.

12. Соснюк О. Кризис доверия пользователей к социальным медиа будет преодолен / О. Соснюк // Маркетинговые исследования в Украине. – 2018. – № 4 (89). – С. 26–29.

13. Соснюк О. Современные исследовательские тренды в сфере Social Media Marketing / О. Соснюк // Маркетинговые исследования в Украине. – 2017. – № 3 (82). – С. 22–25.

14. Соснюк О. П. Креолізовані тексти (комікси) як засіб активізації національної та громадянської самоідентифікації молоді / О. П. Соснюк, І. В. Остапенко // Український психологічний журнал. – 2019. – № 1 (11). – С. 191–203.

15. Соснюк О. Формула успешной репутации (на примере рейтинговых исследований для фармотрасли) / О. Соснюк // Маркетинговые исследования в Украине. – 2011. – № 5 (54). – С. 52–59.

16. Социальные сети. [WWW document] / Blog.Diera.ru // URL: <http://blog.diera.ru/2009/10/08/social-networks> (1.08.2019).

17. Федоров В. В. Номадическая характеристика коммуникативного поведения пользователей социальных сетей / В. В. Федоров // Журналістика-2017: стан, проблеми і перспективи: матеріали 19-ї Міжнародної науково-практичної конференції. – Мінск, 2017. – С. 375–378.

18. A history of social media. [WWW document] / URL: <http://janeknight.typepad.com/socialmedia/2009/10/a-historyof-social-media.html> (1.08.2019).

19. Cheng Xusen. Understanding trust influencing factors in social mediacommu-
nication: A qualitative study / Xusen Cheng, Shixuan Fu, Gert-Jan de Vreede // Inter-
national Journal of Information Management. – 2017. – № 37. – P. 25–35.

20. Hollenbaugh Erin E. Facebook self-disclosure: Examining the role of traits,
social cohesion, and motives / Erin E. Hollenbaugh, Amber L. Ferris // Computers in
Human Behavior. – 2014. – Volume 30, – Pages 50–58. – <https://doi.org/10.1016/j.chb.2013.07.055>.

21. Jones Ron. Social Media Marketing 101. Part 1. [WWW document] / Ron
Jones. – URL: <https://www.searchenginewatch.com/2009/02/16/social-media-marketing-101-part-1/> (1.08.2019).

22. Kaplan A. M. Users of the world, unite! The challenges and opportunities of
social media / A. M. Kaplan, M. Haenlein // Business Horizons. – 2010. – Vol. 53. –
Issue 1. – P. 59–68.

23. Kim S. Effects of various characteristics of social commerce (s-commerce) on
consumers' trust and trust performance / S. Kim & H. Park // International Journal of
Information Management. – 2013. – 33 (2). – P. 318–332. – <https://doi.org/10.1016/j.ijinfomgt.2012.11.006>.

24. Li Charlene. Social Technographics. Mapping Participation In Activities Forms
The Foundation Of A Social Strategy / Li Charlene, Josh Bernoff, Sarah Glass, Remy
Fiorentino – URL: <https://www.forrester.com/report/Social+Technographics/-/RES42057> (1.08.2019).

25. O'Reilly Tim. What Is Web 2.0. Design Patterns and Business Models for the
Next Generation of Software / Tim O'Reilly. – 09/30/2005. – URL: <https://www.oreilly.com/pub/a/web2/archive/what-is-web-20.html> (1.08.2019).

26. Ou C. X. Swift guanxi in online marketplaces: The role of computer-mediated
communication technologies / C. X. Ou, P. A. Pavlou, & R. Davison // MIS Quarterly. –
2014. – 38 (1). – P. 209–230.

27. Safko L., Brake D. K. The social media bible: tactics, tools, and strategies for
business success / L. Safko, D. K. Brake. – Hoboken, N. J.: John Wiley & Sons, 2009.
XVIII. – 821 p.

28. Saucier G. Cross-Cultural Differences in a Global 'Survey of World Views' /
Gerard Saucier, Judith Kenner... Oleg Sosnyuk and others // Journal of Cross-Cultural
Psychology (JCCP), The International Association for Cross-Cultural Psychology
(IACCP), January 2015 vol. 46 no. 1. – P. 53–70. – <http://journals.sagepub.com/doi/10.1177/0022022114551791> (1.08.2019).

29. Sosniuk O. Gamification as an element of active learning in higher education /
Oleh Sosniuk, Iryna Ostapenko // DisCo 2016: Towards Open Education and Infor-
mation Society. Papers of 11-th International Conference. – Prague, Center of Higher
Education Studies, 2016. – P. 72–77. – URL: <http://lib.iitta.gov.ua/707147/1/Disco2016-sbornik-72-77.pdf> (1.08.2019).

30. Sosniuk O. The development of medialiteracy and media competence of students
in educational practice / Oleh Sosniuk, Iryna Ostapenko // DisCo 2018: Overcoming the
Challenges and Barriers in Open Education. Papers of 13-th International Conference. –
Prague, Center of Higher Education Studies, 2018. – P. 82–89. – URL: <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/712411> (1.08.2019).

31. Zolkepli I. A. Social media adoption: The role of media needs and innovation characteristics / I. A. Zolkepli, Y. Kamarulzaman // *Computers in Human Behavior*, – 2015. – 43 – P. 189–209. – <https://doi.org/10.1016/j.chb.2014.10.050>.

References transliterated

1. Braslavец L. A. «Grazhdanskaja zhurnalistika» i tipichnye roli pol'zovatelej social'nyh setej / L. A. Braslavец. – Moskva: Relga, 2010. – 14 s.

2. Zhilavskaja, I. V. Mediaaktivnost' molodezhi kak faktor mediaobrazovanija / I. V. Zhilavskaja // *Mezhdunarodnyj zhurnal MIC: Media. Informacija. Kommunikacija*. – 2013. – № 4. – URL: <http://mic.org.ru/phocadownload/4-zhilavskaya.pdf>.

3. Lazutkina, Lazutkina E. V. Osnovnye formy manipuljacii informaciej v social'nyh media Runeta / E. V. Lazutkina // *Znak: problemnoe pole mediaobrazovanija*. – 2017. – № 2 (24). – S. 221–225.

4. Nesterenko Gh. O. Suchasni socialjni mrezihi jak instrument neformalnoji osvity / Gh. O. Nesterenko, O. V. Tyshkova // *Ghileja. Naukovyj visnyk*. – 2011. – Vypusk 49 (#7). – 2011. – 451–458.

5. Ostapenko I. V. Osoblyvosti vykorystannja yakisnykh metodiv dlya doslidzhennja komunikatyvnykh bar'jeriv natsional'noji ta hromadyans'koyi samoidentyfikatsiyi / I. V. Ostapenko // *Problemy politychnoji psykholohiyi: zbirnyk naukovykh prats'*. – 2017. – Vyp. 5 (19). – S. 167–178.

6. Ostapenko I. V. Strateghiji ta tekhnologhiji aktyvizaciji samoidentyfikuvannja molodi: metodychnyj posibnyk / I. V. Ostapenko; Nacionaljna akademija nauk Ukrainy, Instytut socialnoji ta politychnoji psykholohiji. – K., 2019. – 114 s.

7. Patarakin E. D. Makroskopicheskiy podhod k analizu sovместnoj setевой dejatel'nosti / E. D. Patarakin // *Obrazovatel'nye tehnologii i obshhestvo*. – 2017. – T. 20. – № 3. – S. 309–329. – URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=29438094>.

8. Sazanov V. M. Social'nye seti kak novaja obshhestvennaja sfera. Sistemnyj analiz i prognoz / V. M. Sazanov. – M.: Laboratorija SVM, 2010. – 180 s.

9. Semenov N. A. Social'nye seti, perspektivy razvittija i sposoby monetizacii. Chast' 1 [WWW document] / N. A. Semenov. – URL: http://habrahabr.ru/company/SECL_GROUP/blog/22811.

10. Sosniuk O. P. Veb-kvest jak instrument rozvytku mediakompetetnosti students'koyi molodi / O. P. Sosniuk, I. V. Ostapenko // *Ukrajins'kyj psykholohichnyj zhurnal*. – 2018. – № 1 (7). – S. 133–150. – URL: <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/710128> (31.01.2019).

11. Sosniuk O. Industrija issledovanij osvivaet virtual'nuju real'nost' / O. Sosniuk // *Marketingove issledovanija v Ukraine*. – 2016. – № 4 (77). – S. 28–31.

12. Sosniuk O. Krizis doverija pol'zovatelej k social'nym media budet preodolen / O. Sosniuk // *Marketingove issledovanija v Ukraine*. – 2018. – № 4 (89). – S. 26–29.

13. Sosniuk O. Sovremennye issledovatel'skie trendy v sfere Social Media Marketing / O. Sosniuk // *Marketingove issledovanija v Ukraine*. – 2017. – № 3 (82). – S. 22–25.

14. Sosniuk O. P. Kreolizovani teksty (komiksy) jak zasib aktyvizaciji nacionalnoji ta ghromadjans'koyi samoidentyfikaciji molodi / O. P. Sosniuk, I. V. Ostapenko // *Ukrajins'kyj psykholohichnyj zhurnal*. – 2019. – № 1 (11). – S. 191–203.

15. Sosniuk O. Formula uspeshnoj reputacii (na primere rejtingovyh issledovanij dlja farmotrasli) / O. Sosniuk // Marketingovyje issledovanija v Ukraine. – 2011. – № 5 (54). – S. 52–59.

16. Social'nye seti. [WWW document] / Blog.Diera.ru // URL: <http://blog.diera.ru/2009/10/08/social-networks> (1.08.2019).

17. Fedorov V. V. Nomadicheskaja charakteristika kommunikativnogo povedenija pol'zovatelej social'nyh setej / V. V. Fedorov // Zhurnalistyka-2017: stan, problemy i perspektivy: matjeryjaly 19-j Mizhnarodnaj navukova-praktychnaj kanferjencyi. – Minsk, 2017. – S. 375–378.

18. A history of social media. [WWW document] / URL: <http://janeknight.typepad.com/socialmedia/2009/10/a-historyof-social-media.html> (1.08.2019).

19. Cheng Xusen. Understanding trust influencing factors in social mediacommunication: A qualitative study / Xusen Cheng, Shixuan Fu, Gert-Jan de Vreede // International Journal of Information Management. – 2017. – № 37. – P. 25–35.

20. Hollenbaugh Erin E. Facebook self-disclosure: Examining the role of traits, social cohesion, and motives / Erin E. Hollenbaugh, Amber L. Ferris // Computers in Human Behavior. – 2014. – Volume 30, – Pages 50–58. – <https://doi.org/10.1016/j.chb.2013.07.055>.

21. Jones Ron. Social Media Marketing 101. Part 1. [WWW document] / Ron Jones. – URL: <https://www.searchenginewatch.com/2009/02/16/social-media-marketing-101-part-1/> (1.08.2019).

22. Kaplan A. M. Users of the world, unite! The challenges and opportunities of social media / A. M. Kaplan, M. Haenlein // Business Horizons. – 2010. – Vol. 53. – Issue 1. – P. 59–68.

23. Kim S. Effects of various characteristics of social commerce (s-commerce) on consumers' trust and trust performance / S. Kim & H. Park // International Journal of Information Management. – 2013. – 33 (2). – P. 318–332. – <https://doi.org/10.1016/j.ijinfomgt.2012.11.006>.

24. Li Charlene. Social Technographics. Mapping Participation In Activities Forms The Foundation Of A Social Strategy / Li Charlene, Josh Bernoff, Sarah Glass, Remy Fiorentino – URL: <https://www.forrester.com/report/Social+Technographics/-/RES42057> (1.08.2019).

25. O'Reilly Tim. What Is Web 2.0. Design Patterns and Business Models for the Next Generation of Software / Tim O'Reilly. – 09/30/2005. – URL: <https://www.oreilly.com/pub/a/web2/archive/what-is-web-20.html> (1.08.2019).

26. Ou C. X. Swift guanxi in online marketplaces: The role of computer-mediated communication technologies / C. X. Ou, P. A. Pavlou, & R. Davison // MIS Quarterly. – 2014. – 38 (1). – P. 209–230.

27. Safko L., Brake D. K. The social media bible: tactics, tools, and strategies for business success / L. Safko, D. K. Brake. – Hoboken, N. J.: John Wiley & Sons, 2009. XVIII. – 821 p.

28. Saucier G. Cross-Cultural Differences in a Global 'Survey of World Views' / Gerard Saucier, Judith Kenner... Oleg Sosnyuk and others // Journal of Cross-Cultural Psychology (JCCP), The International Association for Cross-Cultural Psychology

(IACCP), January 2015 vol. 46 no. 1. – P. 53–70. – <http://journals.sagepub.com/doi/10.1177/0022022114551791> (1.08.2019).

29. Sosniuk O. Gamification as an element of active learning in higher education / Oleh Sosniuk, Iryna Ostapenko // DisCo 2016: Towards Open Education and Information Society. Papers of 11-th International Conference. – Prague, Center of Higher Education Studies, 2016. – P. 72–77. – URL: <http://lib.iitta.gov.ua/707147/1/Disco2016-sbornik-72-77.pdf> (1.08.2019).

30. Sosniuk O. The development of medialiteracy and media competence of students in educational practice / Oleh Sosniuk, Iryna Ostapenko // DisCo 2018: Overcoming the Challenges and Barriers in Open Education. Papers of 13-th International Conference. – Prague, Center of Higher Education Studies, 2018. – P. 82–89. – URL: <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/712411> (1.08.2019).

31. Zolkepli I. A. Social media adoption: The role of media needs and innovation characteristics / I. A. Zolkepli, Y. Kamarulzaman // Computers in Human Behavior, – 2015. – 43 – P. 189–209. – <https://doi.org/10.1016/j.chb.2014.10.050>.

A b s t r a c t

Sosniuk O. P.,

PhD (Candidate of Psychological Sciences),
Associate Professor (docent),
Social Psychology Department,
Taras Shevchenko National University of Kyiv
E-mail: oleh.sosniuk@gmail.com

Ostapenko I. V.,

PhD (Candidate of Psychological Sciences),
Senior Researcher,
Laboratory for Psychology
of Youth Political Behavior,
Institute for Social and Political Psychology
of NAES of Ukraine
E-mail: ostapenko.iryna.vit@gmail.com

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF SOCIAL MEDIA USERS' ACTIVITY

The article deals with the analysis of psychological features of social media users' activity. The authors discuss the main approaches to the classification of social media, clarify the definition of this concept. The article presents the analysis of the typologies of social media users. According to the results of the qualitative study, the authors identified eight types of social media users, (considering the specifics of their activity: 1) generator

of creolized content; 2) initiator of the discussion; 3) active participant in the discussion; 4) spreader of the creolized content; 5) imitator; 6) conformist; 7) observer; 8) inactive user. The psychological characteristics of the activity of these types of users of social media are identified.

It has been proved that there are some differences in the ratio of different types of users for the most popular social networks (Facebook, Instagram, Twitter) and messengers (Telegram, Viber).

It is determined that the leading types of users are: for the Facebook – discussion initiator, active discussion participant, conformist; for the Instagram – generator of creolized content, spreader of the creolized content, and a follower; for the Twitter – generator (creator?) of creolized content, spreader (propagator?) of the creolized content and a discussion initiator; for Telegram – discussion initiator, active discussion participant, spreader of the creolized content; for Viber messenger – initiator of discussions, active participant of discussions, conformist.

The prospects for further research are outlined: verification of the typology of social media users in an expanded sample, specification of the psychological profile of different types of social media users, creation of technologies for development of personality's media competence, identification of preconditions for constructive social media impact on users, exploration of the role of social media in the process of building a personality's civic competence.

Key words: *social media, user types, activity, in-depth interview, expert evaluation technique.*

Отримано – 31 серпня 2019

Рецензовано – 4 вересня 2019

Прийнято – 7 вересня 2019

Received – August 31, 2019

Revision – September 4, 2019

Accepted – September 7, 2019

УДК 159.964

Хачатурян Ю. Р.,

пошукач кафедри соціальної психології,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка
E-mail: julya_2005@bigmir.net
ORCID: 0000-0002-1267-661X

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ СОЦІАЛЬНО- ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ ДІТЕЙ- МІГРАНТІВ ТА МІСЦЕВИХ ДІТЕЙ

У статті представлено результати емпіричного дослідження порівняння соціально-психологічної адаптації дітей-мігрантів та місцевих дітей, що навчаються в загальноосвітній школі.

Проведено теоретичний аналіз та обґрунтовано проблему адаптації дітей-мігрантів у школі. Шляхом теоретичного аналізу встановлено, що складнощі в соціально-психологічній адаптації дітей-мігрантів досить часто зумовлюються невмінням взаємодіяти з місцевим населенням (ровесниками та їхніми батьками, учителями), проблемами у спілкуванні, що своєю чергою стимулюють зростання тривожності, ворожості, недовіри до нових умов життя та оточуючого середовища тощо.

У результаті емпіричного дослідження встановлено, що спостерігаються відмінності у показниках соціально-психологічної адаптації дітей-мігрантів та місцевих дітей. Виявлено відмінності у показниках соціально-психологічної адаптації дітей-мігрантів та місцевих дітей. Зокрема, діти-мігранти мають вищий рівень агресивності, ворожості, у них більш виражені такі форми агресії як: фізична, вербальна та непрямая агресії, що проявляються у застосуванні фізичної сили, погроз, лихослів'я розповсюдженні пліток, чуток тощо, негативізм, роздратування, підозрілість, образа порівняно із місцевими дітьми.

Місцеві діти мають нижчі показники особистісної і реактивної тривожності, самооцінки, вони частіше за дітей-мігрантів мають у шкільних класах високий соціальний статус (зірки) і дуже рідко низький (ігноровані), водночас як майже половина дітей-мігрантів займають ігноровані та ізольовані позиції в групі. Серед усіх дітей (місцевих та мігрантів) домінуючою є імпульсивна спрямованість реакцій в ситуації фрустрації, однак у дітей-мігрантів ще спостерігається екстрапунтивна та меншою мірою виражена інтропунтивна спрямованість.

Ключові слова: соціально-психологічна адаптація, порівняння, діти-мігранти, місцеві діти, взаємодія, соціальне середовище.

Постановка проблеми. На сьогоднішній день спостерігається значне збільшення числа дітей-мігрантів, які навчаються в українських освітніх закладах. Це стимулює підвищення зацікавленості вивчення проблеми соціально-психологічної адаптації дітей у рамках педагогічної і соціально-психологічної теорії і практики.

Діти-мігранти є однією з найуразливіших категорій учнів і потребують постійної соціально-психологічної і педагогічної підтримки, оскільки вони переживають складний період входження до нових соціальних груп та звикання до нового соціального оточення тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз психолого-педагогічної наукової літератури показав, що питання, пов'язані з вимушеною міграцією (В. Айрапетов та ін.), впливом міграційних процесів на міжнаціональні стосунки (Р. Костін та ін.), специфікою соціальної адаптації (А. Налчаджян, Д. Ольшанский, Н. Лебедева та ін.), розглянуті досить глибоко. Вивчення адаптаційних процесів розглядаються в працях М. Бережної, Дж. Беррі, В. Гриценко, І. Троцук, В. Лисовского, А. Реана, Г. Солдатова, Т. Стефаненко, М. Шабанова, Л. Шаффер Е. Шобен та ін. Проте, питання, пов'язані з вивченням психологічних особливостей процесу адаптації дітей-мігрантів шляхом порівняння з місцевими дітьми та на основі цього питання пов'язані з підтримкою соціальної адаптації, супроводом дітей-мігрантів в освітньому середовищі залишаються практично не вивченими, ні в теоретичному, ані в практичному аспектах.

У результаті теоретичного аналізу встановлено, що в науковій літературі існує велика кількість визначень поняття адаптації, які варіюються залежно від напрямку чи теорії, в рамках якої працював той чи той дослідник.

Т. Шибутані розглядає адаптацію, як сукупність механізмів пристосування, в основі яких лежить активне вивчення середовища і створення необхідних умов для успішної діяльності особистості [10].

Механізм психологічної адаптації визначається минулим досвідом і психофізіологічними особливостями особистості. Адаптаційні механізми пов'язані з властивостями і особливостями діяльності адаптогенного середовища, ототожнюються з психологічним захистом і реалізуються в адаптаційній стратегії, яка формує і спрямовує адаптаційну активність особистості [2].

Р. Мертон визначає адаптацію, як прагнення індивіда досягти певної мети усіма можливими засобами, пристосовуючись до норм, цінностей суспільства. Критерії диференціації цих форм залежать від цілей і засобів, які обрав індивід, а також від того, чи схвалює суспільство обрані індивідом засоби і цілі. Окрім цього, на думку автора, для встановлення природи адаптації, вагомим також є аналіз можливостей їх реалізації [7].

Важливим аспектом соціальної адаптації, на думку Л. Артеменкової та І. Малашихіної є прийняття індивідом соціальної ролі, а ефективність адаптації залежить від того, наскільки адекватно індивід сприймає себе і свої соціальні зв'язки: спотворене або недостатньо розвинене уявлення про себе призводить до порушень адаптації [6].

Соціально-психологічна адаптація розглядається як засвоєння норм і традицій групи, зближення ціннісних орієнтацій особистості і групи, включення особистості до рольової структури групи через побудову адекватних взаємостосунків. Вона можлива у випадку, коли соціальне середовище сприяє реалізації потреб і прагнень особистості та розкриттю індивідуальності суб'єкта [1].

Деякі дослідники відмічають, що для дитини через її вікові особливості, стрес від переїзду на нове місце, може бути порівнянний із стресом від втрати когось з рідних. З цієї причини різко знижується емоційне тло, починаються проблеми в адаптації і в учбовій діяльності [6].

Мета статті полягає у з'ясуванні особливостей соціально-психологічної адаптації дітей-мігрантів шляхом порівняння їх з дітьми місцевого населення.

Виклад основного матеріалу.

Для досягнення мети щодо особливостей соціально-психологічної адаптації дітей-мігрантів проводилося емпіричне дослідження. Базою для цього обрана загальноосвітня школа в с. Тарасівка Київській області. У дослідженні взяло участь 89 дітей, з них: 51 дитина-мігрант і 38 дітей місцевого населення, учні 4–11-х класів.

Для вивчення соціально-психологічної адаптації дітей, що здійснювалося через дослідження форм агресії, тривожності, самооцінки, фрустраційних реакцій, соціальної позиції в класі дітей нами застосовувалися наступні методики: Шкала реактивної (ситуативної) і особистісної тривожності (Ч. Спілбергер, в адаптації Ю. Ханіна); методика діагностики самооцінки (С. Будассі); методика діагностики показників і форм агресії А. Басса і А. Дарки; методика «Кольорова соціометрія», експериментально-психологічна методика вивчення фрустраційних реакцій С. Розенцвейга.

Аналіз отриманих даних здійснювався за допомогою комп'ютерної програми SPSS for Windows 15. Для порівняння показників

соціально-психологічної адаптації дітей-мігрантів та місцевих дітей використовувався U-критерій Манна-Уїтні та t-критерій Стьюдента.

В результаті порівняння двох груп досліджуваних за методикою діагностики показників і форм агресії А. Басса і А. Дарки отримані такі дані (табл. 1).

Таблиця 1

**Середні значення показників і форм агресії
дітей-мігрантів та місцевих дітей**

Показники та форми агресії	Діти-мігранти (n=51)	Місцеві діти (n=38)	Критерії: U, t
Фізична агресія	54,61	15,69	20,00** (U)
Вербальна агресія	54,54	15,81	23,50** (U)
Непряма агресія	52,98	18,55	103,0** (U)
Негативізм	48,03	27,26	355,5** (U)
Роздратування	53,85	17,02	58,50** (U)
Підозрілість	50,75	22,48	217,0** (U)
Образа	52,52	19,36	126,5** (U)
Почуття провини	47,99	27,33'	357,5** (U)
Ворожість	55,00	15,00'	9,032** (U)
Агресивність	55,07	15,11''	21,05** (t)

Примітка: ** – $p \leq 0,01$; U – U-критерій Манна-Уїтні; t – t-критерій Стьюдента

За результатами порівняння двох незалежних вибірок (U-критерій Манна-Уїтні та t-критерій Стьюдента) встановлено, що у дітей-мігрантів є вищими всі показники і форми агресії, зокрема, фізична, вербальна, непряма агресія, негативізм, роздратування, підозрілість, образа, почуття провини, ворожість та загальний рівень агресивності ($p \leq 0,01$).

Встановлено, що як діти-мігранти, так і місцеві діти не схильні до заниженого рівня прояву ворожості. У 20,6 % місцевих дітей показник ворожості знаходиться у межах норми та більшість місцевих дітей (79,4 %) мають підвищений рівень показника. При цьому всі досліджувані діти-мігранти (100 %) мають підвищений рівень ворожості. Однак, показники середніх значень серед двох груп досліджуваних дозволили виявити, що ворожість у дітей-мігрантів є вищою за показниками середніх значень (діти-мігранти – 20,31; місцеві діти – 12,21). Зокрема, це зумовлено розподілом індексу ворожості дітей. Серед дітей-мігрантів мінімальний показник індексу становить – 16 балів,

а максимальний – 36, водночас як у місцевих дітей мінімальний показник – 9, максимальний – 15. Цей результат відображено у відсотковому розподілі навантаженості на виділені автором методики рівні ворожості. Оскільки серед дітей-мігрантів рівномірний розподіл між рівнями відсутній, у всіх досліджуваних виявлено один рівень прояву показника. Хоча серед місцевих дітей розподіл також є нерівномірним, адже представлено лише два рівні ворожості у досліджуваній вибірці.

Тобто, більшість дітей із двох груп мають високі показники ворожості. Це свідчить про схильність дітей проявляти готовність виражати негативні оцінки стосовно інших осіб (словесно чи іншими способами), демонструвати щодо них недружелюбне ставлення (рис. 1).

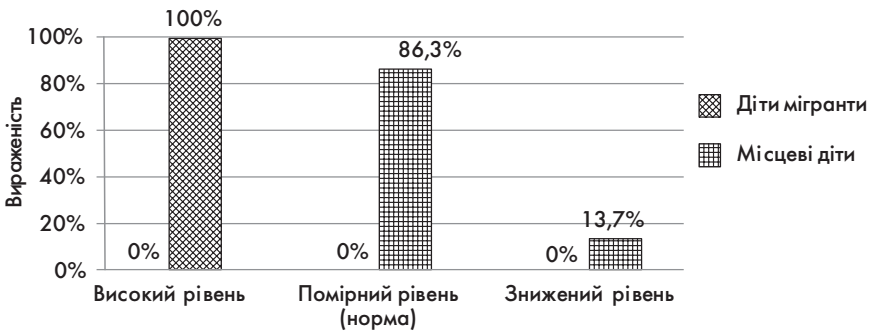

Рис. 1. Показники агресивності дітей-мігрантів та місцевих дітей

За рівнями агресивності нормальний (рівномірний) розподіл так само відсутній, як і у ворожості. Всі досліджувані діти-мігранти (100 %) мають високий рівень вираженості агресивності, відповідно помірний (в межах норми) та знижений рівні відсутні.

Серед місцевих дітей найбільш вираженим є помірний рівень агресивності, він спостерігається у 86,3 % досліджуваних, у 13,7 % дітей виявлено знижений рівень та високий рівень відсутній (0 %). Такі результати підтверджуються і даними середніх значень у двох групах. У групі дітей-мігрантів показник середнього значення – 33,65 (min=28; max=40), що є значущо вищим, ніж у групі місцевих дітей – 19,93 (min=14; max=25).

Такі результати свідчать про те що, серед дітей-мігрантів спостерігається відносно стабільна готовність до прояву агресивних дій в різних життєвих ситуаціях, порівняно із дітьми, що проживають тривалий час на цій території, адже вони є більш стриманими та схильні менш експресивно та емоційно реагувати на різного роду ситуації без прояву фізичної шкоди та вираження негативних почуттів через вербальну форму.

Отримані дані, на нашу думку, можна пояснити також віковими особливостями досліджуваних, оскільки до обох груп увійшли учні підліткового віку. Цей віковий період розглядається науковцями (Л. Божович, Л. Виготський, Н. Гришина, Д. Ельконін, Л. Камерзанова, В. Мухіна та ін.) як кризовий та такий, що характеризується перебудовою системи стосунків дитини з оточуючими людьми, пошуком себе, свого місця, визначенням власних можливостей та обмежень, прагненням до самовдосконалення і саморозвитку, пошуком ровесників, які б поділяли їхні проблеми. І це досить часто стимулює у них прояв агресивних і конфліктних форм поведінки, ворожості щодо найближчого соціального оточення тощо.

Разом з тим, незважаючи на те, що результати порівняння дітей-мігрантів та місцевих дітей дозволили виявити значущі відмінності у вираженості їхньої агресивності та ворожості, досить цікавим є факт, що всі діти-мігранти та більшість місцевих дітей мають високий рівень ворожості, а високий рівень агресивності виявлено лише у дітей-мігрантів, а серед місцевих дітей агресивність цього рівня не виявлена.

Діагностовано значущі відмінності за показниками тривожності у двох групах досліджуваних (табл. 2).

Таблиця 2

Середні значення показників ситуативної та особистісної тривожності дітей-мігрантів та місцевих дітей

Види тривожності	Діти-мігранти (n=51)	Місцеві діти (n=38)	t-критерій Стьюдента
Ситуативна тривожність	38,75	23,66	10,979**
Особистісна тривожність	40,78	25,10	11,925**

Примітка: ** – $p \leq 0,01$

Рівень ситуативної та особистісної тривожності є вищим у дітей-мігрантів порівняно із місцевими дітьми ($p \leq 0,01$). Це можна пояснити зміною їхнього місця проживання та вимушеною перебудовою життєвого укладу, що проявляється в різних напрямках: економічному, територіальному, сімейному тощо. Саме це, на нашу думку, і стимулює у дітей підвищення рівня тривожності, оскільки вони ще пристосовуються до нового оточення та досить часто можуть відчувати себе невпевнено у зв'язку з минулим досвідом. У відсоткових показниках відповідно рівнів особистісної тривожності у двох групах дітей отримано такі результати (рис. 2).

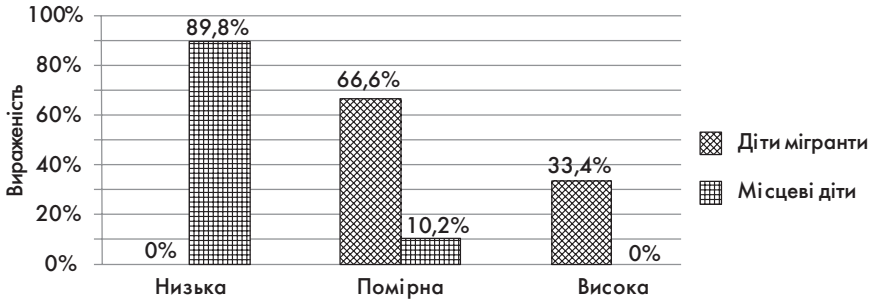

Рис. 2. Показники особистісної тривожності дітей-мігрантів та місцевих дітей

У більшості місцевих дітей (89,8 %) виявлено низький рівень особистісної тривожності, у 10,2 % – помірний рівень та високий рівень не виявлено. У дітей вимушених мігрантів найбільш вираженим є помірний рівень (66,6 %) особистісної тривожності та 33,4 % дітей мають високий рівень, низький – відсутній.

Ситуативна тривожність двох груп дітей представлена такими відсотковими навантаженнями (рис. 3).

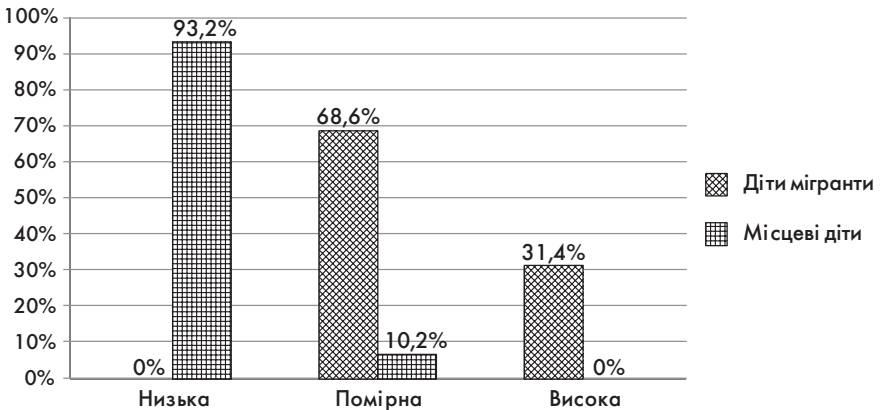

Рис. 3. Показники ситуативної тривожності дітей-мігрантів та місцевих дітей

У дітей-мігрантів переважає (68,6 %) помірний рівень ситуативної тривожності, так само як і у випадку особистісної тривожності. Низький рівень відсутній та 31,4 % дітей мігрантів мають високу ситуативну тривожність. Серед місцевих дітей переважає (93,2 %) низька ситуативна тривожність, помірна виявлена у 6,8 % дітей та високий рівень не виявлено.

Таким чином, виявлено, що вираженість тривожності різниться у дітей-мігрантів та місцевих дітей, але значущої відмінності між її типами – особистісною та ситуативною – не виявлено.

У дітей-мігрантів порівняно з місцевими дітьми вищий рівень самооцінки ($U=514,0$; $p=0,006$): вони оцінюють свої можливості, актуальний стан, активність, значущість, як локальну, так і суспільну, стосунки з соціальним оточенням на вищому рівні, порівно із місцевими дітьми.

Зокрема, серед дітей вимушених мігрантів переважає адекватна самооцінка (53 %), у 39,2 % виявлено завищений рівень по невротичному типу та 7,8 % дітей мають занижену самооцінку. У 93 % місцевих дітей адекватний рівень самооцінки, та по 3,5 % досліджуваних мають занижену та завищену самооцінку по невротичному типу.

За результатами методики кольорової соціометрії встановлено, що дві досліджувані групи різняться між собою та мають статично значущі відмінності ($U=474,0$; $p=0,001$).

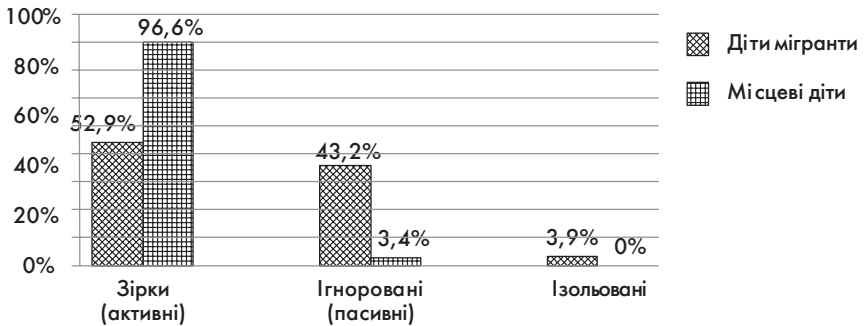

Рис. 4. Показники методики кольорової соціометрії дітей-мігрантів та місцевих дітей, %

Зокрема, у дітей-мігрантів соціальні ролі мають такий відсотковий розподіл. Найчастіше зустрічається роль зірки (активні) – 52,9 % дітей, 43,2 % дітей-мігрантів займають пасивну роль (знехтувані) та 3,9 % – ізольовані. Місцеві діти займають активні ролі (зірки) – 96,6 % та 3,4 % дітей займають пасивні позиції в групі (ігноровані). Таким чином, за результатами соціометрії встановлено особливості неформальних стосунків у групах школярів. Майже половина дітей-мігрантів мають пасивний та ізольований груповий статус, водночас як місцеві діти – активний. Це може свідчити про те, що частина дітей, які вимушено покинули свої домівки, ще повною мірою не пройшли процес адаптації до нового середовища, або ж через певні причини, особистісні чи ситуативні, не змогли стати повноцінними членами

колективу. Це досить важливий аспект, адже може негативно позначитися на подальшій поведінці та самопочутті дітей, які мають пасивний статус, або ж не сприймаються групою, як її рівноправні члени.

Порівнявши за допомогою U-критерія Манна-Уїтні показники за тестом фрустраційних реакцій С. Розенцвейга у двох групах досліджуваних, виявлено, що вони значуще відрізняються ($U=638,0$; $p=0,038$).

Таблиця 3

Показники спрямованості реакцій дітей-мігрантів та місцевих дітей (у %)

Спрямованість реакції	Діти-мігранти	Місцеві діти
Екстрапунітивна	11,8	0
Інтропунітивна	2	0
Імпунітивна	86,2	100

Результати свідчать про те, що усі місцеві діти (100 %) мають імпульсивну спрямованість реакції. У дітей вимушених мігрантів також переважає цей тип реакції (86,2 %), у 11,8 % – екстрапунітивна спрямованість, що виражається у зовнішньо звинувачувальній реакції, спрямованій на оточуючих або на ситуацію, та у 2 % – інтропунітивна (дитина схильна звинувачувати у невдачі себе). Тобто, як діти-мігранти, так і місцеві діти у ситуації фрустрації використовують форму реагування на неприємності як на щось неминуче, те, що не можна було передбачити, або ж незначуще, таке, що з часом мине, виправиться, при цьому не звинувачуючи себе чи інших людей. Тобто, діти не шукають ні диспозитивних, ні ситуативних чинників пояснення ситуації чи поведінки.

Висновки. Соціальна адаптація дітей-мігрантів є багатокомпонентним процесом, який полягає в пристосуванні дитини до нових умов, у включенні її до нового соціального середовища, в нові соціальні стосунки, освоєння нових соціальних ролей, що супроводжується відчуттям комфортного перебування в цьому середовищі. Оскільки відсутність такого відчуття може стимулювати підвищення почуття тривожності дитини, інших негативних форм реакцій щодо оточуючих осіб, пошуку винних у власних невдачах серед найближчого соціального оточення тощо.

Результати емпіричного дослідження підтвердили наявність відмінностей у показниках соціально-психологічної адаптації дітей-мігрантів та місцевих дітей. Зокрема, порівняно із місцевими дітьми діти-мігранти мають вищий рівень агресивності, ворожості, у них більш виражені такі

форми агресії як: фізична, вербальна та непрямая агресії, негативізм, роздратування, підозрілість, образа.

Місцеві діти мають нижчі показники особистісної і реактивної тривожності, самооцінки, вони частіше за дітей-мігрантів займають у шкільних класах активні соціальні позиції (зірки) і дуже рідко пасивні (ігноровані), водночас як майже половина дітей-мігрантів займають ігноровані та ізольовані позиції в групі. Серед всіх дітей (місцевих та мігрантів) домінуючою є імпульсивна спрямованість реакцій в ситуації фрустрації, однак у дітей-мігрантів ще спостерігається екстрапульсивна та найменш виражена інтропульсивна спрямованість.

Грунтуючись на досвіді вітчизняних і зарубіжних дослідників з проблеми адаптації дітей-мігрантів, а також виходячи з даних власного емпіричного дослідження, можна визначити критерії успішної адаптації дітей-мігрантів в освітньому середовищі, які ми вивели в ході порівняння їх результатів із місцевими дітьми.

До позитивних зовнішніх змін дітей-мігрантів відносяться наступні: зниження рівня вербальної і фізичної агресії, зниження рівня негативізму, ворожості, конфліктності в шкільному колективі, покращення дисципліни і підвищення успішності.

До позитивних внутрішньоособистісних змін в емоційній сфері дітей-мігрантів відносяться: контроль своїх емоцій, підвищення рівня емпатії, зацікавленість дітей-мігрантів в соціальній роботі, зниження загального рівня тривожності.

У когнітивній сфері дітей-мігрантів позитивні зміни виявляються в усвідомленні мігрантами своїх емоційних станів і реакцій, сформованості знань про агресивність, про нове соціокультурне середовище тощо.

Перспективи подальших досліджень. Під час дослідження нами виявлена гостра потреба українських шкіл в організації діяльності, спрямованої на підвищення рівня соціально-психологічної адаптації дітей-мігрантів, що може бути досягнуто шляхом використання тренінгової програми.

Список використаних джерел

1. Андреева Г. М. Социальная психология: учебник для высших учебных заведений / Г. М. Андреева. – М.: Аспект Пресс, 2007. – 363 с.
2. Богомолов А. М. Динамика психологических механизмов адаптации детей-сирот / А. М. Богомолов, А. Г. Портнова // Ежегодник Российского психологического общества: Материалы 3-го Всероссийского съезда психологов, 25–28 июня 2003 г. – СПб., 2003. – Т. 1. – С. 513–516.
3. Гриценко В. В. Социально-психологическая адаптация переселенцев в России / В. В. Гриценко. – Москва: Изд-во «Институт психологии РАН», 2002. – 252 с.

4. Еникеев М. И. Общая, социальная и юридическая психология: крат. энцикл. слов. / М. И. Еникеев, О. Л. Кочетков // Краткий энциклопедический словарь. – М.: Юрид. лит., 1997. – 448 с.
5. Словарь практического психолога / [Под ред. С. Ю. Головина]. – Минск.: АСТ, Харвест, 1998. – 800 с.
6. Малашихина И. А. Личность как объект психолого-педагогического сопровождения / И. А. Малашихина, Л. Ф. Артеменкова // Ежегодник Российского психологического общества: Материалы 3-го Всероссийского съезда психологов, 25–28 июня 2003 г. – СПб., 2003. – Т. 5. – С. 250–253.
7. Мертон Р. Социальная структура и аномия / Р. Мертон // Социология преступности (Современные буржуазные теории). – Москва: Издательство «Прогресс», 1966. – С. 299–313.
8. Хачатурян Ю. Р. Теоретичний аналіз проблеми соціальної адаптації дітей вимушених мігрантів / Ю. Р. Хачатурян // Український психологічний журнал. – 2017. – № 1 (3). – С. 177–191.
9. Шабанова М. А. Социальная адаптация в контексте свободы / М. А. Шабанова // Социологические исследования. – 1995. – № 9. – С. 81–88.
10. Шибутани Т. Социальная психология: учеб. пособие / Т. Шибутани. – Ростов н/Д: изд-во «Феникс», 1998. – 544 с.
11. Barker M. Difficulties of overseas students in social and academic situations / M. Barker, C. Child, C. Gallois // Australian Journal of Psychology. – 1991. – № 43. – P. 79–86.

References transliterated

1. Andreeva G. M. Social'naja psihologija: uchebnik dlja vysshih uchebnyh zavedenij / G. M. Andreeva. – M.: Aspekt Press, 2007. – 363 s.
2. Bogomolov A. M. Dinamika psihologicheskikh mehanizmov adaptacii detej-siroť / A. M. Bogomolov, A. G. Portnova // Ezhegodnik Rossijskogo psihologicheskogo obshhestva: Materialy 3-go Vserossijskogo sezda psihologov, 25–28 ijunja 2003 g. – SPb., 2003. – T. 1. – S. 513–516.
3. Gricenko V. V. Social'no-psihologicheskaja adaptacija pereselencev v Rossii / V. V. Gricenko. – Moskva: Izd-vo «Institut psihologii RAN», 2002. – 252 s.
4. Enikeev M. I. Obshhaja, social'naja i juridicheskaja psihologija: krat. jencikl. slov. / M. I. Enikeev, O. L. Kochetkov // Kratkij jenciklopedicheskij slovar'. – M.: Jurid. lit., 1997. – 448 s.
5. Slovar' prakticheskogo psihologa / [Pod red. S. Ju. Golovina]. – Minsk.: AST, Harvest, 1998. – 800 s.
6. Malasihina I. A. Lichnost' kak ob'ekt psihologo-pedagogicheskogo soprovozhdenija / I. A. Malasihina, L. F. Artemenkova // Ezhegodnik Rossijskogo psihologicheskogo obshhestva: Materialy 3-go Vserossijskogo s'ezda psihologov, 25–28 ijunja 2003 g. – SPb., 2003. – T. 5. – S. 250–253.
7. Merton R. Social'naja struktura i anomija / R. Merton // Sociologija prestupnosti (Sovremennye burzhuaznye teorii). – Moskva: Izdatel'stvo «Progress», 1966. – С. 299–313.

8. Hachaturjan Ju. R. Teoretychnyj analiz problemy social'noi' adaptacii' ditej vymushenyh migrantiv / Ju. R. Hachaturjan // Ukrai'ns'kyj psihologichnyj zhurnal. – 2017. – № 1 (3). – S. 177–191.

9. Shabanova M. A. Social'naja adaptacija v kontekste svobody / M. A. Shabanova // Sociologicheskie issledovanija. – 1995. – № 9. – S. 81–88.

10. Shibutani T. Social'naja psihologija: ucheb. posobie / T. Shibutani. – Rostov n/D: izd-vo «Feniks», 1998. – 544 s.

11. Barker M. Difficulties of overseas students in social and academic situations / M. Barker, C. Child, C. Gallois // Australian Journal of Psychology. – 1991. – № 43. – P. 79–86.

A b s t r a c t

Khachaturyan Yu. R.,

Postgraduate student of

the Department of Social Psychology,

Taras Shevchenko National University of Kyiv

E-mail: julya_2005@bigmir.net

COMPARATIVE ANALYSIS OF SOCIAL- PSYCHOLOGICAL ADAPTATION OF MIGRANT CHILDREN AND LOCAL CHILDREN

The article presents the empirical study comparing social-psychological adaptation of migrant children and local children at general education school.

The performed theoretical analysis has substantiated the existing problem of migrant children adaptation to school. The performed theoretical analysis also has determined that the difficulties in the social-psychological adaptation of migrant children are often stipulated by their inability to interact with the local population (peers and their parents, teachers), communicative drawbacks, which in turn stimulate anxiety, hostility, distrust at new living conditions and the environment, and so on.

The performed empirical study has shown that indicators describing social-psychological adaptation of migrant children and local children are different. In particular, migrant children have higher aggression and hostility; they have more pronounced forms of aggression such as: physical, verbal and indirect aggression, manifested in the use of physical force, threats, bad language, gossip, rumours, etc. They also show more often negativism, irritation, suspicion, and insults in comparison to local children.

The local children have lower personal and reactive anxiety and self-esteem; they have a high social status (stars) in school more often than migrant

children and very rarely have low (ignored) status, while almost half of migrant children have ignored or isolated statuses in the group. All children (local and migrants) response mainly impulsively in frustration situations, however, migrant children are still often show an extrapunitive orientation and, they manifests an intropunitive orientation to a lesser extent.

Key words: *social-psychological adaptation, comparisons, migrant children, local children, interaction, social environment.*

Отримано – 1 травня 2019

Рецензовано – 6 травня 2019

Прийнято – 14 травня 2019

Received – May 1, 2019

Revision – May 6, 2019

Accepted – May 14, 2019

ДЛЯ НОТАТОК

Наукове видання

**УКРАЇНСЬКИЙ
ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЖУРНАЛ**

Збірник наукових праць

№ 2 (12)

2019

Віддруковано з оригінал-макетів авторів

Підписано до друку 27.09.2019 р. Формат 60×90/16. Папір офсетний
Гарнітура Petersburg C. Ум. друк. арк. 10,97. Обл. вид. арк. 10,49.
Тираж 300 прим. Зам. № 89.

Адреса редакції, видавця:

03187, УКРАЇНА, Київ-187, пр. Глушкова, 2-а, к. 201
Тел./Факс: +38 044 5213509 Тел.: +38 044 5221648
E-mail: upj.editorial.office@gmail.com (для листування),
knu.soc_psy@ukr.net (для подання матеріалів)
Web.: <http://upj.com.ua>

Address of editorial office:

2-a, Hlushkov prospect, of. 201, Kyiv-03187, UKRAINE
Tel./Fax: +38 044 5213509 Tel.: +38 044 5221648
E-mail: upj.editorial.office@gmail.com (for correspondence),
knu.soc_psy@ukr.net (for submission)
Web.: <http://upj.com.ua>

Віддруковано:

Видавництво «МІЛЕНІУМ» (Київ)
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 535 від 19.07.2001 р.

М І Л Е Н І У М

Видавництво «МІЛЕНІУМ»

м. Київ, вул. Фрунзе, 60
Тел.: +38 (067) 849-34-60
Факс: +38 (044) 222-74-35
E-mail: milenium_ofis@ukr.net